

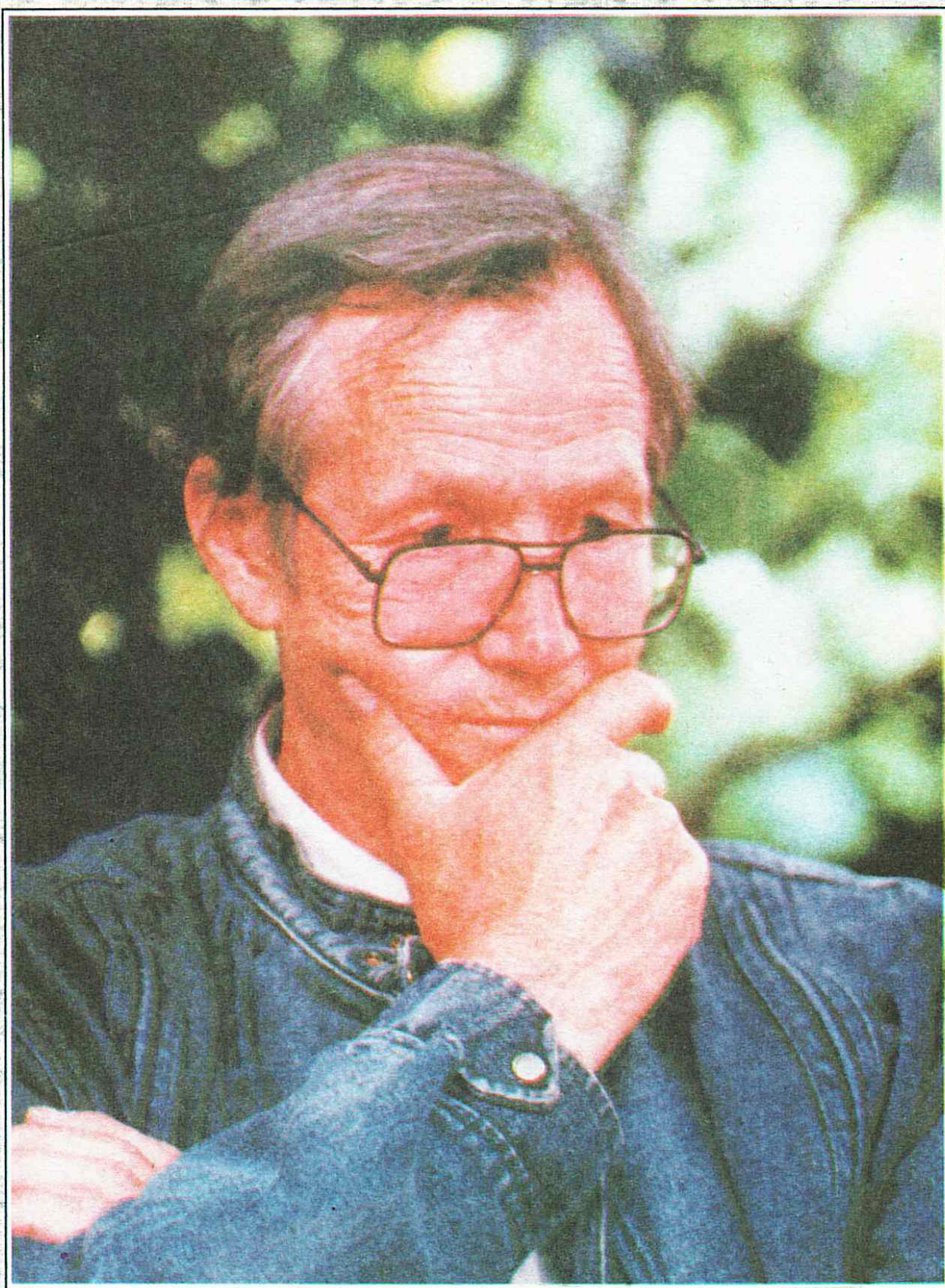
Уйлаф өстпө өбә ташлаптың тегнә
Ә миннә һуңфда адым батыла
Уйлаф көбек һуңи өбә да күккә
Ә тәңнә бәтп һуңфда катыла

apramak

9*97

Әлмәт төбәге әдипләре

Миргазиян ЮНЫС

Әдәби-нәфис журнал
Литературно-художественный журнал

Журнал 1991 нче елның
11 нче октябреннән чыга
"Аргамак" - күренекле язучыбыз
Газиз Кашшаф-Үзиле
биргән исем

аргашак 9.97

Журналны гамәлгә куйдылар:
Чаллы шәһәре хакимияте,
"Аргамак" журналы идарәсе

Учредители:
Мәрия города Набережные Челны,
редакция журнала "Аргамак"

Безнең йортта

- Ислам һәм культура
3 И.Әмирьян.
Жаннар сафланалар
иман белән
- Чәчмә эсәр
16 М.Юныс. Иман үче
- Шигъри гөләндәм
48 Х.Наҗар. Лаокоон
53 Х.Латыйпов. Әүлияләр
мизгеле
74 Н.Вәли. Урман карашы
- Пакылек һәм эзотерика
60 Г.Гарифуллин.
Аксак Тимер
- Кайтаваз
77 Р.Бәшәр.
Кайтабыз гомер буге...
- Фараз
88 М.Исламов.
Серле багланьшлар, яки
Урыслар нинди телдә
сөйләшә?
- Миһербан
99 З.Гомәрова. Кәримә апа
- Балалар өчен кытап
197 Р.Сабыр. Ак әби

В нашем доме

- Наследие
106 К 500-летию Мухаммадьяра.
"Лучи души простирая в Вечность..."
- Общество и личность
110 Н.Алешков. Прости нас, дядя Гриша!
- Читальный зал
119 Роза Ахметова.
Когда бы не было так грустно...
- Золотое перо
136 К 60-летию поэта Н.Беляева.
"Душа иное обретает зренье"
- Приложение к учебнику
152 А.Тарасов. Ширины -
проводники культуры
- Россыпь рассказов
160 Р.Садриев. Метель
165 Ф.Шафигуллин. Запрещенный обгон
- Кастальский Ключ
172 А.Вишневская. 176 В.Носков.
- Приложение к учебнику
178 Л.Пушкарёва. Из истории библиотек
- Детская гостиная
186 А.Волкова. Стихи
187 С.Шавалиева. Сказка
- Домашняя академия
195 Готовим вкусно.

Баш мөхәррир
Мансур Муртазин

Главный редактор
Мансур Муртазин

Редколлегия
Энвәр Шәрипов
Данис Хәйруллин
Рәшит Бәшәр (жаваплы сәркәтип)
Габделнур Сәлим (публицистика)
Эльвира Султанова (хатлар бүлеге)
Ратмир Әхияров (бизәләш)
Мансур Сафин
Жәмилә Абдулвалеева
Илшат Фәррәхов (техник мөхәррир)

Редколлегия
Петр Прихожан
Михаил Гоголев
Владимир Ермаков
Рашит Башар (ответ.секретарь)
Мансур Сафин (зам.гл.редактора)
Габделнур Салим
Жамиля Абдулвалеева (рус. литература)
Эльвира Султанова (отдел писем)
Ратмир Ахияров (художник)
Ильшат Фаррахов (технический редактор)

Гамәли хезмәткәрләр
Лилия Лаптева (компьютер)
Илсәя Минһажева (корректор)

Технический персонал
Назия Шарипова (компьютер)

Телефоннар
52-81-65 (баш мөхәррир),
51-46-24 (жаваплы сәркәтип),
51-45-78 (публицистика),
52-57-72 (коммерция бүлеге),
52-93-68 (компьютер залы).

Телефоны
52-81-65 (гл. редактор),
51-46-24 (отв. секретарь),
51-45-78 (русское издание),
52-57-72 (отдел коммерции),
52-93-68 (компьютерный зал).

Татарстан Республикасының мәгълүмат һәм мат-бугат министрлыгында теркәлгән. Теркәү саны 174.

Кулъязмаларга бәһа бирелми, алар кире жиберелми. Нәшрият таләпләренә туры китереп машинкада басылган язмалар гына теркәлә. Редакция фикерен чагылдырмый торган язмалар да басыла. Күчереп басканда "Аргамак"ка ишарә итү мәжбүри.

Редакция адресы: 423819, Татарстан, Яр Чаллы шәһәре, Шамил Усманов урамы, 48, 1нче подъезд.

Жыярга тапшырылшы 8.07.97. Басарга кул куелды 8.09.97. Формат 60х90, 1/16. Офсет кәгазе N1. Компьютерда жымелды. Катнаш гарнитура. Офсет ысулы белән басылды. Шартлы басма табагы 14. Нәшер-хисап табагы - 18,7. Тиражы - 2000 данә.

"Аргамак" журналына хәйрия ярдәме күрсәтергә теләүчеләр иштибарына!

Сезгә алдан ук рәхмәт әйтеп, акчагызны түбәндәге исәп буенча күчерә алуыгызны хәбәр итәбез: р/с 700161148/363106 в ГКБ Автоградбанк г. Н.Челны БИК 049240748.

Сатуда бәясе ирекле.

Журнал зарегистрирован в Мининформпечати РТ. Свидетельство о регистрации N429.

Письма, рукописи и иллюстрации не рецензируются и не возвращаются. Мнения авторов публикаций не обязательно отражают точку зрения редакции. При перепечатке материалов из журнала - ссылка обязательна.

Адрес издания: 423819, Татарстан, г.Набережные Челны, ул.Шамиля Усманова, 48, подъезд 1.

Сдано в набор 8.07.97. Подписано в печать 8.09.97. Формат 60х90, 1/16. Офсетная бумага N1. Компьютерный набор. Смешанная гарнитура. Печать офсетная. Усл. п.л. 14,0. Учетно-изд. л. 18,7. Тираж 2000 экземпляров. Зак. N-513

Расчетный счет: 700161148/363106 в ГКБ Автоградбанк г. Н.Челны БИК 049240748.

Цена свободная.

Тышлыкның беренче битендә: "Суга барам". Хәмит Латыпов. *Пастель.*

Наил Галиев фоторепродукциясе.

ЖАННАР САФЛАНЛАР ИМАН БЕЛӘН

И ректән мәхрүм ителгән халыкларның азатлыкка чыгу ихтималы аларның рухи сәламәтлеге, эчке яшәү көченең куәте белән бәйләнгән... Яңа тарихи этапта да татар халкының бу сыйфатлары империянең саклану сәләтеннән зәгыйфьрәк булып чыкты. Рәсәйнең эчке яшәү көче һәр кризистан соң кими барса да, буйсындырылган халыклар да һәр яңа күтәрелешкә, милләт буларак, тагы да зуррак югалтулар белән киләләр. Империя исә тышкы кабыгын ныгытып, яңа кризиска кадәр яшәвен дәвам итә.

Һәрхәлдә, азатлык көрәшенең теге яки бу нәтижәсә, беренче чиратта, милләтнең эчке яшәү көченә бәйле. Бу көч зәгыйфь булганда, табигый рәвештә, бәйсезлек хәрәкәтен рухи яктан сәламәт булмаган, әмма империянең зәгыйфьләнүеннән файдаланып шәхси социал уңышка омтылучы, колонизаторлар табынында тукланып көн иткән даирәләр ияри.

Милли хәрәкәтнең соңгы уңышсызлыгы да, беренче чиратта, күпчелекнең, аеруча элитар катламның, матди-социал кыйммәтләренә рухи-этник кыйммәتلәрдән өстен куюы белән бәйле. Милләт, дәүләт буларак оешуның төп шарты булып халыкның иман ныклыгы тора. Жаннар сафланалар иман белән дигән кагыйдә инсан өчен галәми кагыйдә булып кала бирә.

Кызганычка каршы, бу канун халкыбыз тарафыннан үтәлми. Шуңа күрә, күпме генә милләт, дәүләт дип авыз суларыбызны корытмыйк, эчке омтылышыбыз матди-социал максатлар белән чикләнсә, дәүләт булып яңадан оеша алмаячакбыз. Киресенчә, безне дөньяга болгар, татар халкы итеп таныткан дәүләтчелегебездән ераклашкан саен, милләт буларак таркалуыбызны дәвам итәчәкбез. Чөнки милләтебез Коръән-Кәримгә таянып кына оеша ала, шул очракта гына ул дәүләт төзи һәм үзенең матди-социал яшәешен тәмин итәчәк.

Әмма Рәсәй дәүләт кануннары калыпларында хөкөм сөргән рәсми хакимият, рухи-этник кыйммәтләренә матди-социал кыйммәтләренә тышкы корылмасы итеп кенә файдалан-

ган милли хәрәкәттәге элитар төркемнәр, буыннар бәйләнешен жуйган галим-голәмәләр, социал-атеистик чорда формалашкан зыялылар һәм мөгаллимнәр, гомумән, иман ныклығын жуйган, рухи яктан сынган гади халык яңа тарихи форсаттан файдалана алмадылар һәм, нәтижәдә, милли азатлыкка ирешү мөмкинлеген тагы да зәгыйфьләндерделәр.

Дорес, азатлык хәрәкәтенә тирәнрәк фикер йөрткән өлеше бәйсезлек өчен көрәшкән тамырга жибәрергә, кирегә төгәрәмәс хәлгә житкерергә омтылды. Әмма халыкны үз артыннан ияртә алмады. Фәкать өске катлам милли-социалистлар тарафыннан суверенитет уенында гына файдаланылды. Ә инде кирәге калмагач, экстремистлар мөһерә сугылып кара көчләр дип игълан ителде. Милли хәрәкәтне хакимияткә килү өчен генә файдаланган социал-элитар көчләр рухи-этник кыйммәтләргә, халыкчанлык принципларына таянып эш иткән милләтпәрвәрләрне үзләренәң төп дошманы итеп күрде, аларны пычратып азатлык хәрәкәтеннән читләштерү өчен бар көчләрен куйды.

Кызганычка каршы, гади халык, күпчелек татар зыялылары милли хәрәкәттәге бүленешкә асылын белмиләр, моңа аерым лидерларның власть бүлешүе дип кенә карыйлар. Болай беркатлы фикер йөртү чын азатлык хәрәкәтен оештыруга зур киртә булып тора.

Эш шунда ки, Казанны басып алганнан соң башланып киткән татар милли азатлык хәрәкәте беркайчан да туктамады һәм юкка да чыкмады. Рәсәй империясенәң халәтенә карап ул дулкын рәвешен алды. Кызганычка каршы, без аның сүнә баруын күрәбез. Ягъни, һәр яңа күтәрелештән соң татар халкының дәүләт торгызу потенциалы кими бара. Димәк, аңа зур көчәнешкә ия яңа импульс кирәк. Югыйсә, милләт югарылыгыннан кавем-кабилә түбәнлегенә төшүебезне давам итәчәкбез.

Мин мондый фикергә 1977 елны Казанга кайткан беренче көннәрдә үк килгән идем. Мәскәүдә аспирантурада укыганда, соңыннан фәнни лабораторияләрдә эшләгәндә миңа төрле милләттән булган олы һәм уникаль шәхесләр белән очрашырга туры килде. Алар белән аралашып чын гыйлемнең, чын сәнгатьнең, чын тәрәккыятнең гүзәл үрнәкләре белән таныштым.

Казанга кайтып татар радиосын тыңлап, татар телевидениесен карап, татар театрына йөрәп, татар гәзитләрен укып, татар мәктәпләрендә булып, милләтебезнең никадәр түбән дәрәжәгә төшкән, нинди зур фажиға кичерүен тирән бер тетрәнү белән аңлап алдым.

Әгәр бу халәттән чыгарга көч тапмасак, татарның бер декоратив кабиләгә әйләнеп калачагына шигем калмады. Яшәү көчен, үсеш сәләтен жуйган никадәр милләтнең тарих чоңгылларында эзсез югалуы барыбызга да мәгълүм булса кирәк.

Әмма Ислам нуры аркылы дөньяга танылган халыкны Алладан ваз кичү генә юкка чыгарачак.

Жаннар сафланалар иман белән...

Иман ныклығы исә илаһи гыйлем һәм дөньяви белем белән килә. Илаһи гыйлем Коръән Кәрим аша иңсә, дөньяви белем илаһи гыйлемнең тәфсире булган заман югарылыгындагы фән аша килә. Илаһи гыйлемгә һәм дөньяви белемгә мәгърифәт аша гына ирешеп була.

Шул сәбәпле халкыбызны коллыктан азат итү юлын мин, беренче чиратта, мәгърифәтчелектә күрдем. Мәгърифәтле халык иртәме-соңмы табигый юл белән үз дәүләтен булдырачак, хәтта башка халыкларны да

үз артыннан ияртөчөк. Имансыз сәясәтчеләр артыннан ияргән мәҗри-
фәтсез халык коллыкка тагы да тирәнрәк төшөп батачак.

Казанга кайткач та мин Дәрвиш (Дербышки) бистәсендә 106 нчы мәктәптә (хәзер 11 нче татар гимназиясе) һәр ел саен татар класслары булдырып йөрүче милләтпәрвәрләр төркеменә килеп кушылдым. Бер үк вакытта алар чит өлкәләрдә татар матбугатын тарату, милли хиссият уяту белән дә шөгыльләнә иделәр. Шулар ук, СССРның яңа конституциясен кабул итү уңаеннан, Татарстанга союздаш республика статусы дауладылар. Аеруча активлык күрсәтүчеләрдән Малик Мөхәммәдҗан, Әрнест Зәйнүлла, Зөфәр Зариф, Вәһсит Гарипов, Роберт Шакирҗан, Хәлил Касыйм, Марат Вәлишин булдылар. Язучылардан Тәүфик Әйди, Нурихан Фәттаһ, Рабит Батулла, галимнәрдән Әбрар Кәримуллин, Равил Фәхрәтдин, Вахит Хаков теләктәшлек һәм ярдәм күрсәтеп тордылар. Мин боларны 70 нче еллар диссидентлары дип атар идем. Күпчелеге аларның махсус күзәтү астында эш итте. Кайберләре "тиешле" урынга чакырылды, хәтта махсус "дәвалау" очраklары да булды.

Бу халыкның үзеннән чыккан милли хәрәкәт иде.

Шуңа күрә аны хакимият яратмады, һәрвакыт эзәрлекләп торды. Татар түрәләре исә бу вазыйфаны ихлас күндәмлек, зур тырышлык белән башкарып килделәр.

Ә инде 80 нче ел урталарында хөррият жилләре исә башлагач, милли хәрәкәт тә көчәеп китте. Аңа инде элитар төркемнәр дә кушыла башлады. "Өс" белән "ас" буталып китте. Хаким даирәләр милли күтәрелешне чикләргә, үсеп китәргә ирек бирмәскә тырыштылар. Ә инде бөтен-союз күләмендә милли азатлык хәрәкәте колач алгач, аны ияrlәүне максат итеп куйдылар. Шулай итеп Татарстанда рәсми хакимият канаты астында Татар иҗтимагый үзәге барлыкка килде. "Черек күл" янында аңа бина да бирелде. Артык тузып китмәсеннәр, янәсе.

Әлбәттә, астан күтәрелгән халык хәрәкәте дә Үзәкне оештыруда актив катнашты. Чөнки ул татарның беренче рәсмиләштерелгән оешмасы булды. Әмма аны "фәнни коммунизм", "социал-атеизм", КПСС тарихы "яктылыгында" тәрбияләнгән функционерлар житәкләде. Соңыннанрак аларга Рәсәй палкауниклары килеп кушылды. Димәк, милли хәрәкәтнең яралгысына ук бүленү, таркалу вирусы салынган иде. Бу хәл үзен ТИҮ-нең икенче корылтаеннан соң ук сиздерә башлады. Беренче чиратта моны тирән халык катламнары белән ныграк бәйләнгән Кама арты төбәкләре аңлап алды. Казанда исә "халык канаты" житмешенче елларның тигезсез көрәшеннән соң шактый зәгыйфьләнгән иде. Шәхсән мин үзем баштан ук рухи-этник нигезгә корылган халыкчанлык принципларын алга сөрдем. Әмма хәрәкәтнең рәсми житәкчеләре һәм идеологлары тыштан моның белән ризалашсалар да, эчке хиссияtlәре белән аннан шактый ерак тордылар.

Бу бигрәк тә 1992 елның 9-10 гыйнварында үткән Гомумтатар "Мәгариф" ассоциациясенең оештыру корылтаенда ачык чагылды.

Татар халкының бүгенге шартларда милли дәүләтчелеген торгызырга әзер түгеллеген, Рәсәй империясенең Көнбатыш даирәләренә таянып өзелеп-йолкынып булса да чираттагы кризисыннан чыгачагын күреп, мин "Мәгариф" ассоциациясе аша халкыбызны мәҗрифәтле итү, иманга кайтару, ахыр чиктә милли яңарыш алып табигый рәвештә милли дәүләт кору юлын сайлауны кулайрак күрдем. Шуңа күрә Корылтайда

"Мәгариф" ассоциациясе татар милли мәгариф эшен үз кулына ала дигән резолюция кабул итүне алга сөрдем. 665 тулы вәкаләтле делегатның (аларның абсолют күпчелеге рәсми мәгариф системасыннан иде) бары тугызы гына шушы резолюциягә каршы тавыш бирде. Алар татар мәгариф эшен рәсми мәгариф кулында калдыруны алга сөрделәр һәм ассоциацияне аның йомышчы малае итеп кенә күрделәр. Без исә Татарстан рәсми мәгарифе Рәсәйнең дәүләт мәгарифе стратегиясен үти, ә татар мәгарифе революциягә кадәр үк халыкның үз кулында булган дип дәлилләргә тырыштык. Рәсми мәгариф һәм рәсми хакимият тә бу резолюцияне кабул итә алмады, һәрдаим "мәгариф эше - дәүләт эше" дип барды. Үз дәүләтебез булмагач, әлбәттә, Рәсәй дәүләте эше инде... Рәсәй хакимиятенә буйсынучанлыгыбызның соңгы чиккә килеп җитүенә ачык дәлил бу.

Күпчелек зыялыларыбыз да 1917 елдагы кебек үк суверенитет уенын чынга алдылар. Чөнки үзләре дә Рәсәй дәүләте табынында туеналар, аннан исем-дәрәжәләр, социал-өстенлекләр алалар.

"Өсләр" һәм "аслар" каршылыгы бигрәк тә "Мәгариф" корылтаенан соң бер ай үткәч чакырылган татар халкының Милли Мәҗлесен оештыру корылтаенда ачык чагылды. "Өсләр" Милли Мәҗлесне рәсми хакимият канаты астында төзәргә теләделәр. Бу эш барып чыкмагач, аны оештырудан баш тартып, рәсми хакимият белән берлектә элитар юнәлештәге Бөтөнтатар Конгрессын чакыру әзерлегенә керештеләр. Шулай итеп татарның өске элитар катламы 1917 елдагы кебек үк Татарстанны Рәсәйнең автоном (суверен) бер биләмәсе итеп кенә күрде. Йәнәсе, Рәсәй үзеннән-үзе таркалгач кына тулы бәйсезлек килер. "Аслар" исә Милли Мәҗлесне бөтен татар халкының экстерриториаль милли парламенты итеп күрделәр һәм аның татар милләте яшәшенә багышланган карарларын җирле рәсми хакимият структуралары аша тормышка ашыруны максат итеп куйдылар.

Милләт шушы юл белән үз язмышын үз кулына ала һәм үз мәнфәгатьләрен җирле хакимият органнары аша тормышка ашыра. Милли үзбилгеләнү формасы халыкның территориаль үзбилгеләнү формасына каршы килми. Киресенчә, милли дәүләт төзүгә рухи-этник нигез әзерли.

Әмма рәсми хакимият, аларга ияреп эш итүче ТИҮнең өске катламы фәнни-практик эшләнмәләребезне күрмәмешкә салышты, халыкчанлык принципларыннан ерак торучы, матди-социал максатларны рухи-этник кыйммәتلәрдән өстен куеп, ришвәти сәясәтен давам итте.

Нәтиҗәдә, без халкыбызның рухи-этник потенциалын күтәрә алмадык. Йөз елга бер килә торган мөмкинлекне кулдан ычкындырдык. Бар сәләтебезне, көчебезне, рухи һәм матди мөмкинлекләребезне, ун сумыбызның тугыз сумын динебезне кайтару, иманыбызны ныгыту, телебезне сафландыру, гореф-гадәтләребезне торгызу, мәҗрифәтебезне, мәдәниятебезне күтәрергә юнәлтү урынына, бер-беребезне уздыра-уздыра, талый-талый, батыра-батыра миллионнарга төшеп хан сарайлары салырга, чит илләрдән шәхси лимузиннар кайтарырга, затлы туннарга төренергә, кыйммәтле йорт җиһазлары, видик, теликлар юнәтергә, чат саен арагы, сагыз, хәтта тән белән сату итү кәсебенә керештек. Татарның түмгәк-түрәләре, куштан кәсәбәчеләре дәүләт тотып торган урыстан болайрак котырды. Хезмәт халкы меңәрләп бөлгенлеккә төшкәндә, эш хагы берничә айлар буге тоткарланганда, Татарстан җирендә салынган

һәр биш коттеджның дүртесе татар түрәләренеке, татар куштаннарыны-
кы булды. Котырып, шашынып баю ваба чире чорындагы туйга әйләнде.
Суверенитет, милли яңарыш идеяләре комсызлык, хөсетлек пычрагына
салып тапталды. Шуның нәтижәсе буларак, гади халык алдында азат-
лык, суверенитет идеяләре рухи һәм социал мәгънәләрен югалтты. Мил-
ли хәрәкәтнең элитар катламы да асылда хакимияткә килүнең, "хужа"
булуның шушы матди-социал якларын гына күрде. Аларның миллилеге
социал-этнократия югарылыгынан ары китмәде.

Инде уйлап карагыз, милли яңарыш, дәүләт төзү кебек олы максат-
ларга ирешерлек галәми һәм табигый көч бездә бар идеме? Минемчә,
юк иде.

Ә инде ислам идеологиясенә тирәнрәк кереп киткәч, шул ук көчләр
безне фундаментализмда гаепли башладылар. Чөнки Рәсәй карагүҗи-
лары тарафыннан "панисламизм", "пантюркизм" карачкысына "ислам
фундаментализмы", "ислам экстремизмы", "агрессив милләтчелек" төшен-
чәләре өстәлдә. Ә бит милли хәрәкәтнең генә түгел, бөтен татар халкы-
ның бар фажигасы да шунда ки, безнең яшәү рәвешбезнең асылын,
әйтеп үткәнемчә, матди-социал кыйммәتلәр төшкел итә. Татарга хас
"үземнеке үзәктә" дигән үтә эгоистик фәлсәфә рухи-этник кыйммәтләр-
нең зәгыйфьләнүе чорында милләтнең берләшүенә төп киртә булып
тора. Рухи-этник тамырдан аерылу сәбәпле, без бик тиз социал өстен-
лекләргә мөмкинлек бирә торган тәгълиматларга ябыша башладык. Инде
унжиденче елга кадәр үк рәсми хакимият тарафыннан идарә ителгән
өскә катлам руханиларыбыз хак динезне матди-социал уңышка ирешү
коралына әйләндерә башладылар һәм ислам рухына каршы килгән соци-
ал гаделсезлекне тирәнәйтүгә шактый өлеш керттеләр. Руханиларда
диннең гәүдәләнешен күргән гади халык әкрәләп аннан читләшә, Алла-
га ышанычын жуя башлады һәм социал-атеизм сазлыгына кереп батты.
Күпме изелеп тә мәкер сеңмәгән садә халык империянең мәкерле сәя-
сәтен сиземли алмады.

Шулай итеп диннең транценденталь асылына, гыйльми тирәнлегенә
төшенеп житмәгән, әмма социал гаделсезлек белән килешә алмаган
татар социалистлары катламы барлыкка килде. Шулар арасынан иң
күренеклеләре Хөсәен Ямашев, Мулланур Вахитов, Мирсәет Солтанга-
лиев, Галимжан Ибраһимов һ.б. үктәбер инкыйлабын тудыручыларның
алдынгы сафларында булды. Боларның миллилеге дә социалистларча
иде. Милли мәсьәләгә дә алар сыйнфый каршылыктар призмасы аша
карадылар. Моңа нигез дә юк түгел иде. Чөнки социал бүленешне
тирәнәйтүдә татар милли буржуазиясенең дә (бүгенге тел белән әйт-
кәндә, татар номенклатурасының) өлеше шактый булды. Асылда теге-
ләрнең дә, боларның да фикер сөрешендә һәм яшәү рәвешендә соци-
ал кыйммәтләр өстенлек итте. Элитар төркем дин, милләт битлеген
астында үз мәнфәгатьләрен алга сөрсә, революцион социалистлар социал
гаделлек идеяләрен рухи-этник кыйммәтләрдән аерып эш иттеләр.
Беренчеләрен шартлы рәвештә ришвәти, икенчеләрен ихлас социалис-
тлар дип атарга була. Шәхси яктан икенчеләре беренчеләреннән күпкә
намуслырак, әлбәттә. Әмма татарның рухи-этник кыйммәтләрен нигезгә
алып эш иткән катламы гына милли бәйсезлеккә ирешүнең төп гаранты
була ала иде. Бу катламны Шихабетдин Мәрҗәни, Риззәтдин Фәхрет-
дин, Галимжан Баруди, Исмагыйль Гаспарлы, Садри һәм һади Максү-

дилар, Габдулла Тукай, Фатих Әмирхан, Йосыф Акчүра кебек шәхесләр тәшкил итте.

Ришвәти социалистлар беркайчан да милли азатлык көрәшендә сизелерлек роль уйнамады. Нигездә "көтү" позициясендә торды. Вақытында көчлеләр ягына авышып, "жиңүче" тәғлиматка иярәп, инициативаны үз кулларына алып ижтимагый процессны ияләргә, хакимияткә килергә тырышты. Нигездә алар моңа ирештеләр дә. Чөнки ихлас социалистлар да, рухи-этник шәхесләр дә мәкерле ришвәти сәясәт корбаны булдылар. Ихлас социалистларның фажигасы шунда ки, алар урыс большевикларының коммунизм, атеизм, социал гаделлек, милли тигезлек идеяләрен ришвәти файдаланып, изелгән милләтләрне, бигрәк тә мөселманнарны, төп берләштерүче көч булган диннән аерып, буржуаз милләт-челектә гаепләп, сыйнфый каршылыкка китереп, автономия дигән ялган дәүләтчелек аркылы милләтне кырыкка бүлеп, таркалу дәрәжәсенә житкән Рәсәй империясен саклап калуны максат итеп куйганлыкларын аңламадылар. Урыс большевиклары көткысына биреләп Милли Мәҗлесне таркаттылар, Болак арты республикасын юкка чыгардылар, барлык татар-мөселман органнарын бетерделәр, мәчетләрне җимерделәр, милли мәгарифне туздырдылар.

Мирсәет Солтангалиев хәтта боларны эшләүне үзенең революция каршында зур хезмәтә дип атады. Мисалга аның 1919 елның 27 августында Ленинга язган аклану хатыннан өзек китерәм: "Дорогой Владимир Ильич! Я - один из главных инициаторов и активных борцов с мусульманскими и буржуазно-соглашательскими организациями в Советской России.

Ликвидация Всероссийского мусульманского национального Совета, Национального парламента мусульман внутренней России в момент, когда они все угрожали превратиться в активных противников большевизма - вот моя основная заслуга перед революцией".

Ә иң аянычы шунда ки, татар социалистлары һәрвакыт бу "революцион" гамәлләрендә урыс большевикларыннан да алда бардылар. Шулу Солтангалиев Милли Шура һәм Милли Мәҗлесне бетерүне үзәк хөкүмәтнең казанышы итеп түгел, ә үзенең эш нәтижәсе итеп саный.

"...декреты об их упразднении были изданы лишь после совершившегося факта, когда уже восставшая против большевизма и социальной революции мусульманская мелкая и крупная буржуазия была окончательно раздавлена", - ди ул.

Солтангалиевлар үзләренең шәхси амбицияләрен иярли алмагандыктан, татарны юк итүне максат итеп куйган урыс хакимиятенең мәкерле тозагына эләкте... Урыс большевиклары изелгән халыкларның иң изге өметләрен кисеп бөтен мәмләкәттә тоталитар диктатура урнаштыруга ирешкәч, ихлас социалистлар үзләренең хаталарын аңласалар да, инде соң була. Каршылык күрсәтә башлагач "халык дошманнары" сыйфатында, үлемгә дучар ителделәр, концлагерьларга озатылдылар. Урыс ришвәти социалистларының бу "рәхмәте" тарихта күрелмәгән геноцидка әйләнде. Милли азатлык хыялы белән революциядә катнашу зур җинаять дәрәжәсенә күтәрелде.

Милләтебезнең рухи-этник шәхесләренә тагы да кыенга туры килде. Аларга каршы урыс социалистлары да, татар социалистлары да көрәште. Нәтижәдә, уңына-сулына карамыйча, татарның барлык намус-

лы кешеләре юкка чыгарылды. Революциядә исән калганның Сталин зинданнары йотты. Күп кенә олуг зыялыларыбыз чит илләргә күчеп китәргә мәжбүр булды. Хакимият дилбегәсен үз көннәрен көтеп яткан ришвәти социалистлар эләктерде. "Жиңүче" коммунистик, атеистик тәғлимат та ихлас социал эчтәлеген жуеп, алар кулында ришвәти сәясәт коралына әверелде. Ришвәти руханиларның һәм ришвәти милләтчеләрнең варислары ришвәти коммунистлар жәмгыяте төзеделәр. Рухи-этник кыйммәтләренә жимереп социал гаделлек принципларын игълан иткән коммунистик идеяләргә дә гадәтенчә пычратырга тотындылар.

Нигә кирәк иде соң үткәннәргә шулай жентекләп тикшерү?

Чөнки тарих искиткеч төгәллек белән яңадан кабатлана. Алдауга, мәкергә, рухи, милли, социал изүгә корылган ришвәти сәясәт унжиденче елдагы кебек үк Рәсәй империясен яңадан таркалу дәрәжәсенә китереп житкерде. Чөнки бу сәясәтне унжиденче елдан соң хакимияткә килгән ришвәти социалистлар алып барды. Һәм бүген, барлык кылган эшләргә өчен халыклар алдында тәүбә итәсе урынга, хакимияттә калу өчен теләсә нинди мәкерле сәясәткә баралар.

Коммунистик-атеистик тәғлиматтан житәрлек туклангач, инде көчә бетеп кирәгә калмагач, аннан котылу ягын карый башладылар. Башта саклык белән генә вакытлыча фирка әгъзалыкларын туктаткан булдылар. Аннан соң дашми-тынмый гына обком секретарьлекләреннән ваз кичеп Югары Совет рәисләре, президентлар, губернаторлар булып киттеләр. Райком секретарьлары администрация башлыкларына әйләнде. Фәнни коммунизм, атеизм кафедрасы мөдирләре социалогик "эзләнүгә" күчтеләр, кайберәүләргә диндар да булып китте, хәтта хажга сәяхәт кылдылар, Кәгъбәне пычратып хажы, хажия булып кайттылар. Партком секретарьлары, авыл советлары рәисләре мәчетләргә имамнар булып урнаштылар һәм ришвәти социалистларның мәңгелек хакимияте өчен әллә Алладан, әллә иблистән ярдәм сорарга булдылар.

Аларга турылыклы хезмәт иткән комсомол житәкчеләргә исә төрле фондларны, ассоциацияләргә, акционерлык жәмгыятьләрен иярләделәр. Хәләл мал житештерү һәм табу урынына ришвәти базар мөнәсәбәтләрен урнаштырдылар. Буржуйларны тиргәп карьера ясаган байбәтчеләр тегеләрдән дә болайрак ришвәти мал тулмый башлады.

Әлбәттә, милли хәрәкәт тә читтә калмады. Рәсәйдә тоталитаризм богаулары бушаган арада аңа да берникадәр иркенлек бирелде. Рәсми хакимият югарылыгына үрли алмаган кайбер ришвәти социалистлар милли "каһарманлык" күрсәтә башладылар. Жирле хакимият моңа бик мәкибән китмәсә дә (Рәсәй ничек баялар бит әле?), табигый процесска ачыктан-ачык каршы бара алмады. Урыс әйтмешли "черт с чем не шутит" дигәндәй, империянең таралу ихтималы да юк түгел иде. Ул вакытта хак милләтчеләр көчәеп китеп, хакимиятне үз кулларына төшерүләргә дә бар иде. Шулай булгач милли хәрәкәттә дә үз кешеләрен булдыру максатка ярашлы дип табылды. Нәтижәдә, әйтеп үткәнәмчә, гомер буге КПСС тарихы, фәнни коммунизм укуыткан, империягә турылыклы хезмәт иткән ришвәти милләтчеләр милли хәрәкәт башына менеп утырдылар. Аларның милли, хәтта дини терминология белән эш иткән, әмма асылда социал-атеистик, социал-мәжүсилек рухында тәрбия алган үз идеологлары да барлыкка килде. Чын рухи-этник һәм халыкчанлык рухында формалашкан милләтчеләргә алар төрле юллар белән кимсетергә, милли хәрәкәттән

читләштерергә тырыштылар. Әлбәттә, колониализм шартларында милли идея байрагы астында эшләргә берникадәр тәвәккәллек тә кирәк иде. Чөнки империя тарихын белгән сәясәтче, Рәсәйнең кризистан чыга башлавы белән, милли иркенлекнең иртәме-соңмы чикләнәчәген, ахыр чиктә аның юкка чыгачагын белеп эш итте. Бигрәк тә моны Рәсәй хөкүмәте тарафыннан идарә ителүче Татарстан хакимияте яхшы аңлый иде. Ул ришвәти социал-милләтчеләр аркылы бер генә мизгелгә дә милли хәрәкәттә барган процессларны контрольдән ычкындырмады, һәрдаим чигенергә әзер торды, "хужалар" каршындагы җаваплылыктан куркып, аңа үсеп житәргә, тамырга китәргә ирек бирмәде, киресенчә, өстән сигнал булуга аны ботарлап ташларга әзер торды.

Шуңа күрә, империя чираттагы кризисыннан чыга барган саен, Татарстан хакимияте дә милли хәрәкәткә каршы позициясен кискенләштерә барды. Рәсәй жирле идарә структурасының аерылгысыз өлеше буларак, ул башкача эшли дә алмый иде. Альтернатив юл - империягә каршы бердәм көчле оппозиция туплау иде. Әмма буйсындырылган халыкларның рәсми лидерлары моңа сәләтсез булып чыкты. Татарстан хакимияте исә инициативаны үз кулына алган булып кыланса да, империалистик идеологиягә каршы торырлык дөньякүләм тәғлимат булдыра алмады. Һәм моңа сәләтле дә булмады. Инициативаны кулдан ычкындырырга теләмәгән ришвәти социал-милләтчеләр исә, Рәсәйнең Татарстан хакимияте аша милли хәрәкәткә ясаган басымын берләшү юлында түгел, хәрәкәтнең халыкчан, рухи-этник канатын корбан итеп йомшартырга теләделәр. Шуңа күрә дә алар Милли Мәҗлеснең ике корылтаена да бойкот белдерделәр. Бөтөнтатар иҗтимагый үзәгенең оченче һәм дүртенче корылтай карарларын танымадылар, хәтта репрессив юлга бастылар. Милли хәрәкәткә очраклы рәвештә килеп кергән, дини, этник, хокукий, сәяси яктан профессиональ булмаган, рухи-әхлакий принциплардан ерак торган, әмма "өскә" үрмәләүне яшәү максаты итеп куйган кемсә житәкчелегендәге агрессив яшьләр төркеме кара полкауниклар ярдәмендә безне БТИҮ бинасыннан куып чыгарды. Бирелгән ярты сәгать вакыт эш кәгазьләрен алып чыгарга да житмәде. Унҗиденче елда "Болак арты республикасын" тарату аналогиясе иде бу. Безнең Хәрби Шурабыз булмаганлыктан, каршылык күрсәтә алмадык. Тегеләр исә, ул вакыттагы кебек үк, Рәсәй милициясен һәм Рәсәй армиясенең татар телле отставкадагы офицерларын кулландылар. Без чыгарылган бинага сакка куелган яшь кенә бер "татар" полицае белән шундый аңгәмә булып алды:

- Исең ничек?
- Рустик.
- Бәлки Рөстәмдер?
- Юк, Рустик.
- Татар башың белән мондый пычрак эштә нигә катнашырга булдың?
- Мин татар түгел.
- Урысмы?
- Юк.
- Ә кем соң?
- Кеше.
- Ә нигә безгә каршы барасың?
- Сөз милләтчеләр, сугыш чыгарасыз. Азмы без сезне октябрь

аенда дөмбәсләдек. (Сүз 1991 елның 15 октябрендә Ирек мәйданында булган билгеле вакыйгалар турында бара). Тагы дөмбәсләрбез.

Милләт байрагы астында властыка килү, соң булса да уң булсын дигәндәй, Рәсәй бирмәгән исем-дәрәжәләргә яулау максаты уң һәм сул социал-милләтчеләрне рухи-этник милләтчеләргә каршы этәрде. Милли хәрәкәтнең мәгърифәт-мәдәният юнәлешен алуы аларның максатына элек тә туры килми иде. БТИҮнең (1993, декабрь) корылтае беренче урынга рәсәйчел хакимияткә килүне түгел, ә бәлки татар халкын рухи-этник нигездә милләт буларак оештыруны һәм аңа эзлекле рәвештә милли дәүләт идеясен сеңдерүне максат итеп куйды. Чөнки 80-90 еллар милли хәрәкәт тәҗрибәсе халкыбызның моңа әзер булмавын күрсәтте. Шәймиевне буш бугаз амбициоз социалистлар белән алмаштыру каш төзәтәм дип күз чыгару гына булып иде. 440 ел буена колониаль изү кичергән, һәр күтәрелештән соң үзенең иң асыл затларын, рухи-этник катламын югалта барган халыкка власть өчен көрәш түгел (бу төрле юнәлеш социалистлар эше), ә бәлки иманга кайту, мәгърифәт өчен көрәш беренче урында булырга тиеш иде. Бу мәсьәләдә хәтта колониаль изү шартларында азрак яшәгән, бүген инде чагыштырмача мөстәкыйльлеккә ирешкән Украина, Белоруссия, Урта Азия, Кавказ халыклары да империя сеңдергән матди-социал кыйммәтләр тозагыннан ычкына алмыйлар һәм корсак бәрабәрәнә бәйсезлек идеясен корбан итүдән дә ерак тормыйлар.

Безнең исә хакимияттәге һәм хакимияткә омтылучы уң һәм сул социалистлар рухи-этник кыйммәтләрдән, халыкчанлык принципларынан шактый ерак торганлыктан, халкыбызга территориаль дәүләтчелек тә, экстерриториаль милли үзбилгеләнү дә тәэмин итә алмыйлар. Хакимият "оҗмахы" гына аларга көрәш, хәрәкәт һәм гамәл стимулы булып тора. Чын милли бәйсезлек тарафдарларын әле тәрбиялисә, үстерәсә бар.

Татар халкының милләт буларак сакланып калуының һәм үсешенең бүген бары тик ике ысулы гына бар. Берсе - бәйсез милли дәүләт төзү, икенчесе - татар халкының экстерриториаль үзбилгеләнүен милли үзидарә структуралары аша тормышка ашыру. Дөнья практикасында шуларның бары беренче ысулы гына эшли. Бүген чын мәгънәсендә милләт исемә йөртә алган, үз дәүләтләрен төзеп берләшкән милләтләр оешмасы тирәсендә тупланган 200 чамасы гына халык бар. Үз дәүләтләре, яисә үзләренең милли үзидарә структуралары булмаган халыклар (аларның саны 1500-2000 белән исәпләнә) бүгенгә теге яки бу дәрәжәдә оешкан этник төркемнәр генә хасил ителәр. Кайчандыр дәүләтләре булып милләт дәрәжәсенә күтәрелгән халыклар дәүләтсез калгач та таркалу юлына басалар һәм тарихи яктан үзләрен милләт дип йөрсәләр дә, этник төркемнәргә бүленеп ыруг-кабилә дәрәжәсенә төгәриләр. Тарихта иң зур дәүләтләрнең берсен төзегән, олуг милләт дәрәжәсенә ирешкән татар халкы да менә 440 елдан артык инде шундый таркалыш кичерә. Нигез ватаныбыз Болгар дәүләте, Алтын Урда юнәлешендә дәүләти күтәрелеш кичерсә, Казан ханлыгы инде аның таркалыш чорына туры килә. Иван патша яуларыннан соң без формаль яктан милләт булудан туктыйбыз. Дүрт йөз елдан артык дәүләт торгызу өчен барган көрәш милләтне торгызу көрәше булганлыктан, аның уңышсызлыгы безнең инде милләт буларак гамәли таркалуыбызны күрсәтә. Алтын Урда төрек-татарлары

кырыкка бүленә. Шуңа күрә бүген милли аңыбыз да бик зәгыйфь. Без шималь төрекләренәң милли аңы югарылыгынан түгел, ә татар, башкорт, болгар, мишәр, типтәр, ногай кабиләләре психологиясеннән чыгып фикер йөртәбез. Ыруг-кабиләчелек, төркөмчелек нигезендә без беркайчан да Рәсәй империясенә каршы торырлык көч туплый алмаячакбыз. Киресенчә, бүленүбезне давам итеп империячел урыс халкы эчендә эреп юкка чыгачакбыз.

Шуңа бәйләнешле рәвештә бик четерекле татар-башкорт мәсьәләсенә туктап китик. Татар-башкорт каршылыгы, беренче чиратта, рухи-этник кыйммәтләренә социал кыйммәтләр белән алмаштырудан килә. Бүген татарлар да, башкортлар да Ислам, төрек берлегеннән өстен итеп дәүләт, тел аерымлыгын күрәләр. Шималь төрекләренәң социал максатларга корылган милли сепаратизм бүлгәли. Биләмәчелек хисе халыкчанлык рухы белән сугарылган рухи-этник катламга түгел, ә этник аерымлык белән ришвәт кылучы өскә катлам социалистларга хас. Уртақ динебез, гасырлар сынавы үткән уртақ гореф-гадәтләребез нигезендә генә без шималь төрекләре исемә астында, бер-беребезне үстөрөп, бер милләт булып оеша алачакбыз. Әлбәттә, бу процесс табигый юл белән барса гына тормышка ашачак. Урыс дәүләте Алтын Урда карынында барлыкка килгән шикелле, шималь төрекләре дәүләте дә Евразия-Рәсәй карынында туарга тиеш. Искә бәрәңгә череп, йөш бәрәңгә яралган кебек... Бу котылгысыз процесс. Әмма аны әзерлексез килеш тизләтергә дә ярамый. Ашыккан ашка пешкән, ди татар. Көчләү юлыннан китсәк беренче чиратта төрки халыклар каны коелачак. 440 ел көрәш дәверендә күпме шималь төрекләре каны коелган, күпме асыл, баһадир улларыбыздан мәхрүм булганбыз. Бүген исә үрдәкнең шулпасының шулпасына әйләнгәнбез.

Әмма көтеп утырырга да, бу процессны туктатырга, кирегә борырга теләүчеләргә дә ирек куярга ярамый. Бигрәк тә, ришвәти уенга әйләндерүдән сак булырга кирәк.

Рухи-этник нигезгә, халыкчанлык принципларына корылган ихлас милләтчелек жәелә һәм тамырга китә барган саен, хөкүмәтнең дә аңа басымы арта барды. Күпчелек галим-голәмәләребез дә, мин татар дип күкрәк сугып йөргән түмгәк-түрәләребез дә, Рәсәй (Татарстан) хакимиятеннән исем-дәрәжә көтеп яткан зыялыларыбыз да хак милли юлга баса алмадылар. 440 еллык коллык дәверезбез моны ачык дәлил. Явыз Иван Казанны алгач та, үз исем-дәрәжәләрен, байлыкларын саклап калу өчен иң беренче булып затлы морзаларыбыз чукуынды, ата-бабадан килгән диненнән, гореф-гадәтләреннән, исем-фамилиясеннән ваз кичеп, урысның элитар катламын булдырды. Аларга биш дисәтинә жир өчен иманнарын сатучылар кушылды. Урыслашу, христианлашу, Алладан ваз кичү матди-социал ташламалар бәрәбәрәнә барды. Нәтижәдә, урыстан ким булмаган татар бүген аның 5% ын гына тәшкит итә, ягъни 440 ел эчендә милләтебез 20 мәртәбә кимегән. Калган егермедән бер өлешен дә матди-социал вирус кимерә. Бүген шундый хәлгә житкәнбез ки, дөньякүләм танылу өчен урыслашу гына түгел, динебездән дә язучы кирәк. Моңы без Рудольф Нуриев, Ирек Мөхәммәдиев, Роальд Сагдеев, Фәрид Сәйфел-Мөлеков, Алиса Галләмова кебек меңләгән милләттәшләребез аша күрәбез. Без бүген урысны сан ягыннан арттырып кына калмадык, аның фәнен, мәданиятен, дәүләтен үстөрергә һәм ныгытырга да хәлиткөч өлеш

керттек. Урысны көчәйткән саен зәгыйфьләнә, баеткан саен фәкыйрьлә-
нә барабыз. Көчләп урыска бирелгән Зөләйхаларыбыз соңгы сулышка
кадәр иманнарын саклаганда, бүгенге укымышлы, "культуралы" кызла-
рыбыз үз теләкләре белән кяферлеккә чыгып, меңләгән милләт дошман-
нары тудырып ята. Егетләребез дә маржа хезмәтенә ялланып кызлары-
быздан калышмый. Кая киткән безнең ил агайларыбыз, алып батырла-
рыбыз, үлем алдында да дошманга тез чүкмәгән милләт сакчыларыбыз?!

Рухи-этник, матди-икътисади хәерчелеккә төшкәч, шул сәбәпле про-
фессиональ үсеш перспективасын жуйган (чын халык талантларын исәп-
кә алмаганда) театрыбыз, әдәбиятыбыз, радио-телевидениебез, мага-
рифезбез фәкать урыс дәрәжәсенә әле "күтәрелә" алмаган, әмма рухи-
этник яктан мәнкортлашып килгән авыл халкына һәм шәһәрнең урыс-ла-
шып бетмәгән өлкән буынына гына хезмәт итә.

Соңгы вакытта милли юнәлештә берникадәр талпыныш булса да,
сыйфатый үсеш перспективасы күренмәгәнлектән, укымышлы яшьләр
арасында мәнкортлашу процессы тирәнәя бара. Ә интеллектуаль потен-
циаллары чикләнгән яшьләребез исә люмпенлашу процессын кичерәләр
һәм жәмгыятьнең жинаятьчел катламын үстерәләр.

Татарстаннан читтә яшәгән татарлар турында әйтеп тә торасы юк.
Аларның күпчелеген шартлы татарлар исәбенә кертергә кала. Татар-
станның суверенлыгы дөнья буйлап сибелгән барлык татарларны яклар-
лык дәрәжәдә булмаса, ул һич тә мөстәкыйль дәүләт дип атала алмый.
Бүген, мәсәлән, Рәсәй үзеннән читтә яшәгән урысларны дөнья югарылы-
гында яклый. Ультиматумнар куеп, гаскәрләрен башка дәүләتلәрдән чы-
гармаса тырыша. БДБны, хәтта, үз биләмәләре итеп саный. Һәрхәлдә,
империячел максатларда булса да урыс картасын оста файдалана. Әмма
Рәсәй өчен без бүгенгә колониаль биләмә. Татар белән ул "мәче-тычкан"
уенын уйный. Мондый шартларда татар халкының дөнья буйлап сибелеп
яшәвен исәпкә алып, без бернәрсәгә карамыйча, Милли Мәҗлес струк-
туралары аша идарә ителә торган экстерриториаль милли үзбилгеләнүгә
ирешергә тиешбез. Моңа каршы баруны, нинди генә дәлилләргә нигез-
ләнмәсен, татар халкы каршында иң зур жинаять дип бәяләргә кирәк.
Милли Мәҗлесне иҗтимагый оешмага әйләндерергә тырышу да аны
бетерүнең йомшартылган ысулы гына.

"Шәһри Казан" гәзитендә (Миллият, 7, 20.03.93) дөнья күргән "Милли
Мәҗлес - тарихи "зарурлык" дигән мәкаләмдә мин милли парламентның
халкыбыз өчен никадәрле зур әһәмияткә ия икәнлеген дәлилләргә ты-
рышкан идем. Чөнки нинди генә Декларацияләр, Конституцияләр, За-
коннар кабул итсәк тә, озелеп-йолкынып, тиргәшеп-талашып, бакча-мәк-
тәпләр, мәчет-мәдрәсәләр ачып йөрсәк тә, дәүләт теле дигән булып,
анда-монда жимереп-ватып урыстан калька рәвешендә татар сүзләре
кертәп маташсак та, үлем белән тарткалашкан милләтнең агониясен
озайту гына бу.

Шуңа күрә рәсми хакимият, элитар-социал-милләтчеләр тарафын-
нан, Милли Мәҗлескә, "Иттифак" милли бәйсезлек фиркасенә каршы
алып барган сәясәт милли азатлык хәрәкәтенә гаять зур куркыныч ту-
дырды. БТИУ идарәсенә һөҗүм, империя суды тарафыннан Милли Мәҗ-
лесне законсыз дип игълан итү - бу сәясәтнең агулы жимешләре.

Ришвәти милләтчеләр Әмирханов житәкләгән Иҗтимагый үзәкне
тараттык, ул рәис урынбасары булган Милли Мәҗлесне бетердек дип

шапырынсалар да, аларга әле мин житәкләгән "Мәгариф" ассоциациясе һәм Татар милли университеты тынғылык бирми. Чөнки милли хәрәкәтнең рухи-этник кыйммәтләренә, халыкчанлык принципларын нигез итеп алган милли идеология шунда туа, халкыбызның интеллектуаль потенциалы шунда жыйнала, милләтебезнең мие шунда формалаша. Моңы миңа менә ике ел ярым инде гафу итә алмыйлар. Чөнки татар социалистлары белән милләтчеләре арасында көрәш сызыгы милли мәгариф аркылы үтә. Социалистлар да милләтчеләр кебек үк дәүләт, милләт, тел дип баралар. Әмма бу тышкы охшашлык кына. Болар арасында эчкә каршылык гаять дәрәжәдә тирән һәм ул жан белән тән тартышына барабар. Атеистлар тәндә жанны инкарь иткән кебек, социалистлар да милләт жанын инкарь итәләр. Мин бу мәсьәлә буенча дистәләгән мәкаләләр яздым, конференцияләрдә, телевидение, радио аша чыгышлар ясадым, әмма социалистларның йөрәгенә үтеп керә алмадым. Әмма матди-социал чиргә бирешмәгән халыкның тирән катламнарында, илаһи хиссиятен жуеп бетмәгән байтак кына зыялыларыбызда житди теләктәшлек таптым. Әлбәттә, элитарлашкан һәм мәнкортлашкан Казанда әле шактый эшлисе бар. Монда татар балаларының бары 15% ы гына туган телендә укый. Әйтеп үткәнемчә, татар милли мәгарифе традицияләрендә, рухи-этник кыйммәтләр нигезендә түгел, Рәсәй дәүләт идеологиясе рухында белем-тәрбия алалар. Күпчелек татар мәктәпләрендә урыс теле өстенлек итә. Төрөк-мөселман хиссияте, татарча фикерләү юк дәрәжәсендә. Күпчелек мөгаллимнәребезнең дә кыйбласы урыс мохитына авышкан.

Дорес, Кама арты төбәгә, авыл халкы белән элемтәсен шактый саклаганлыктан, рухи-этник яңарыш өчен өметлерәк күренә. Милли хәрәкәт тә бу төбәктә халыкчанлык принципларына якынак. Әмма алга таба да сәясәттә, мәгърифәттә, икътисадта социалистлар хакимлек итсә, Кама арты төбәгә дә Казан төбәген тиз куып житәчәк. Чөнки яшьләр авылдан китеп шәһәрдә төпләнә бара. Шәһәрнең ижтимагый тормышы белән башлыча социалистлар идарә итә.

Шуңа күрә мин бар көчемне халкыбызның рухи-этник яңаруына, беренче чиратта, милли мәгарифебезне торгызуга юнәлттем. Татар уку-укыту үзәгә төзү, профессор Олыгбәк белән "Югары белем - туган телдә" дигән семинарын, Казан "Мәгариф" комитетын оештыру, Гомумтатар "Мәгариф" берлеген булдыру, татар милли мәгарифе Концепциясен, Татарстан мәгарифе Законын эшләүдә катнашу, ниһаять, беренче Татар милли университетын ачу - болар барысы да шушы максаттан чыгып эшләнә.

Милли хәрәкәткә кереп китүем дә, башлыча, шушы максаттан булды. Чөнки Татарстанның тыныч юл белән Рәсәй төрмәсеннән тиз генә чыга алмаячагын, аның житәкчелегенең идарәче һәм зыялылар катламының нигездә империя мәнфәгатьләренә хезмәт итәчәген аңлап, төп эшне халык арасында жәелдерергә кирәк таптым.

Милли Мәҗлес, Милли идарә сыйфатындагы Татар ижтимагый үзәгә, аның нәзарәтләре вазыйфасын башкарачак профессиональ берлекләр, Рәсәйдән һәм аның урындагы структураларынан бәйсез (мөстәкыйль) Татар идарә органнарын тәшкил итәргә тиешләр иде. Шуңа күрә миңа сәяси структураларның да кайберләрен житәкләргә туры килде.

Әмма, алда тасвирланганча, рәсәйчел рәсми хакимият бу структураларны көндәше итеп күрдә. Ир какканны ил кага дигәндәй, рәсми

хакимияттән тукланып яшәгән түмгәк-түрәләр, күпчелек галим-голәмәләр, язучы-сызучылар да бу структураларга үсеп китәргә ирек бирмәделәр. Чөнки алар өчен дәүләт милли яшәеш формасы түгел, ә урын-дәрәжә, социал өстенлекләр төшенчәсе генә булды. Әлбәттә, үзләренә куркыныч янамаганда "бәйсезлек" өчен көрәшнә дә "житәкләячәкләр". Боларга Алла да, иблис тә бер. Власть кына булсын.

Ә бүген аларның фатихасы белән Милли Мәҗлесне, татар иҗтимагый үзәген тарату белән беррәттән, "Мәгариф" берлеген, Татар милли университетын җимерү бара. Дөрес, аларны тәмам юк итмиләр, ә тәннәреннән жаннарын гына суыралар. Вампирлар дими ни дисең. Бу да бит яшәү рәвеше.

Иомгаклап әйткәндә, бүген татар дөньясында кискен көрәш мусбәт һәм мәнфи милләтчеләр арасында бара. Атаклы төрек-мөселман галиме Бәдиүззаман Сәид Нурси хәзрәтләре бу ике төр милләтчелеккә шундый бәя бирә: "Милләтчелек ике төрле. Берсе - мәнфи милләтчелек - исламга, милләтләргә кешеләргә зарарлы булган милләтчелек, икенчесе - мусбәт милләтчелек - зыянсыз, ислам белән берләшкән, исламга буйсынучан, кешеләргә файдалы милләтчелек".

Бүген мәнфи милләтчелек рәсми хакияят, мусбәт милләтчелек халыкның үзеннән чыккан хак милли хәрәкәт тирәсендә оешкан. Дөрес, мәнфи милләтчелек тә бүген исламга ачыктан-ачык каршы чыкмый, әмма аның белән йә ришвәт кыла, йә милли яңарыштагы әһәмиятен чикли. Шунның белән гади халыкның зиһенен бутый.

Сәид Нурси хәзрәтләре гомер буге төрек халкының иманы сагында торды, рухи-дөньяви университет ачу нияте белән дәүләт житәкчеләренә мөрәҗәгать итеп килде. Әмма социал-атеизм белән агуланган төрек хөкүмәте аны 30 ел буена зинданда тотты. Шулай да ул сынмады, бирешмәде. Төрмәдә җиде томнан торган, заман таләпләренә җавап бирерлек Коръән тәфсирен язды. Аны төзи алмаган университетка алмаш итте.

Шәхсән мин Бәдиүззаман Сәид Нурси хәзрәтләренең эшен шималь төрекләре арасында давам итүне үземә максат итеп куям. Мусбәт милләтчеләргә таянып, татар милли мәгарифен булдыру, беренче нәүбәттә, рухи-дөньяви татар милли университетын төзү өстендә эшләячәкмен.

Бәдиүззаман Сәид Нурси хәзрәтләренең хезмәтләрен бүген Төркиянең һәр мәчетендә өйрәнәләр. Шуңа күрә дә дин, ислам юлына чыгып Төркия яңадан-яңа үрләргә күтәрелә, мәңгелек төрек дөньясының гүзәл йортына әверелеп бара. Иншалла, татар халкы да Рәсәй империясеннән, аның җирле иярченнәреннән, мәнфи милләтчеләрдән арынып хак юлга басар һәм ислам нуры яктылыгында үзенең бәйсез дәүләтен торгызыр.

Илдус ӘМИРХАН,
июль 1994 ел.

Миргазиян ЮНЫС

ИЖМАН ҮЧЕ

(Тарихыбыздагы жәрәхәтләр)

Ю тәлгә охшашлы ямьсез тавыш белән тәмамланды кәккүк кычкыруы. Акманай бәкне йокыдан шушы тавыш уятты. Ул урманның иң аулак, кеше йөрми торган жирендә куаклар астына яшеренгән куышта йоклап ята иде. Кәккүк тавышы туктап, тынлык урнашу белән йокы кире кайта, әгъзалар йомшара, тойгылар эреп юкка чыга башлады. Берәздән бәк йокы белән өн арасындагы әкияти бер сиземләүдә тукталып калды.

Бәкнең уйлары урманга качар алдыннан булган вакыйгалар эчендә йөзәләр иде. Күз алдыннан моннан өч көн элек булган хәлләрнең сурәтләре уза. Әнә, чукындырырга килгән солдатлар утарны урап алганнар да хужаның үзен тотмакчы булалар. Әнә, утарга иң якин авыл Акчатырның мулласы Ха-

физ хәзрәтнең йорты дөрләп яна. Ут төрттер алдыннан ул йортка солдатларга каршы чыккан ирләрне гаиләләре белән бергә жыеп бикләгәннәр... Әнә, Акманай бәкне куа килгән солдатларның пулялары безелдәп як-яктан очып китәләр. Аны, бәлки, ат өстеннән атып та төшөргән булырлар иде. Чаптар хужасын мизгел эчендә диярлек пуля ала алмаслык ераклыкка илтәп өлгерде. Акманай тауга каршы чапты. Тау сыртына менеп житкәч бәк атының чабуын әкрәнәйтеп, куып килүчеләргә күз салып алды. Алар шактый еракта калганнар иде. Тау сыртынан урманга кадәр Чаптар юыртып кына барды. Куучылар тауга менеп житкәндә ул урман эченә кереп яшеренеп өлгөргән иде инде. Урман читенә житкәч куып килүчеләр туктадылар да, бер тын таптанып йөргәннән соң, кире борылдылар.

Урманга кергәч Акманай шактый озак калкулык эзләп йөрдә дә, таба алмагач, атын эчкәрәк кертәп кеше йөрми торган жиргә яшерде, үзе урман читендә үскән биек имәнгә менеп утарын күзәтергә тотынды. Утар исән иде. Якын-тирәдәге авыллардан Акманайның йортына килеп китеп йөриләр. Утар белән Баллы елга арасындагы болында чукундыручыларның атлары утлап йөри. Болынның печәне тапталып бетәчәк. Ярый әле утарны талап китмәсәләр...

Төш алдыннан илләгә якын атлы солдат урманга килде. Озак кына, эчкә керергә шөлләпме, әллә башка сәбәп беләнме, бер урында таптанып торганнан соң агачлыкның сирәк жиренә кереп эзләнеп чыктылар. Бәк көн кичкә авышканчы йөз еллаган мәһабәт ялгыз имән башында үзенә утарын, утарны тирә-яктан чорнап алган Ак-Чатыр, Турай, Акбаш, Чияле Күл авылларын күзәтеп утырды. Кичкә таба Чияле Күлдә, Акбашта берәр йорт, Турайда берьюлы өч йорт янды.

Ярым-ярты саташып, батырылып төш күрү татар авылларын чукундырырга килгән солдатлардан качу манзарасыннан башланган иде. Әкрәнләп бәк тынычланды. Хәзер ул хатыны Гөлсылу белән үткөргән төннең ләззәтләрен кабат кичерә иде. Ул төн бәкнең утарынан иллә чакрымдагы бәләкәй генә бер ар авылының тегермәнчесе өендә, Гөлсылуның яшеренгән жирендә узды. Баллы елга буендагы авылларны чукундырырга гаскәр килүен Акманай ике атна алдан ишетте һәм чара күрергә өлгерде. Иң башта Гөлсылуны ар тегермәнчесенә илтәп яшерде. Бәк тегермән салырга арга ярдәм иткән иде, Гөлсылуны эзләп килсәләр, ул сатмаска тиеш. Бу авылга яшеренүнең тагын бер отышлы ягы бар иде: арларны моннан биш ел элек чукундырып киттеләр. Дөрөс, поптан яшеренеп алар үзләренең мәжүси йолаларын башкаруны дәвам итәләр иде. Шуңа карамастан, бәкнең фаразы буенча, ар авыллары алдагы гарасаттан читтә калырга тиешләр.

Чукундыру вакытында бәкнең оясын туздырып ташламасалар, Акманай Гөлсылуны утарына алып кайтачак. Әгәр инде кара йөрәкләрнең китергән зыяннары зур булса, бәкнең нияте хатынын алып Кырым ягына качу иде. Гөлсылуны урнаштырып кайткач, бәк ата-бабадан калган алтын-көмешне, асылташларны, кыйммәтләрәк киёмнәрне һәм дини китапларын урманга илтәп, ышанычлы жиргә күмеп кайтты.

Баллы елга тирәсендәге авылларга киләсе афәт, яшәешнең куркыныч астында калуы ниндидер аңлашылмас тәэсир ясап, ир белән хатыны бер-берсенә якынайтты. Күзләп-ярәшеп йөргәндә дә, туйдан соң

кияу егете рәхәтлекләрен татыганда да болай ук тоелмый шикелле иде Гөлсылуның иренә булган якынлыгы. Әле менә карурманда, жен-пәриләр, шүрәләләр яши торган чытырманда качып ятканда да шул соңгы төннең тылсымлы хозурын бәк һаман тоя, һаман ләззәтләнә иде.

...Таң алдыннан уянгач, Акманай сакланып кына сырған йон юрган астыннан чыгып шәм яндырды. Тегермәнче йортының юан, төз, сөян бүрәнәләрдән күтәргән йортының кунак бүлмәсе. Бүлмә иркен, түшәмнәр авыл өе өчен шактый биек, һава саф, салкынча. Гомумән, тегермән йортының һавасы кышын жылы, жәй көннәрендә салкынча була. Су янында торганга шулай була күрәсең... Шул рәхәт салкынчалыкта Гөлсылуның тәнәннән йоккан татлы жылылык бәкне назлы итеп чорнап алган иде. Сүзнең көче житмәслек, бары тик көй, жыр моңы белән генә тасвирлап булырлык рәхәтлек сулкылдый иде аның тәнәндә. Тойгылар талгынланып ял итәләр. Жан тыныч, уйлар хәрәкәтсез диярлек, ләкин алар шул кадәр сизгерләр, шундый татлылар, бу халәт бәлки атабыз Адам белән анабыз Хава жәннәттән куылганчы гына булгандыр?

Түшәмгә, стена бүрәнәләренә шуышкан шәүләләр төшөрөп талгын гына шәм яна. Чыра уты кискен. Кырымда укып йөргәндә бәкнең Кафа каласында яшәүче румиларның май яндырганнарын күргәнә булды. Иң тыныч табигатьле, иң ипле һәм адам баласын тынычландыра, мәрхәмәтле тойгылар уята торган яктылык -шәм уты. Бәк сәке читендә ялан аякларын ак киезгә терәп уйланып утырды. Гөлсылу йоклый. Хатынкызының башкалары да шулаймы икән, йокыга китү белән бәкнең сылуы бала чагына кире кайта иде. Күзләр йомык. Ара-тирә кие, авыр керфекләр селкенеп алалар. Сулыш вакытында борын читләре кабарып, канатланып китәләр. Чәч агымы юрган өстен каплаган. Сулыш ала башлаганда юрган чите әкрән генә күтәрелә башлый да тын чыгып беткәч кире урынына кайта. Чәч астыннан яртылаш кына күренеп торган ак маңгай, татарларда сирәк очрый торган озынча, юка борын. Кырым кыпчакларындагы читләре эчкә батып торган сизгер ирен. Бит алмаларына йөгәргән алсулык астына яшеренгән кара тутлылык борынгы көмеш төсөн хәтерләтә иде. Сүз белән сурәтләп булмый ул хатын-кыз битендәге бөек тылсымны. Күз күрүе ярлы. Ә менә тойгылар - алар искиткеч. Күпне күрәләр. Кешеләрнең йотлыгып карауларынан уңайсызланыпмы, Гөлсылу өйдә ялгыз утырганда да битен капларга ярата иде. Хатыныннан балкыган тылсым бәкнең барлык әгъзаларына тарала, тойгыларын тетрәндереп сулышын кыса иде. Шушы мизгелләрдә аның яшәве тантаналы бер моңга әверелеп, еракларга яңгырый башлый иде. Бу турыда кешегә сөйләп аңлатып булмый. Сөйләргә дә тартынып йөрисең әле. Бар бит адәмиләрдә "бәхет" дигән эчке рәхәтлеккә омтылу. Һәркем аны үзенчә тоя, үзенчә аңлый. Бәхеткә төрле кеше төрлечә омтыла, шул ук вакытта һәр кеше бәхет булмаганда яшәүнең шыксыз, михнәтле булуын тигез аңлый. Бәк исә бәхетне Гөлсылуның дөньяда барлыгы, аның Акманайның хәл-хәфәте булуында икәнлегенә ышана иде. Сиземли генә түгел, чумып яши иде шул "бәхет" дигән нәрсә эченә.

Алар бик озак бер-берсен назлап яттылар. Йокыга китәр алдыннан Гөлсылу иренә уң кулын беләгеннән кысып тотты да учын шуыштырып китереп кендектән астарак жылымса шәрә тәнәнә терәде. Рәхәтләнеп

бәкнең буыннары йомшап китте. "Нишли бу? - дип уйлады ул. - Моңа кадәр бәкнең хәләл җефете кул белән шәрә тәнен капшаганны өнәми шикелле иде. Нәрсә булды аңа?.."

- Сиздеңме? - дип сорады бикә һәм аның караңгылык аша моңсугына елмаюы тоелды. Һәм нәкъ хатынының елмаюын күзәткәндә Акманайның кулы тире астындагы йомшаклыкта нәрсәнеңдер кыймылдап куюын сизеп алды.

- Әле күптән түгел генә кыймылдавы көчкә сизелә иде. Хәзер кайчакта авырттырып тибә.

Гөлсылу сабыйларча куанып елмайды. Шул чакта аның сулышы бәкнең битен жылып алды. Акманай хатынының муеныннан кысып качады, жаны-тәне белән туачак баланың әнисенә сырышты. Колачлап булмаслык зур, илаһи куаныч иде бу. Моңа кадәр Акманай, абыйлары сугышта кырылып беткәч, үзен ялгыз, нәселеннән аерылган ятим кеше итеп сизә иде. Хатынының карынындагы баланың кыймылдавын сизү белән ул заманында бөтен татар дөньясына данлыклы акбогалар нәселенә тоташачагын сизеп куана иде.

Хатынының бармаклары бәкнең чәчләрен назлап сыпыралар. Ирененң бите тигән жирдә Гөлсылуның күлмәге юешләнгән иде. Ул үзе дә күңеле йомшап киткәнән сизеп алды: "Мин аны моңа кадәр еларга сәләтсез дип уйлап йөри идем", - дип уйлады бәк хатыны.

- Кендек әбие әйткән иде, кыз бала тыныч була дип. Бу бик тынгысыз. Малай булганга шулаймы икән?

- Арларда кендек әбисе бармы икән соң? - дип сорады Акманай. - Аны бит әле чакырырга да куркыныч, сөйләп йөрүе бар. Безгә, бәлки, Кырымга алданрак китергә кирәк булгандыр? Хәзер инде соң, юлда тулгак тота башлавы мөмкин. Бәлки безгә ягылмаслар да әле? Алар бит югары катлам белән исәпләшәләр, бәлки миңа аларга хезмәткә күчәргә тәкъдим итәрләр? Алдан афәт көтеп тормыйк әле.

- Син мине монда озакка калдырма, яме, - диде Гөлсылу. - Син югында мин бик куркам. Озак торма инде, тизрәк кил. Тизрәк алып кит моннан. Тегермәнче белән хатыны үзләренчә сөйләшкәндә нишләптер шикләнәм мин. Гөл минем турыда сөйләләр шикелле тоела. Ашлары да безнекенә охшамаган. Чиста торалар үзләре. Гөмбә ашыйлар. Минем дә кыстыйлар, ашый алмыйм, жирәнәм.

- Сиңа менә нәрсә әйтәсем килә. Чакырмасыннар кендек әбисен. Синем турыда кешегә сөйләп йөрүе бар. Мин синем озак көттермәм. Утарга сакчылар куярга кирәк. Жирне дә ышанычлырак кешеләргә калдырырга кирәк, урманны да. Бәлки безгә ягылмаслар да әле, шулай да алдан чара күрмичә ярамай. Озакка сузмаска тырышырмын, син инде кайгырмаска тырыш. Сөйләш син тегермәнче хатыны белән. Әйбәт кешеләр алар. Эчәң пошканда чигүеңә утыр, мөнәҗәт әйт. Минем әнкәй шул мөнәҗәт әйтүдән бик зур юаныч таба иде. Күңелне юата, жанга тынычлык бирә дип сөйли иде мәрхүмә.

- Ярар, син минем турда кайгырма. Син килгәнче башланмас дип уйлыйм. Янымда син булганда мин бер нәрсәдән дә курыкмыйм, - диде Гөлсылу иренә сырышып.

Таң беленгәндә бәк хатыны белән саубуллашты. Ирененң ат иярләвен Гөлсылу баскычтан карап тора иде. Акманай урыныннан кузгалгач

баскычтан төште дә йөгереп ире янына килде. Бәк ат өстеннән иелеп хатынының муеныннан кочаклады, суырып үпте.

Ышанычлырак булсын өчен, китәр алдыннан Акманай тегермәнчегә өстәп акча биреп чыкты һәм кат-кат кисәтте:

- Саклагыз бичәне, ярдәмемнән ташламам, - диде ул, тегермәнченең вазифасы ифрат җаваплы икәнлеген тагын бер кат аңлатты.

2

Бәк йокыдан уянгач та бик озак урман шаулавын тыңлап ятты. Төбәккә афәт килүен агачлар да сизәләр шикелле. Күктәге йолдызлар да ничектер тынгысыз җемелдиләр. Төн урталарында ай батты. Ай яктысы сүнгәч урман шаулавы тагын да шомлырак, тагын да тынгысызрак яңгырый иде. Төбәккә афәт килүен белгертергә теләпме, шомлы итеп ябалак кычкыра. Төннең тыгыз, шомлы тынлыгын бозып ат кешнәп алды. Чаптар кешни иде. Акманай урыныннан торып тыңлый башлады. Чаптар беркайчан да сәбәпсез кешнәмәс. Якын-тирәдә нәрсәдер булырга тиеш. Әллә төннең караңгылыгыннан файдаланып Акманайны чолгап алалармы?

Бәк баш астыннан йөгәнән, мылтыгын тартып чыгарды. Кылычын ул биләннән салмый яткан иде. Иярен җилкәсенә салып бәк аты янына йөгәрде. Биләндәге кылычы йөгерергә комачаулый иде, ул аны арткарак шудырып куйды. Чык төшкән. Чаптар утлап йөргән аланга килеп җиткәндә итеге манма суга баткан иде инде. "Агачлыктанрак йөрергә кирәк, болында эз кала", - дип уйлады ул.

Бәк атының кешәнән алып ияр капчыгына салды, йөгәнләде, иярен ат сыртына салып кысып эләктергәч агачлык кырыена килеп тыңлана башлады. Кошлар әле уянмаган. Бөҗәкләр тынлыкны бозмыйча гына ниндидер серле бер кыштырдау тудыра. Кабат ябалак кычкырып алды. Башын күтәрәп күк йөзенә карагач бәк таң беленергә аз калуын чамаларды. Йолдызлар януы шактый сүлпәнләнгән иде инде. Ул җирдә аунап яткан ботакларга басмаска тырыша.

Чү... Төгәрмәч тавышы бит бу. Авыр төягән агач күчәрле арба шулай шыгырдый. Ат пошкырып алды. Дистәләгән дагалы итек берьюлы каты җиргә тигәндә чыга мондый тавыш. Сагаерга кирәклеке Чаптар да сизеп алды. Хәзер алар һәр адымны чамалап, тирә-якны зур дикъ-каты белән күзәтеп баралар иде. Аралыктан тоташ кара шәүлә өкрәнгәнә алга таба агыла. Урман аша үткән юл. Шул юлдан җәяүле солдатлар сагында атлы олау бара. Җәяүле солдатларны санап булырлык түгел иде. Бәк арбалар санын ачыклай алды. Унике арба. Әгәр һәр арбага уника-унбиш тамакка җитәрлек азык-төлек, сугыш шартларында кирәкле нәрсәләрне төягән булсалар, йөз кырык-йөз сиксән солдаттан торган отряд үтә иде урман эченнән.

Отряд үтеп китеп күздән югалгач, Акманай аты янына кайтты. Кичә тирән чокырны кылыч белән казып су чыгарган иде. Башта ул шул чокырны эзләп табып, атын эчерде. Аттан соң калган болганчыкның

төпкә утырганын берәз көтеп торгач, үзе дә учы белән сирпеп алып туйганчы эчте. Эчеп туйгач, әйбәтләп тәһарәт алды, намазлыгын чокыр читендәге йомшак чирәмгә җәеп намаз укыды. Хәзер инде тамак ялгап алырга кирәк иде. Ияргә беркеткән күн капчыктан ике кисәк сохари, бер чөметем кипкән эремчек-корт, юлда йөртергә көйләп ясалган сөян бал савытын ачты. Капчыкта аның каклаган ите дә бар иде. Иртәнге якта кем ит ашый икән? Бәлки урыслардыр? Алар бит бик тә талымсызлар. Балга катырган юл чәкчәгенә дә тимәде Акманай бәк - аш ашка, урыны башка.

Азык-төлекне ул борынгыларча әзерләп алган иде. Акманайның ерак бабалары яуга ике ат белән йөргәннәр. Берсе сугыш аты. Аны инде күз карасыдай саклап, күңелен күреп, тәрбияләп тотканнар. Янәшә йөрүче йөк аты. Аның сыртына бер елга җитәрлек азык-төлек асып, ел фасылларына карап алмашына торган киём-салым, кирәк-ярак, өстәмә корал, көнкүрештә кирәк була торган бик күп нәрсәне төяп йөртә алганнар. Акманайның бабасы яу йөргәндә нинди ризыкларның ашарга туклыклы, йөртергә җиңел булуын аңлаткан иде оныгына. Елгы итенең сырт буйдан каезлап алганын каклап киптергәннән соң онга әйләнгәнчә төйгәннәр һәм иң чиста сарымай салып кайната торган булганнар. Юл чәкчәген бик нык кабартып пешергәннәр һәм балда кайнатып катырганнар. Кызыл эремчекне дә бик тә нык эшкәртеп, җәйге кызуда да, юештә дә бозылмаслык итеп әзерли торган булганнар. Шулай җентекләп әзерләнгәнгә күрә Акманайның ерак бабалары күп айларга сузылган юлны ерак санамаганнар.

Кызарып қояш чыкты. Көн яктырды. Акманай солдатлар узган юлны карап килде. Ялгышмаган икән, юл тузанында дагалы итек эзләре сурәтләнеп калган. Йөкләре авыр булган күрәсең, көпчәк эзләре тирән иде. Димәк, алар озакка килгәннәр. Тирә-юньдәге татар авылларын чуқындырып бетермичә китмәскә ниятләгәннәр күрәсең.

Аның утары исәнме икән әле? Шуны карарга кирәк иде. Башта ул тау сыртына Чаптарына атланып барырга ниятләгән иде, баш тартырга туры килде. Сак булырга кирәк. Чуқындыручылар аны эзләргә тиешләр. Алар бит юләр түгел, аңлай торганнардыр, Акманайны чуқындырмыйча калган татарларны христиан итү җиңел булмагачы.

Бабасы шушы урманны тау сыртына җитеп үсә дип сөйли иде. Тау битләрен дә куге урман каплаган булган. Бу җирләргә урыс яулап алгач урманны рәхимсез тураганнар. Яулап алган җир бит, аны нигә кызганып торырга. Хәзер инде урман тау сыртынан шактый ераклашкан. Тау битләре шәрәләнеп калган. Урманнан чыкканнан соң бәк кача-поса диярлек барды. Нәкъ аның утары каршында, сырт җирдән берәз түбәнрәк урнашкан соры кыялар янына килде. Утардагы йортларның нигезе шушындай ташлардан салынган иде. Бабасының әйтүенә караганда, элегрәк татарларда бик оста ташчылар булган. Балта осталары әле дә күп, әмма буйсынып яши башлагач, ташчылык һөнәре юкка чыккан диярлек, чөнки татарлар таш' йорт салмый башлаганнар.

Карап йөри торгач бәк кыялар арасында күзәтер өчен уңайлы урын тапты. Биек кыяның утарга караган ягында иркен куышлык бар иде. Ул шунда кереп утырды, күзәтә башлады. Бер төркем солдат тауга табә килә. Алар сай җирдән елганы кичтеләр дә тау итәгенә җиткәч икегә

бүленделәр. Бәк шомланып куйды: "Боларны мине эзәрлекләргә жибәр-мәделәрме икән?" Икенче бер төркем Турай авылы ягыннан утарга таба бара. Болар бит инде болай гына йөрмиләр. Утарда аларның нинди дә булса гозерләре бардыр?

Күңелне тынгысыз шикләр тырный. Жиребезне басып алу, байлык-ларыбызны талау, кол шартларында тоту - болары гына аз тоелган булса кирәк. Әнә, милләтнең соңгы терәген, бердәнбер юанычын - мөселманлыкны бетерергә килгәннәр. Алар һичшиксез ниятләрен тормышка ашырачаклар. Аларга каршы тора алырлык көч юк. Көчне бәлки жыеп та булыр иде, татарларны үзара укмаштыра алырлык омтылыш юк. Хәзер инде соң, бу турыда баш ватудан ни файда? Чукундырачаклар. Баш тартканнарны кырып бетерәчәкләр. Гаскәр киләчәген ишетү белән чын мөселманнар качып киттеләр. Нәкъ менә шул качып китүчеләрне күтәрәп була иде миссионерларга каршы. Монда калганнарга таянып булырлык түгел иде. Гаскәр килергә ярты ай кала татарча бик тә шома сөйләшә белүче поп халыкка аңлатып йөрдә: "Сез үзегез ак патша жирендә яшисез, ә динегез басурманныкы. Без сезгә хак дингә күчәргә ярдәм итәбез, үз динегезгә. Мөселманлыкны сезгә көчләп такканнар. Үз динегезгә кайткач сезгә акчалата да, жир белән дә ярдәм ителәчәк. Ак патша кайгыртучан, гадел, ул сезне ярдәменнән ташламайчак. Ул сезне киләчәктә дә жил-яңгыр тидертмичә, рәхәтлектә тотачак". Шушы үгетләүдән соң ярты ел узгач гаскәр килде.

Баллы елга төбәгенә гаскәр килү белән Акманайны чукундырып йөрүчеләр янына чакырдылар. Әйдәп йөрүчеләр Акчатыр авылының кибетчесе Мөрсәлимгә туктаганнар иде. Ул алар белән шунда сөйләште.

3

Ул сөйләшү бәкнең хәтеренә сеңеп калды. Чукунуның татарга бик тә кирәк нәрсә икәнлеген исбатларга тырышалар иде оештырып йөрүчеләр. Татар урыс белән бер ата баласыдай яшәргә тиеш. Без бит чыннан да бер ата балалары. Ә менә икебез ике диндә булу катлаулы мәсьәләләр тудыра, бигрәк тә татарлар өчен. Алар шулай аңлаталар иде.

Түрдә Баллы елга губернаторы Жантимер утыра. Өстендәге яшел фрагының якаларын, жиңнәрен алтын жеп белән чиккәннәр. Ботларын кысып торган ак рейтуза, аягында каты оланлы күнитек. Өстәл артында гаскәр башлыгы майор Занфинов. Чыгышы белән майор шушы төбәктән булганлыктан, бәк аны белә иде. Калай белән тышлап карага буяган мичкә аркасын терәп, моннан алты ай элек татарларны чукунырга өндәп йөргән поп Иннокентий утыра. Өстендә итәкләре жиргә тиеп торган поп жиләнә - ряса.

- Әссәламәгаләйкүм, - диде бәк бусаганы атлап керү белән.

- Вагаләйкүмәссәлам, - диде поп чиста татар телендә. Губернатор белән гаскәр башлыгы урысча исәнләштеләр. Сүзне губернатор башлады:

- Бәк, синең русча оста сөйләшүең безгә мәгълүм, - диде кнәз Жантимер һәм йомшак итеп елмайды. Бу елмаюда "без синең белән

югары катлам кешеләре, аксөякләр, һәр очракта бер-беребезне аңлый, үзара уртақ тел таба алачакбыз", дигән мәгънә сурәтләнгән иде.

- Әзрәк белә идем элегрәк, хәзер инде онытканмын, - диде Акманай татарча. Бәкнең сүзен дәрәс һәм төгәл итеп атакай Иннокентий тәржемә итте.

- Гадел хөкемдар булуың да безгә мәгълүм, крәстияннәрең эшчән, тәртипле, мул яшисез. Без боларның барысын да беләбез. Мин сине урыс алпавытлары арасында күренерсез дип көттем, нигәдер аралашмыйсың.

- Без, татарлар, башкачарак яшибез бит. Хәмер эчмибез. Хатыннарыбыз шәрә тәннәре күренеп торган кыйммәтле күлмәкләр киеп, ирләр белән биеп йөрмиләр. Динебез дә башка безнең, тыйнаклыкта, пакь көнкүрештә яшәүне таләп итә бездән шәригать.

- Христиан дине дә нәкъ син әйткәннәрең таләп итә, - диде Иннокентий губернаторның сүзен дәвам итеп. - Таныйсыңмы безнең динне?

- Сөз безнең динне таныганда таныйбыз. Безнең татарда "бәйрәм ашы - кара каршы", диләр. Бер як танып, икенче як танырга теләмәсә, төгәлсезлек килеп чыга бит.

Губернаторның елмаюы сүнде. Ул татарларның жиңелгән, урысларга буйсынган халыкка хас берәз куркып, бер чама ялагайланып сөйләшүләренә күнеккән иде. Акманай бәк үзен бик тәкәббер тотты. Киеренкелек көчле иде ике арада. Бер тын сүзсез утырдылар. Алдан әзерләнеп куйганча булмады бу сөйләшү. Урысларның өчесе дә канәгать түгел иде бу очрашудан.

- Алланың бер генә булуын сиңа аңлатып торасы юктыр инде, бәк, - диде атакай идән себереп торган озын кара рясаның түшенә таралган жирән сакалын сыпырып. - Пәйгамбәрләребез дә уртақ. Берләшсәк ике як та ота. Бигрәк тә сөз, татарлар. Сөзнең бит мәчетләрегез юк. Бездә чиркәүләр күп, үзләре матурлар, балкып торалар. Безнең чиркәүләребез мөселманнарны кабул итәргә әзер, шатланып, хөрмәтләп кабул итәргә.

- Бернинди югалту булмаячак, - диде гаскәр башлыгы майор Занфинов. - Атакай дәрәс әйтте, Алла бер. Кешеләр дә бит барысы да атабыз Адәм балалары. Без менә син кәргәнче үзара сөйләштек, әгәр носарыйлыкны башлап син кабул итсәң, татарларның барысына да жиңеллек килер иде. Алар бит сиңа карап яшиләр.

- Сөз әйткәнчә, ике дин арасында бернинди киртә юк, - диде Иннокентий майорның фикерен дәвам итеп. - Без бит барыбыз да ак патша балалары. Әнә, майорның әтисе мәчеткә йөри иде. Занфинов үзе чиркәүгә йөри. Аңа карап ул әтисеннән киммени? Киресенчә, ул атабабасына караганда югарырак күтәрелде.

"Тел сөяксез дигәннәре шушыдыр инде, - дип гажәпләнеп утыра иде бәк. - Алар сөйләгәнгә ышансаң, без урыслар белән бер ана балалары шикелле яшибез икән. Алар ханлыкны да жимермәгәннәр, дәрәяләр булып татар каны да акмаган, таламаганнар да безне, тоташ тол хатыннардан һәм ятимнәрдән торган татар авыллары да калмаган алар артыннан. Алар безнең жиребезгә кунак булып кына килгәннәр икән..."

- Ялгышмасам, атакай, сөз пәйгамбәрләребез бер, дип аңлаттыгыз. Урыслар Мөхәммәт пәйгамбәргә дә табыналармыни? Аннан соң, дәрәс аңлаган булсам, чиркәү белән мәчет арасында аерма юк икән.

Минем чиркәү эченә кәргәнәм юк. Анда урыслар намаз укыйлармыни?

Иннокентий тәржемә итте һәм үгетләүчеләр бер-берсенә карашып алдылар. Бәкнең сүзләре ошамый иде аларга.

- Без бит монда диннәр турында сүз көрәштерергә җыйелмадык, - диде губернатор кискен генә. - Әгәр Акманай бәк безнең шартларны кабул итсә, биләмәләре икеләтә артачак. Ак патша галиҗәнапләренә хезмәт итәргә тели икән, без Акманай бәккә тиң асыл шәхесләренә кадәр беләбез. Мин ашыгам, кисеп әйт, бәк, ризамы?

- Юк, риза түгел.

- Ярый, мин башка кыстамыйм, - диде Жантимер кнәз һәм урыныннан торып ишеккә юнәлде. Ул чыннан да пәйтахеткә барышлый гына тукталган иде. Махсус Акманай бәк белән сөйләшер өчен генә. Губернатор чыгып китте һәм тышта дугага таккан кыңгырау тавышы яңгырады.

- Ярамый алай кискен сөйләшергә, - диде Иннокентий. - Өзмик арабызны. Нигә алай кырт кисәсең? Баш тартсак чиксез күп югалтасың бит. Ә крәстианнәрең күпме зыян тия? Ашыкма әле син, бәк, уйла.

- Уйлаудан ни файда? Дин бит ул иман карамагында. Иман исә, миңа буйсынмый. Киресенчә, мин үзем иманымга буйсынам. Иман бит ул минем гамәлләремне тикшереп, бәя биреп тора. "Бусы дөрес, фарыз гамәл, - ди ул минем эшләремне тикшереп. - Ә бусы гөнаһ, тәүбә ит һәм башкача болай эшләмә". Әгәр инде мин иманымны үземә буйсындырсам, аның иманлыгы юкка чыга. Башкача әйткәндә, мин имансыз кешегә әвереләм. Иманым минем башка дингә күчүгә кабул итми, шуңа күрә, мин үзем теләсәм дә күчә алмас идем.

- Христиан диненә күчкәннәренң барысы да имансызлармыни? - диде майор Занфинов. - Димәк, без, христианнар, кеше түгел, ерткычлар?

- Гасырлар буе урыслар татарларга буйсынып яшәгәннәр. Ул чорда бит урысларны гаскәр чакырып, куркытып мөселманлыкка аудару булмаган. Киресенчә, татарлар урысларга чиркәүләр салып биргәннәр, христиан руханиларын ясактан коткарганнар.

- Үзгәртлек - хайвани сыйфат. Сүз көрәштерүдән ни файда. Минем эшем тыгын. Мин киттем, атакай. Иң дөресе - бәкне богаулап, ябып куярга кирәк. Ябып куймасак, ул безгә каршы коткы таратып, халыкны болгатып йөри башлаячак.

- Ашыктырмыйк әле без бәкне. Уйласын, чамалап карасын, дуслары, гаиләсе белән киңәшсен, - диде Иннокентий.

- Безнең киңәшне тыңламый бит. Башкаларныкын да тыңлап тормаячак Акманай - нәселендә соңгы бәк. Бик төялгыша ул. Татар булып калганда бәлки жир сөрәп буладыр, яисә урман кисеп. Татар бәкләренә сәгатә сукты: я урыс диненә күчә, яисә юкка чыга.

- Бәккә бер тәүлек вакыт бирик, - диде поп Иннокентий. - Майор, син ризамы?

- Ярый, синеңчә булсын. Әмма, хөрмәтле атакай, син ялгышасың. Ычкындырырга ярамый Акманайны кулдан.

- Безне барыбер бетерә алмыйсыз сез. Дөрес, татарлар һаман әзәя, әмма шул өз калган татарның бәһасе чиктән тыш зур, киләчәктә андыйлар тагын да кыйммәтләрәк булачак. Сатлык жан - сатлык жан инде ул. Әле алар татар мәнфәгатен урыска саталар, киләчәктә урысларны да сатачаклар.

4

Акманай утарына кайтты. Беренче фикер - ул Гөлсылуны яшереп дөрес эшләвен аңлады. Болар ныклап тотынганнар. Бернинди кызгану, бернинди тәшлама булмаячак. Чукинудан баш тартучыларны кырып бетерәчәкләр. Бәк белән алар кулларыннан килгән кадәр йомшак сөйләшергә тырыштылар. Бигрәк тә поп Иннокентий. Ә Занфинов? Жир йөзәндә әллә нинди хәшәрәтләр бар. Кыргаяк... Үләксә белән яшәгән чүл бүресе - шакал. Тереклек дөньясында сатлык жаннан да пычрак, аннан да жирәндергеч нәрсә бар икән! Кеше...

Бәк яхшырак атларны сайлап Казакъ даласы ягына озатырга кушып киткән иде. Әнә, ике дистә иң әйбәт атларны Асыл белән Шәйхеразый утардан алып чыгып киттеләр.

Бу яшәү дигән нәрсәне акыл белән дә, белем белән дә аңлап булмый. Жиребезгә дошман килде. Бабаларыбыз соңгы сулышларына кадәр каршы тордылар. Баш бирергә, сатылырга теләмәгәннәрне кырып бетерделәр. Безнең аталарыбызның буыны азатлык өчен көрәшеп карды. Бу чорда да бары тик сатылганнар һәм битарафлар гына исән калды. Дөрес, бу хакыйкәтне күпләр аңлый алмый. Сатылып яшәүне дә, тез чүгеп яшәүне дә күпләр чын яшәүгә саный. Бер күнеккәч коллыкны тоймый башлыйсың. Әнә, Занфинов. Аның өе жылы, идәнәндә киез, аркасы йомшак мендәргә терәлгән, табынында бер өем пешкән ит, кымыз, тансыкка жәрияләре бар. Шуларның барысы да сатылу, диненә, ата-баба васыятенә хыянәт итү бәрәбәрәнә бирелгән. Сугыш шартларында фәлсәфә гадирәк. Сугышта син ирегеңне кулыңдагы коралың белән саклайсың. Дошман сине жиңәр өчен сугыша, син - жиңелмәс өчен. Дошман белән синең араңда ниндидер тигезлек бар. Сугыштан соң барлык өстенлекләр жиңүчегә бирелә. Бәк кичә кешеләре белән сөйләште. Бәкнең атларын караучы Шәмгун карт. Акманайны кылыч тотарга, атарга өйрәткән Исламнур батыр. Аларның күзләре бәктә. Көтәләр. Ул аларга нәрсә әйтә алсын? Эшләр бик тә начар, хәзер сезнең киләчәгегез юк, дип әйтсенмени? Динебезне, кешелегебезне мөртәтләрдән саклар өчен мөселманнарны күтәрергә, оештырып каршы чыгарга тиеш булуымны алар беләләр, ә соңгы сулышына кадәр каршы торырлык, шәһит китәргә әзерләрнең азаюын белеп бетермиләр. Фидакярләргә туктаусыз кырып тордылар. Калганнар алжыды. Шулар алжудан ул битарафлык һәм куркаклык. Нәрсә әйтә алды Акманай утарда яшәүчеләргә:

- Мин китәм, - диде ул күңеле тулганын сизеп. - Үзара тату яшәгез. Киләчәктә ызгыш өчен мең төрле сәбәп чыгып тора. Ике-өч елдан кире кайта алмасам, малларны үзара тигезләп бүлгез. Әнә, күрәсез. Кырларлар жиребезне алдылар - аз тоелды. Мал-мөлкәтебезне талалар - бу да житмәде. Иркебезне будылар - туктамадылар. Хәзер инде динебезне алырга киләләр.

Утар кешеләрен озаткач Акманай йортның хатын-кыз яши торган

ягына керде, Гөлсылу бүлмәсенә тукталып, кәһәфигә чумып утырды. Урындык артында хатынының тәмамланып бетмәгән чигүе калган. Кызыл атласка яшел, ак, зәңгәр жеңләр белән чәчәкләр, яфрак сурәтләре, гөлгә кунып сайрап торган былбыл сурәтләре чиккән аның хәләл жефете. Мәнә ничек сурәтләгән тормышны Гөлсылу. Бер Гөлсылу гына түгел, гомумән, татар хатыннары яшәешне ир карау, бала үстерү, тормышны гөлгә бизәү дип күз алларына китереп яшәгәннәр. Урындыкта дүрткә бөкләп төреп куйган ак тукума ята. Бәк аны кулына алды. Бала күлмәге. Гөлсылу үзе теккән. "Нишли икән ул хәзер тегермәндә? Иренең сагынуларын, күрәсе килеп тилмергәнән Гөлсылу беләме икән? Аксуер нәселен киләчәккә алып барасы бала ни хәлдә икән? Бала исәнә төшкәч бәкнең исән каласы, яшисе килүе шул кадәр көчәйде ки, хәзер ул шул баланы аякка бастырып, тормыш юлына чыгару вазифасын башкарыр өчен калган гомерен кайнар чүлдә, ярлылыкның иң соңгы чигендә, сыңар аягына басып яшәргә дә риза иде...

Алай булгач бәк нигә соң чукинудан баш тарта? Әнә, нинди остенлекләр, ымсындыргыч шартлар тәкъдим итәләр. Чукинса, туасы баланың киләчәге ал да гөл булачак, теләсә нинди юлны, тормыш корырга теләсә нинди кызны сайлый алачак... Әнә, морза Занфиров үз иркеннән, үзе теләп чукинган. "Чабаталы морза" урынына жирле, тулы хокуклы урыс алпавыты. Нәселендә дистәләгән вәзирләр булган нәсел каршында чабаталы морза үзен ничек тотат? Бәлки Акманай да шундый рәхәт, ышанычлы киләчәктән баш тартырга тиеш түгелдер? Әнә, хезмәтчеләре белән сөйләшкәндә бәкнең аш пешерүчесе, Кара Мостафа:

- Мин чукиндыручыларга каршы тормаска ниятләдем, - дип аңлатты. - Нәрсә кушсалар, шуны эшлим, әмма ләкин шул урыс динен эчәмә кертмичә, тышта гына калдырам. Тыштан чукинган татар булып йөрсәм дә, күңелем белән мөселманлыкка тугрылык тотачакмын.

- Иблис икәнсең син, Мостафа, - дип, бер тавыштан аш пешерүчегә ташландылар хезмәтчеләр. - Икейөзлелек, муафыйклык чукинудан да гөнаһлырак. Носарыйлар бит диннәрен хак дингә санап, шуңа ышанып йөриләр. Ә син баштан ук күз буяуны алга куясың, ике дингә дә хыянәт итү булмыймы соң бу? Без - кара кешеләр. Акманай бәк, Мостафа дәрәс эшлимә, аңлат әле.

- Сөз дәрәс әйттегез, - диде бәк үзенең хезмәтчеләренә. - Күз буяу кайчакларда бик күп отышлар бирә, ләкин икейөзлелекнең беркайчан да киләчәге булмый. Ялган фани дөньяда ачылмаса да, бакыйлыкта тиешлесең ала.

Чукиндыручылар килү белән яшәүнең жае бетте, юкка чыкты. Иң газиз, иң кадерле нәрсәләрдән баш тартып, моңа кадәр куркыныч саналган дингә күчеп, ата-бабаның хәер-фатыйхасыннан, борынгыларның мирасыннан һәм моңа кадәр күңелне жылытып, жанга азык булып торган мөселманлыкны аяк астына салып таптарга кирәк иде. Шушы юл белән генә исән калып, имин яшәп була иде. Ут белән су арасында иделәр Баллы елга төбәге татарлары.

Төн. Көн адәм баласын эшкә куа, камчылый, мең мәшәкәт, мең хәсрәт китерә тәүлекнең бу өлеше. Төн мәрхәмәтле. Ул кешеләргә ял бирә, күз яше түгәргә, зарланырга мөмкинлек бирә. Тәүлекнең шушы өлешендә серләшәләр дуслар. Ир белән хатын киләчәк буынның нигезен төн кочагында назланганда салып куя.

Таң атканга кадәр Акманай бәк мөселман иде әле. Иртән аны кабат чукундыручылар янына чакырачаклар һәм икенең берсе: мөселманмы, кяферме? Чукуынса - мал-мөлкәт, бәкләк, яшәү тынычлыгы, тамак шартлары - барысы да исән, барысы да ал да гөл. Баш тартса - бәкне юкка чыгаралар. Бәлки күрәләтә тотып асмаслар, утарына бикләп ут төртеп яндырмаслар да. Бәкнең эче сизә, аннан шөллиләр, Акманай исән чакта максатка ирешү бик тә катлаулы булачак. Сәбәбе дә бар. Баллы елга төбәгендә булган баш күтәрүләр, урысларга жир бирүдән баш тартулар тулысынча диярлек аксуер бәкләре житәкчелегендә гамәлгә ашырыла килде. Юк, бәк татарларны коралга күтәрергә гыйсьянга чакырырга җыенмый. Акманай үз динендә калачак - менә аның җинаяте.

Әгәр чукуынса? Аш пешерүче Мостафа дәрәс әйтте, чукунуга карап аның тәне, әгъзалары, төсе-бите, бие-сыны - бер генә жире дә үзгәрмәячәк. Нәрсәсе үзгәрә соң аның? Мәчеткә йөрисе урынга чиркәүгә бара чак Акманай, намаз урынына уң кулының өч бармагын бергә туплап, маңгаена, күкрәгенә як-ягына төрткәләп кенә алачак. Шушымыни инде бар үзгәреш? Шушымыни инде аерма? Юк, аерма бөтенләй башкада. Кара халык аерманың нинди икәнлеген юньләп аңлатып та бирә алмый, ә үзе тоя. Чукуынган кешенең җаны хужасын ташлап чыгып оча. Өлкән буыннарның фатыйхасы, ана сөте белән кергән тәрбия - барысы юкка чыга чукуынган кешенең. Казан ханлыгын алгач күпме көчләделәр татар хатыннарын, күпме кан, күз яше түктеләр. Мөселманнар ягыннан тау-тау булып каргыш, ләгънәт тупланды. Шуларның барысы да чукуынуга риза булган татарга төшәчәк. Ялганлайбыз без чукунуга карап кеше үзгәрми, дип. Мөселман җаны ташлап чыгып киткәч татар күкрәгенә чукундыручылар җаны кереп утырачак. Шуннан соң башланачак газәпләр. Гөлсылуны элеккеге никахлы ире урынына мөселман хатыннарын көчләп, динне пычратып йөргән карайөрәк кочачак. Тышкы яктан Акманай Гөлсылуга аның элекке ире булып күренсә дә, аның эчендә теге Казанны алучылар җаны булачак. Гөлсылуның газиз баласы бәккә үги булачак. Бала бит мөселман орлыгыннан яралды. Аны урыска сатылган ир, улым, дип сөя алырмы соң? Ят баланы тәрбияләп үстерергә Акманайга фарыз булырмы соң? Бу буталышларның очына чыгып булырлык түгел иде. Менә нәрсә ачык иде: чукуынган очракта мөселманлык чорында ирешкән һәр савабың гөнаһка әвереләчәк. Ата-баба калдырган жир-су, мөлкәт, дәрәжә - болар барысы да искиткеч газиз Акманайга. Аларны бүгенге көндә чукуну юлы белән генә коткарып калып була. Шактый акыллы, абруйлы, заманында хак дингә тугрылыклы булганнар да чукуналар бит... Нишләргә?..

Бәкнең исенә Гөлсылу белән үткәргән соңгы төндә учы белән тойган кыймылдау килеп төште. Әнә белән тиресен тунаганда да Акманай чукунырга тиеш түгел. Әйе, рәхмәт аларга шундук кулга алмыйча, бу төнне бәккә бүләк иткәннәре өчен. Икеләнү бетте. Ният ачыклану һәр очракта жиңеллек китерә. Ничектер рәхәт булып киткәндәй итте.

Солдатлар Акманай йортына таң беленер алдыннан бәрәп керделәр. Ничек юл бирделәр икән бәкнең сакчылары? Ишекне каерып ачарга ничек көчләре житте?

- Ташла коралыңны! - Тавышы көчле иде гәүдәсен аркылы-торкылы каешка ураган хәрбиңең. Ул башта мендәр астын, түшәк, ястык асларын капшап карады, аннан соң жылкәсеннән башлап бәкнең төнен сыпырып тикшерде.

- Тизрәк кылан.

- Сөйрәп чыгар, нигә телеңне әрәм итәсең?

Солдатлар бит. Шул ук сарык. Бәкнең аксуер токумыннан икәнлеген алар белми иде. Ат. Чаптаркай. Өмет шунда иде. Чара алдан күрелгән. Корал ат янында. Чаптар ат бәкнең дөлдөле утарга килеп терәлгән каенлыкта. Капкадан чыгу белән илле адым чамасы күндәм генә барырга кирәк. Карышырга ярамый. Тыныч булырга кирәк.

Боерык биреп йөрүче юан, итләч йөзле капрал алдан юнәлде. Ишектән чыгу белән бәкнең як-ягына ике солдат басты. Дүртенчесе мылтыгын Акманайның муенына тери язып арттан бара иде. Капкадан чыккач тагын ике солдат өстәлде. Алары ат менгән иде. Утарны урап алган тирән чокыр аша салынган күперне үттеләр. Каенлык башланды. Әнә юлга таба авышып үскән кушкаен, әнә балан куагы, язларын жир йөзенә хуш ис һәм пакь гүзәллек бөркеп торучы шомыртлык. Текә чокыр башланырга күп дигәндә ун адым калды. Әгәр шушы чокырга сикерә алмаса, ирек бәкнең төшләрендә генә калачак. Һәм ул сикерде. Аттылар.

Чокыр өстен кара бөрлегән сабаклары каплаган иде. Шул коткарды бәкне. Һәм Чаптарның тышаусыз булуы. Чукуындырып йөрүчеләрнең атлары да начардан түгел иде, ләкин алар татарлардан талап алган атлар иде. Сугышчының аты үзенеке булырга тиеш. Үзе карап үстергән. Урыс жайдаклары куып житә алмадылар Чаптарны. Акманай урманга качты.

Менә ул инде өченче тәүлек язмышы белән качышлы уйный. Төннәрен урманда куна, көндез биек таудан утарын, утар тирәсендәге татар авылларын карап күзәтеп утыра. Нәрсә белән бетәр бу ерткычлык? Мөселманнарның чукунырга теләмәгәннәре, жылы ояларын ташлап, ата-баба сөякләре сакланган газиз жиркәйләрен калдырып Казак далаларына, Бохара ягына качып киттеләр. Күпләр нәрсә буласын, чукуындыруның ничек бетәсен аңламый иде. Мондыйларның әле әзмә-күпме киләчәккә өметләре бар. Татарларның кайберләрендә дин кайгысы көчле түгел иде. Корсакка булсын, торырга жылы ояң, янында хатыныңның кайнар тәне булсын һәм, билгеле, иртәгә дә тамак тук, өс бөтен булсын... Мөселманлыктан яздырып, татарларның жаннарын үзгәртү, урыслаштыру юлы белән урыс дәүләтенең бөтенлеген саклау сәясәтен аңлый алу-чылар татарлар арасында шактый аз иде. Иң зур аяныч - татарларны берләштереп булмау. Берләшсез ничек каршы торып булсын?

Акманайның утарын, аның биләмәләренә кергән авылларны нишлә-

терләр? Әгәр аның крәстияннәрен чукундырып бетерсәләр, киләчәктә алар белән яшәп булырмы? Әйттик, бәк кешеләре чиркәүгә йөриләр, ә хужа үзе мәчеткә йөри. Бу шартларда яшәп буламы икән? Әнә, урыс алпавытларына күпме татар эшли. Бу хәл катлаулыklar тудырмый, чөнки дәүләт урыс кулында, көч тә, хөкем дә алар ягында. Ярый, күз күрер. Тизрәк бу гарасат үтеп китсен әле, шул чакта баш ватарбыз, - дип уйлады бәк юаньрга тырышып.

Кояш бәк яткан куышлыкка карый башлагач, эссе булып китте. Акманай күләгәрәк жиргә күчеп ятты һәм утарын күзәтүен дәвам итте. Әгәр утарны ташлап китәргә туры килсә, ул ничек яшәр? "Ул" дигәнә Акманай үзе генә түгел иде инде. Аның гаиләсе, беренче чиратта, Гөлсылуы, бигрәк тә туасы баласы. Кырымда аксуер нәселен беләләр. Анда нәселдәшләр шактый гына. Урын табып урнашу, оя кору, яңа шартларга күнегү жиңел булмаячак. Ул ир кеше, чыныккан. Бәк нинди шартларда да яши алачак, туачак баласының язмышы кайгырта иде бәкне...

6

Көн төшкә авышкач Акманай кыядагы оясыннан чыкты, чокыр жирләрне сайлап урманга керде, атын эчерде, үзе дә тамак ялгап алды. Хәзер инде ул нәрсә эшлисен белә иде. Китәргә кирәк. Утарын, биләмәләрне, кул астындагы крәстияннәрне бары тик чукуну гына саклап кала алачак иде. Нинди генә шартларда да, хәтта үлемнән котылып калу бәрәбәрәнә дә бәк барыбер чукуна алмаслыгын ачыклаган иде инде. Караңгы төшү белән урманга илтеп күмгән хәзинәне казып алырга да нык арба, чыдам ат табып, Гөлсылуны утыртырга һәм кузгалырга. Киемне алыштырырга туры киләчәк. Гөлсылуны да гади крәстиян хатынына ошатып киендерергә кирәк. Максатка ирешү өчен башта Жаек буена, аннан соң һаман уңга, көнбатышка табарак алып Кыпчак далаларын чыгарга. Аллага шөкер, дала жирләрне кяферләр үзләренә буйсындыра алмаганнар иде. Бер атна, ун көн сагаеп барырга туры киләчәк. Басып алучыларның чабаталары астында ыңгырашып яткан туган жирдән ераклашкан саен куркыныч кими барачак. Бәкнең төп кайгыртуы туачак баланы исән-имин Кырымга житкерү. Дорес, юл газабы - гүр газабы, дигәннәр борынгылар. Шуңа карамастан, монда калу күп тапкырлар куркынычрак иде.

Төвәккәллек жиңеллек китерде. Качып йөрүнең өч тәүлегә бәкне төмам йончытып бетергән иде. Ул йокымсырап китте шикелле. Күзен ачып жибәргәндә утарны кара төтөн чорнап алган иде. Күп тә үтмәде, башта төп йортны, аннан соң абзар-кураларны, хезмәтчеләр өен ялкын ялый башлады. Шул кадәр ашыгып, ярсып яна иде чукундыручылар төрткән ут. Тизрәк ашап бетерергә, юкка чыгарырга, көлгә әйләндерергә кирәк, дип бииләр иде утар өстендәге кызгылт сары ялкын телләре.

- Ут төрттеләр, кабахәтләр! - Бәк урыныннан сикереп торып жиргә төште. - Алланың каты каһәре суксын сезне, кара йөрәкләр! Сез төрткән ут төмуг утына әйләнсен, ерткычлар...

...Сүндерергә кирәк... Акыл аңа буйсынмый иде инде. Акманай саклык турында онытып турыга урманга таба йөгерде. Чаптарга атланып утарга кайтырга, кабахәтләргә кырып ташларга кирәк. Урман читендә йөргән җайдакларны күргәч кенә аңына керде бәк. Кыялар янына борылып кайтып оясына кереп посты.

Төп йортның йөз яшьлек таза имәннән ясаган матчалары сынып төште булса кирәк, калай түбә җимерелеп аска батты. һавага артларынан төтен эзе калдырып янып барган такта кыйпылчыклары, очырмадагы әйберләр очып киттеләр. Якындагы каен урманыннан бер көтү карга һавага күтәрелде, тирә-юньга ачы тавыш таратып Баллы елга буендагы әрәмәлеккә таба агылды. Янгын чорнап алган ат сараеннан елкылар бәрәп чыкты. Утарның капкасы төбөндә күзәтеп торган солдатлар атларны тотып алмакчы булып каршы киләләр иде. Солдатлар кулында калган өч-дүрт юашрак биядән тыш ат көтүе утар янындагы урман эченә кереп югалды.

Абзар-кураларның уты һаман көчәя, түбәне, стеналарны ашый иде. Капкадан бәрәп чыккан бер төркем сыер ихаталар эчендә әйләнеп бер тын чабып йөрдә дә янгын эченә кире кереп киттеләр. Атлар да, сыерлар да көтүдә булырга тиеш иделәр. Димәк, кара йөрәкләр аларны көтүгә куарга рөхсәт итмәгәннәр. Димәк, утарның язмышы, аның утка хөкем ителүе алдан уйланып эшләнгән. Бәкне җибәрмичә тотып торган булсалар, бәлки аны да яндыра алырлар иде. Соңыннан аны кем төпченеп тора. "Теге утарында калып янган бәкме? - Әйе, нәкъ шул..." Бетте-китте. Ә закон? Ә хакыйкәт? Ә гонаһ мәсьәләсе? Татарларга карата аерым законнар да, дәрәслеккә карап эш итү дә, хәтта гонаһ мәсьәләсе дә исәпләнеп торылмый иде. Алар Бөек Мәскәү кнәзлегенә үсүенә, аның иминлегенә зыян итәләр. Татарлар бетәргә тиеш. Шушы канунга җинаятьнең ниндие дә, гонаһның җир йөзөндә булганы тулысынча сыеп бетә иде. Ә дәрәслек? Татарның юкка чыгуы - менә ул дәрәслекнең соңгы чиге.

Акманай кыядагы оясыннан чыкты. Кая баруын белмичә бер тын йөргәннән соң ул урманга, Чаптары янына китте. Хәзер аны монда бер нәрсә дә тотмый иде. Качарга кирәк. Караңгы төшү белән Гөлсылу янына барырга. Тегермәнче аңа арба, ат табарга ярдәм итәчәк. Качарга кирәк. Бердәнбер кытылу юлы - моннан тизрәк таю.

Атын иярләгәч Акманай Чаптарны тау сыртына алып килде.

- Күрәсеңме? - диде оста, кыр-яланнар, боргаланып аккан инешләр арасында кара төтенгә төренеп яткан утарга күрсәтеп. - Атларның да тамырларын корыталар. Көл астында синең анаң, Кола бия белән атаң Кара турының күмерләре ята. Яндыралар. Өметләребезгә ут төрттеләр алар. Киләчәгебезне яндырып көлгә әйләндермәкче булалар. Без китәбез моннан. Сабуллаш сиңа ризык биргән болыннар, сусавыңны басарга чиста су биргән чишмәләр белән. Белмим, әйләнеп кайта алырбызмы икән? Сабуллаш, Чаптар.

Солдатлар кергәндә Гөлсылу биләү тегеп утыра иде. Ак тукумадан. Жыры да шундый бит аның: "Әнкәй мине бала чакта ак биләүгә биләгән. Ак биләүләргә биләгән, бәхете булсын димәгән..." Гөлсылу бу биләүгә биләнәсе баланың бәхете булсын дип тегә иде тегемен. Заманында аксуер нәселе иң бәхетле нәселләрдән саналган. Аларның Акманайдан башкасы шәһитлар. Алар шушы биләүнең хужасы булачак баланы чиксез өмет белән көтә торганнардыр.

Ишек кинәт ачылып китте. Бүлмә уртасында дер калтырап хужабикә басып тора иде. Курку шул кадәр үзгәрткән ар хатынын, танырлык та түгел. Үзе һаман бер сүзне кабатлый:

- Гулсулу... Без чакырмадык... Ипи тотып ант итә алам. Гунаһ бездә түгел...

Сүзнең нәрсә турында баруын Гөлсылу бүлмәгә ике кораллы солдат килеп кергәч кенә аңлый алды. Бүлмәгә сасы ис бөркелде. Исәрекле, урыс халкына киләчәктә бәхетсезлек китерәсе ис. Чуаш авылында солдатларны сыйлап, эчәрәп жибергәннәр иде. Тәбәнәк, кәкре аяклы солдатның телләре атныкы шикелле эре булганлыктан, иреннәре берберсенә тими, авызы ярылаш ачык тора иде. Икенчесенең битен куе кара төк баскан. Кашлар жимерек. Үзе туктаусыз кикерә. Теге кәкре аяклары керү белән жикеренә, нәрсәдер кычкыра башлады. Ар хатыны урысча аңлый иде.

- Жыенырга куша. Алар сине алып китәргә килгәннәр, - дип тәржемә итте хужабикә.

- Кая алып китәргә?

Тагын акырды кәкре сыйрак.

- Ашыгырга куша, - диде ар хатыны.

Гөлсылу киенә башлады. Ашыккангамы, әллә куркуданмы, киemen таба алмый иде.

- Әйберләремне алып тормыйм инде. Озак тотмаслар әле, кайтырмын, - диде Гөлсылу.

- Алмаш күлмәк, сөлге-сабын ал. Өстеңә кияргә жылы киемеңне дә оныта күрмә. Тукта, мин сиңа юлга азык әзерлим әле, - ар хатыны кабаланып йөрдә дә чыгып китте. Хужабикә чыгып киткәч, солдатлар өйнең астын өскә китереп актарына башладылар. Жимерек каш сандык өстендә яткан шәһяулыкны куенына тыгып куйды. Кәкре сыйрак сандыкны ачарга теләп каерып карады да, бикнең нык икәнлеген аңлагач, өстәлдә яткан калакны кәсәсенә тыкты. Алар кулларыннан сөйрәп диярлек Гөлсылуны алып чыгып киттеләр.

Ишегалдында Акманайның кысасы талчыбыктан үреп эшләнгән сиртмәле тарантасы көтеп тора иде. Арбага да бәкнең кара туры юргасын жиккәннәр. Гөлсылу югалып калды. Моны ничек аңларга? Әллә ире аны алырга килгәнме? Солдатлар бәк хатынын сиртмәле арбага утырттылар. "Нишләп алар безнең арбага утырып, безнең атны жигеп йөриләр икән?" - дигән сорау туды Гөлсылуның күңелендә. Юк, мине алырга Акманай солдатларны жиберергә тиеш түгел иде. Аның бит хезмәтчеләре житәрлек, нигә шуларны жибермәгән?

Тарантас урыныннан кузгалганда ар хатыны кул болгап, елап калды. Юлга чыгу белән атны куа башладылар. Солдатлар кычкырып берберсенә нәрсәдер сөйлиләр, туктаусыз көлөләр. Гөлсылуның алардан жиккән атны кем жибәрде дип сорыйсы килә иде. Телләрен белмәгәч нишлисең, сорап булмый иде. Шулай да бәк бичәсе атны Акманай үзе жибәргәндер дип ышанырга тырыша иде. Солдатларның килүе тошенеп булмаслык бер буталчыклык тудыра иде.

Солдатлар Гөлсылу турында сөйләшәләр иде. Солдатларның мәңге хәл ителмәс катлаулыгы - хатын-кыз. Хезмәткә бары тик ирләрне генә алалар һәм казарма шартларында аларны хатын-кыздан читтә тоталар. Сугыш шартларында женси мәсьәлә жиңел хәл ителә. "Каршыгызда дошман каласы. Шул каланы алу белән андагы байлык, хатын-кыз, рәхәтлекләр - барысы сезнеке", - шушы вәгъдә еш кына жиңүгә ирештерә. Чукындыру шартларында солдатларга: "Христиан динен кабул итәргә теләмәүчеләрнең хатыннары сезнеке", - дип ачыктан-ачык әйтмәсәләр дә, солдатлар үзләре моны шулайрак аңлыйлар иде.

Кәкре аяклы солдат Гөлсылуны юл буе күзе белән ашап барды. Бәк хатыны бит. Ул биргән женси ләззәт тә бөтенләй башка төрледер? Шушы сорау газаплый иде мескен солдатның хайвани өметен.

Кара туры адымлы ат иде. Юл тигез. Тимер кыршаулы көпчәкләр жырлап кына тәгәриләр. Инде Гөлсылуга таныш Турай авылы артта калды. Алдагы куге әрәмәлекне үткәч Акчатыр авылы күренәчәк. Акчатырдан соң бер тын баргач Акманайның утары. Ат-арбаның үзләренеке булуы, юлның танышлыгы Гөлсылуны берәз тынычландыргандай итте. Аның куак артына кереп чыгасы килә иде, тел белмәгәч ничек сорыйсың. Түзәргә тырышты.

Әрәмәлекнең иң куге жирендә солдатлар атны туктаттылар. Ыржай теш юл буенда үскән карамаларга ымлап күрсәтте. Жылы хис уянып китте шушы кәкре аяклы карсак солдатта. "Каян аңлады икән минем шунда керәсе килгәнне?" Гөлсылу житез генә жиргә төште дә куаклыкка таба бара башлады. Кәкре аяк бичәдән бер карыш калмыйча тагылып килә иде. Гөлсылу туктады, кул изәп ияреп бармаска, юл буена китәргә кирәклеке аңлатты. Солдат, киресенчә, кинәт Гөлсылуга ябышты, аны жиргә ега башлады. Куак төбенә егылгач бичә капланып ятты, тыпырчынды. Ыржай теш мәш килеп аны чалкан әйләндерә иде. Күлмәген ышырып өскә күтәрә башлагач кына аңлады Гөлсылу бу ерткычның нәрсә эшләргә жыенуын. Курку, жирәнү, нәфрәт, тагын әллә нинди кыргыйлык чорыннан сакланган көчләрнең берләшүеннән яралган хәрәкәт. Солдат очып жиргә барып төште дә ерткыч жанвар сурәтендә үрмәләп кача башлады. Кычкыру хәзер бичәнең үзенә буйсынмый иде. Искиткеч газаплы, тәнеңне сытып ташларлык кыргый көч карын эченнән тышка таба ургыла, бөгә, янбашларны як-якка каера иде. Ят, кыргый тавыш, ыңгырашып кычкыру, көчәнү тавышлары әрәмә эчен чорнап алды. Куркудан Гөлсылуның тулгагы башланды...

Ат янында калган солдат иптәше ерткыч жанварга юлыкты дип уйлады. Кәкре сыйрак атылып ат янына килеп чыккач, иптәше сорады:

- Кем кычкыра анда? Нәрсә булды?

- Теге... теге поганка, - диде кәкре сыйрак дер калтырап. Алар кача-поса куаклыкка керә башладылар. Гөлсылу бармаклары белән жир-

не тырнай, башъяулыгы белән авызын томалаган, тыелырга, кычкырмаска тырыша. Яшәү белән үлем очрашканда чыга мондый тетрәндергеч тавыш. Тавыштан якин-тирәдәге куаклар дер селкенә, Баллы елганың аръягындагы таулар ыңгырашып кайтаваз жибәрәләр... Аяк-куллар, тәне, тойгылары Гөлсылуның үзенә буйсынмыйлар. Күлмәк канга баткан. Аяк-куллар, куак астындагы куе үлән канга буялган...

Солдатлар дәррәү ат янына ташландылар. Әрәмәне чыккач атны туктатып киңәшә башладылар. Кәкре сыйракның бәк хатынына кул тигерүе майорга житәргә мөмкин. Ул хатын бу турыда әйтми калмаячак. Нишләргә? Әллә ул хатынның яткан жиренә барып үтереп килергәме? Солдатлар кичкә кадәр кая барырга, нәрсә әйтергә белмичә икеләнеп утырдылар. Караңгы төшкәндә алар Занфинов туктаган йортка кайттылар.

- Кая бәкнең хатыны? Әллә качырдыгызмы? - дип сорады Занфинов солдатларның буш кул белән кайтуларын күргәч.

- Ул әрәмәдә калды, - диде кәкре сыйрак. - Бала табып ята.

- Нинди бала тагын? - солдатларга ташланды Занфинов. - Кайда ул? Кем калды аның янында? Астырам мин сезне бәк бичәсе качкан булса!

- Әрәмәдә калды, - диде битен төк баскан солдат. - Кача алмый ул. Шул килеш алып кайтырга курыктык без.

Занфинов Гөлсылу артыннан үзенең кулдашы капитанны жибәрде. Алар Гөлсылу яткан жиргә тиз барып життеләр. Әнә, арба эзе. Әнә, арба туктаган жир. Әрәмә тыныч, ерактан ишетелгән төкөрлек тавышы гына табигатьнең тынлыгын боза алмый иде. Арбадан төшеп куаклыкка керделәр. Гөлсылу чалкан әйләнеп яткан. Күзләре йомык. Яртылаш ачык калган авыз эченә чебен кереп бара... Хатынның күлмәге, оеклары, бөркәнчеге канга баткан иде.

- Кендек әбисенә илтергә иде. Авыл янәшә генә бит, - диде капитан артык ачуланмый гына. - Хатыны бездә булганда бәкне эләктерү жиңел иде.

- Татар хатынына кендек әбисе кирәклеген белмәдек без, - диде кәкре сыйрак хәйләсен табуына канәгатьләнеп.

- Алар да кеше затыннан бит, - диде капитан. Ул үзе милләте белән чиркәсләрдән иде.

Гөлсылуны Акчатыр зиратына җирләделәр. Аксуер нәселен дәвам итәргә тиешле бала да гүр иясе булды.

8

Кем куркыткан Акчатыр авылы талларына оялаган каргаларны? Нигә алар өерелеп очалар, талдан талга кунып кычкыралар? Акчатырга афәт килгән, монда хәзер кыямәт көне. Кытлык килгәндә тотар өчен ашлык саклый торган буш амбарга кертеп япканнар Акчатырның картын, яшен, хатын-кызын, таза ирләрен. Кораллы солдатлар урап алган авыл амбарын. Амбар ишеген каерып ачканнар. Шул ишектән ике солдат кереп,

чираттагы корбанны алып чыгалар да Иннокентий поп каршына китереп бастыралар. Шушы зур тантана хөрмәтенә атакай өстенә алтын парчалы озын ряса киеп жибәргән. Башында укалы бүрек, түшендә юан көмеш чылбырга таккан авыр төре.

Куркудан дер калтырап торган чираттагы корбанны ике солдат Иннокентий каршына житәкләп китереп бастырдылар. Яшенә дә, картына да поп, "улым", "кызым", дип дәшә. Менә ул түшенә аскан төресен дер калтырап торган иргә сузды.

- Үп, улым.

Мескен татар тораташ булып каткан. Муен бөгелми, ирен кыймылдамый. Солдатлар ярдәмгә килделәр, жилкәсеннән тотып башын идерттеләр. Поп мескеннең ирененә төресен терәде дә, тантаналы итеп селтәп маңгаена, күкрәгенә, як-ягына тигереп ала башлады:

- Крестися еси. Освятися еси... - Шушы хөр, тантаналы тавыштан куркып кычкырышалар икән амбар янындагы талларга оялаган каргалар.

- Имя твое, сын мой? - дип сорый Иннокентий.

- Әхмәдулла мин, Галиулла малае, - ди попның сөйкемле "малае".

- Напекаю тебя отныне Александром, сын мой. Люби господа бога, почитай и служи верой и правдой Иисусу Христу и белому царю. - Поп ярдәм итеп торучы солдатның кулыннан алып әле яңа гына Александрга әверелгән Әхмәдулланың муенына кургаш төре такмакчы була. Әзмәвердәй ир кинәт бөрешеп кала. Буыннар таш булып каткан, муен бөгелми. Ул әкрен генә артка чигенә башлый. Солдатлар мескенгә кабат ярдәмгә киләләр. Алар Әхмәдулланың жилкәсеннән тотып алалар да куллары белән басып башын идертәләр. Ниһаять, төре Әхмәдулланың муенында. Хәзер инде ул Әхмәдулла да түгел, мәселман да түгел... Кем соң ул хәзер? Халык телендә ул хәзер "керәшен", чынбарлыкта исә, жаны тәнненән куылган бер мескен инде...

Әхмәдулланы житәкләп писарь алдына китереп бастыралар.

- Имя? - дип сорый жиргә куелган агач өстәл артында утыручы бәндә.

- Әхмәдулла мин, Галиулла малае, - ди мескен татар күзләрен челт-челт йомып.

- Нинди Әхмәдулла, чын исемең ничек? - дип кычкыра писарь.

- Әләксәндер, - ди мескен телен көчкә кыймылдатып.

Христианга әйләнгән татарны солдатлар житәкләп майор Занфиров каршына китереп бастыралар. Майор шат, ул елмая, котлый, каршысында көчкә басып торган бәнденең аркасыннан сөя.

- Молодец, Александр, - ди майор Занфиров. - Ак патша сиңа бүләк бирә, мә тот. - Башта ул чукуыңан өчен бирелгән жирне раслаучы кәгазьне суза, аннан соң бер бишмәткә житәрлек кара тукуманы. Әләксәндер бисмилласын әйтеп, башта кыйммәтле язуны, аннан соң патша бүләк иткән кара тукуманы ала. Яңа дин шул кадәр тетрәндергән Александрны, ул кая барырга белмичә, сөрән салып күктә кайнашкан каргаларга карап тора да, абына-сөртенә, өенә таба титаклый башлый. Йа Хода, шушы гарасатны күрер көннәребез дә бар икән... Әләксәндергә әверелгән Әхмәдулла чабатасы белән жирне кармап карагандай итә: жир мине йотып жибәрмәсме икән?..

Поп Иннокентий чираттагы татарны эшкертә:

- Крестися еси. Освятися еси...

Ат бәйләргә каккан багана төбөндә Шәмсекамәр карчык елап утыра:

- Харап булдым, оланнар. Нишләрмен инде? Мулла биргән исемемне поп алып калды, попныкын оныттым. Ходай Тәгалә, картлык көнемдә исемсез калырга язган микәнни?

Карчык яныннан үткән авылдашларына мөрәҗғәгать итеп карый. Кеше кайгысымыни хәзер? Исеменә түгел, башыңны югалтасың әле мондый гарасатта... Акчатыр халкы исемен генә түгел, тулысынча үзен югалтып бетерде. Әле бит моннан бер генә тәүлек элек аларга яшәү кагыйдәләре таныш кебек иде. Намазны кайчан укырга, кемгә багышларга, сәдаканы кемгә бирергә, жан сыкраганда нинди мөнәҗәтне әйтергә - боларның барысы да мәгълүм иде. Хәзер алар ярты сәгәттән ни буласын, кайгы-хәсрәтләрне кем белән уртаклашырга кирәген - берни белмиләр. Чукынучыларга киләчәк тоташ бер кара төн булып күренә иде. Судан чыгарып ярга ыргытылган балыкны хәтерләтәләр иде акчатырлылар. Саташуга охшашлы аларның хәле.

Әйе, баш бирергә теләмәүчеләр качып котылдылар. Жирләрен алдылар, йортларын, абзар-кураларын ут ашады. Шуңа карамастан аларга, бәлки, жиңелрәктер? Юк инде, беркемгә дә жиңел түгел... Кыямәт көне килде. Бар икән күрәселәребез...

9

Юл буе газаплы уйлар тырнады бәкнең күңелен. Китәргә кирәк. Башка мөмкинлек калмады. Бусы ачык. Кайсы яктан гына карама, монда калу куркынычлы. Бәкне тотып алганчы эзәрлекләячәкләр. Чукынучылар белән хак диндә калучылар арасына упкын казыдылар. Күпләр күрми әле шул әжәл чокырын, чөнки ул упкын татарларның күкрәкләре эчендә. Карап торырга ике як та татар. Тел уртак. Тамырларда бер үк кан ага. Моңа кадәр бер мәчеткә йөрөп, уртақ дога укып, мәҗлесләрдә бер табыннан ашап дөнья кичерделәр. Тәре тотып килделәр дә янап, куркытып Баллы елга төбәгә татарларын тураклап киттеләр. Хәзер инде халыкны үзара берләштереп, бер максатка беркетеп булмаячак. Искиткеч катлаулы бу яшәү дигән нәрсә шул катлаулылыкны аңларга тырышкан кешегә. Адам баласы әллә нинди күренмәс җепләр белән үзара тоташтырып бетерелгән. Шул җепләрнең иң юаны, иң сизгере - дин. Мәнә шул иң сизгер, жанны жанга тоташтыра торган җепне өзеп йөриләр. Киләчәктә бу жинаять нәрсә белән бетәр? Бәкнең берәр акыл иясе белән сөйләшсә килә иде. Кемне табарга? Ышанычлылар качып беттеләр. Монда калганнарны ул белә, әләк, яла ягу, күралмау - татарларның киләчәкләре шундый булчак.

Еракта, ар тегермәне тирәсендә үскән зирек агачлары күренде. Бәк атын әрәмәлеккә кертеп яшерде дә үзе җәяү китте. Эңгер-меңгер вакыты иде. Кояш инде иңгән, караңгылык әле жирне каплай алмаган. Көнбатышта, урманнар артында, алсуланып кичке шәфакь яктыра. Те-

гермәнгә ярты чакрым кала бәк куак астына посып күзәтә башлады. Куласаны туктатканнар. Йорт каршындагы төз лапас асты, тегермәнгә килүчеләрнең арбаларын куерга ясаган урын да буш. Капка тирәсендә тавыклар жим чүпләп йөриләр. Кинәт тавыклар кача башладылар. Тегермәнче йортыннан кораллы солдат килеп чыкты, бертын янбашын кашып торганнан соң, лапас астындагы буш арбага барып утырды. Солдат хәрбиләрдә генә була торган битарафлык белән исәнәп алды, борынын чистартты. "Димәк, болар тегермәнне саклыйлар. Ә Гөлсылу мондамы икән?" Курку Акманайның эчен суытып жибәрде. Нишләргә?

Тегермәнченең йортыннан икенче солдат килеп чыкты, арба янына килеп иптәшенә нәрсәдер әйтте. Алар икәүләп тегермәнче йортына кереп киттеләр. Гөлсылу кая? Аны саклап торалармы бу солдатлар, әллә аларны бәкне тотар өчен куйганнармы? Бик озак көтте Акманай. Жир өстен төн пәрдәсе каплады. Түзәр хәле калмагач, бәк кача-поча йортның тәрәзәсе янына килде, үрелеп эчкә карады. Өстәл янында чәй эчеп утыручы ике солдаттан тыш беркем юк иде. Бәк тегермән эчен, сарайны, куласа астын әйләнәп карап чыкты. Чәй эчеп утыручы ике солдат, жим чүпләп йөрүче тавыклар һәм куласа астыннан тавыш биреп торучы бакадан тыш жан иясе юк иде монда. Кая киткән тегермәнче үзе, аның хатыны? Солдатлардан сорап булмый бит инде Гөлсылу турында. Аларны, һичшиксез, бәкне сагаларга калдырып киткәннәр.

Ар авылында бәкнең тагын бер танышы, ат табибы бар иде. Ул жаен табып шуны күрмәкче булды. Акманайның бәхетенә каршы ат белгече авыл башында яши иде. Бәк шуңа юнәлде. Ар үзенең утынлыгында юнышып азаплана иде. Бәкне күрү белән арның йөзенә курку йөгәрде.

- Тегермәнгә бара күрмә, - диде ул. - Анда сине сагалап торалар.

- Тегермәнче үзе кая?

- Алып киттеләр.

- Минем хатынымны да алып киттеләрме?

Ар бик озак җавап бирми торды.

- Сорама миннән, - диде ул. - Кит тизрәк. Кит, кит. Торма монда. Күрсәләр мине дә алып китәчәкләр. Синең аркада авылыбызны тентеп чыктылар. Тегермәнче Филиппның ни гаебе бар? Кит син, тизрәк кит.

- Минем хатынның кайда икәнлеген әйтү белән китәм, - диде бәк. Кызганыч иде ар. Чыннан да, аларның ни гаебе бар? Ә бәкнең үзенең ни гаебе бар? Ә теге йортларга тутырып яндырылган шәһитләрнең ни гаепләре бар? Бер тотынгач, алар кеше гаепләме, түгелме дип тикшереп тормыйлар. Чукунасың килми икән, дөмек. Шушы канун эш итә иде.

- Синең хатының җирдә ята, - диде ар. - Ул бәбидән үлдә. Акчатыр зиратына илтәп күмделәр.

- Син моны беләп сөйләсәңме? Әллә миннән тизрәк котылып өчен генә әйттеңме?

- Котылып өчен түгел. Хатыныңның үлүен бөтен кеше белә.

Нәрсә соң ул "үлдә"? Гөлсылумы? Ничек инде үлдә? Гөлсылу һәм үлем... Ничек инде... Ул бит әле ялгыз түгел. Алар икәү: хатыны һәм баласы... Акманай кинәт үзенең кайда икәнлеген, монда ни өчен килүен, гомумән, тирә-юньне тоюын тулысынча югалтты. Тукта әле... Юк... Дөрөс түгел бу... Ничек инде Гөлсылу үлсән? Ул бит... Алар әле моннан өч кенә көн элек бергә иделәр...

Акманай кая баруын белмиңә ар авылының урамында таптанып йөри иде. Кемнәндер сорарга кирәк. Юк, ышанырга ярамый. Әллә нәрсә сөйли ул ат табибы... Акманай авылдан чыкты, йөгәрә-атлый аты янына әрәмәгә бара башлады.

10

Гөлсылуның үлеме тиз арада тирә-як авылларга таралып өлгөргән иде инде. Аның солдатлар кулына ничек элгүен дә сөйләп йөри башладылар. Тегермәнченең биш яшьлек кызы үзләрендә бер чит хатынның качып ятуы турында әбисенә сөйләгән. Ар карчыгы, хатынны тапсалар улы тегермәнчегә бәләсә тиюдән куркып, бу турыда старостага белгерткән. Староста хәбәрне чукуындыру белән житәкчелек итүчеләргә барып әләкләгән. Житәкчеләр тегермәнче йортына солдатлар жибәргәннәр.

Нәсел калдыру. Кешенең үлемсезлегә нәкъ шушы гамәл белән бәйләнешле. Жир йөзөндә аксуерның нәселе калмасмыни? Нинди каһәрле гөнаһлары, нинди жинаятъләре өчен жәзалый Хак Тәгалә Акманайны? Картларның сүзләре дөрөс булса, ата-баба кылган гөнаһ өчен дә адәм баласы жавапка тартыла. Солдатларның чукуындырып йөрүләрен акылга таянып аңлатып буламы? Гөлсылуның үлемен дә аңлатып булмый... Китәргә кирәк бу каһәрле жирдән, тизрәк качарга кирәк. Аңлатып булмаслык рәхимсез гарыклык чорнап алган иде бәкне. Гөлсылу исән чакта һәр нәрсә ачык, нәрсә эшләргә кирәклегә аңлашылып тора иде. "Кач тизрәк моннан. Бирмә ирлегенә яулап алучыларның канга баткан кулларына. Кач. Соңарсаң беттең..." Каяндыр, жиденче кат күкләрдәнме килгән шушы хәким сүзләре бәккә даими ишетеләп тора иде. Ирек? Нинди ирек ул Гөлсылусыз? Малсыз, жылы оясыз калган, жир-суын дошман тартып алган, өметләре өзәлгән кешегә нигә кирәк ул ирек? Ата-баба васыятен тапшырыр варисы булмаган кешене ирекле санап булмыни? Шыксыз, жаныңны суытырлык ялгызлык чорнап алган иде Акманайны.

Әнә, Акчатырга көтү кайтып килә. Кояш урманнар артына төшеп баткан, офык чите канга буялган. Чукуындырып йөрүче солдатлар түккән канмы икән ул? Бәк үзенең тау сыртындагы кыяга урнашкан оясында Акчатыр авылының зиратына карап утыра иде. Зират эчендә моңсу яшь каеннар, канәфер, сәрби куаклары. Шул куаклар янында Гөлсылуның әле басыла да башламаган яңа кабере...

- Бәхиллә мине, Гөлсылу. Синең үлемеңә мин гаепле, - диде бәк күз яшенә тыгылып. - Гаскәр килү хәбәрен ишетү белән сине шундук Кырымга алып китәргә тиеш идем мин. Ялгыштым мин, бәхиллә. Ераккарак илтәп яшерергә дә зигенемә килмәгән ичмасам... Мин гаепле һәм нинди юл белән, кайчан шушы гөнаһларымнан арынымын? Шушы гөнаһларымнан кайчан гына котыла алырмын икән? Тәкъдиремә шулай язылган булгандыр инде? Кичер мине, Гөлсылу.

Акчатыр авылының йортларын караңгылык каплады. Бәкнең утары урынындагы кара күмерләр дә күренмиләр иде. Артык бәхетле булырга ярамый торгандыр бәлки? Дин кардәшләрең, милләттәшләрең арасында

ятимнәр, толлар, чукунырга дучар булуучылар барында бәк шикелле иминлектә, кайнар мәхәббәт кочагында яшәү, бәлки, үзе бер гонаһтыр? Хәзер нәрсәсә калды Акманай бәкнең?

Үч. Шул тота иде аны янып күмергә әйләнгән утары, исән калу бәрабәрәнә диннәрен саткан крәстияннәре янында. Үч авыр таш булып йөрәктә ята, күкрәк эчен көйдереп, тынгы бирми бимазалый иде. Үчнең әрнеткеч газабы түзеп булмаслык хәлгә житкәч, бәк бабасы Акбулатның сүзләреннән юаныч эзли башлады. Күпме сөйде, күпме затлы бүләкләр бирде аңа бабасы Акбулат бәк һәм күпме акыллы фикерләрен оныгына тапшырды. Нәрсә турында гына уйлама, нинди генә гамәлгә тотынма, бабасының хәким сүзләре, аның фикерләре жанланып аңа ярдәмгә килмичә калмыйлар.

- Сүндермиләр утны ут белән, - дип аңлата иде бабасы Акманайга үч алу турында сүз чыкканда. - Утны су белән, үчне ярлыкау белән генә сүндереп була. Кораллы солдатлар алып килеп чукуындырып йөрүчеләрне дә ярлыкарга кирәк микәнни? Юк, мөмкин түгел. Чукуындырырга килүчеләрне без кулга корал тотып каршы алырга тиеш идек. Мин, бәк буларак, шул каршы чыгуны оештырырга, кара йөрәкләрне куып жибәрүне үз өстемә алырга тиеш идем. Татарларны урыннарыннан кузгатырга көчем житмәде. Мин аларны берләштерә дә алмадым. Мөселманнарның бер өлеше качып котылды. Кача алмаганнар буйсындылар, чукунырга мәжбүр булдылар. Мин аларны гаепли аламмы? Адәм баласы бу дөньяга тынычлыкта, бәхетле өмете белән яшәр өчен килә. Йортыңны яндырып, үзеңне үтерә башласалар нинди чара кала? Кулыңа корал алып каршы чыгу, яисә тез чүгеп буйсыну. Кулларына корал алып каршы чыгарга сәләтле татарлар чиктән тыш әзәйдә, киләчәктә, бәлки, андыйлар бөтенләйгә юкка чыгар? Нишләп әзәйделәр соң алар? Казан ханлыгының азатлыгы өчен көрәштә, озаclarга сузылган ирек көрәшендә бик күп кеше шәһит китте. Куркаклар, сатлык жаннар, киресенчә, һаман үрчи торды. Чукунырга теләмәүчеләргә качып китәргә бәк үзе киңәш бирде, чөнки алар әз иде. Алар хәзер кайларда йөриләр икән? Кайта алырлармы соң алар туган җирләренә? Китеп югалу һәм калып юкка чыгу - менә нинди каһәрле ул татар язмышы...

Акманай кыядагы урыныннан чыкты. Урманга таба атлый башлады. Жәйнең соңгы көннәре иде. Әкрәнләп салкынайта. Акманайның куышында жылы иде әле. Озакламый кырау төшә башлаячак. Яфраklar коелгач, урманда атны яшереп тоту мөмкинлегә бетәчәк. Азык-төлек табу мәсьәләсә дә катлаулана.

Урман тынып калган иде. Бүген көндез елга яры буйлап көрәшәләр очты. Яңгыр килер шикелле. Әйе, көз килә. Аның килүен туктатып та, кичектереп тә булмый. Тиздән көзнең салкын төннәре бәкне туган җиреннән куып жибәрәчәк. Әйе, китәргә кирәк. Исән чакта китәргә, котылырга кирәк. Нәрсәдән котылырга? Чукуындыруданмы? Кан тамырларына бәрәп, баш миен кайнарлап торган үчтән котылып булырмы моннан киткәч? Бәкнең эче сизә, үчтән котыла алмаса, ул гомер буге интегәчәк, сатлык татар морзасы майор Занфировны исән калдырып китәргә ярыймы? Чукуындырырга гаскәр алып килүче шул. Гөлсылуны кулга алырга боерык бирүче дә нәкъ шул сатлык жан. Тагын кемнәрдән үч алырга? Башта майор белән исәп-хисапны өзәргә кирәк, аннан соң күз күрер...

Бәк атын эзләп тапты, чокыр төбөндәгә күлдәвектән эчереп килде. Куышына барганда ишетте ул ерактан килгән кош тавышын. Ниндидер сәер кош аның баш очыннан урап очып йөри. Тавышы ябалакныкына охшашлырак. Кош каядыр китеп югалды, аның шомлы тавышы һаман колак эчендә яңгырый иде.

Куышына кәргәч бәк хуш исле каен яфраклары өстенә сузылып ятты. Кош тавышы аның йокысын качырган иде. Нинди хәбәр китерде икән бу сәер кош? Бәк кичә урманга юкә каезларга килгән көтүче Газнанны очратып авыл турында, авылдашларының нинди хәлдә икәнлекләре турында сорапты. Акчатырда арагы сата башлаганнар. Яңа дингә күчүчеләр йөрәк әрнүен шуның белән басарга тырышалар ди. Сатлык морза майор Занфиров мунчасына бикләп яндырылган Хәмзә хәзрәтнең өендә тора икән. Көтүченең сөйләве дәрәс булса, майор төннәрен ти-мерче Ермолайның ятимә кызы Ульяна янына йөри икән.

- Көтү куган вакытта көн саен Ульяна яныннан чыга, - диде Газнан карт. - Бөтен авыл шул мәртәткә ләгънәт укый. Дөмектерергә кыжрап йөрүчеләр дә шактый гына.

Татар авылларында тимер эшен урысларга тапшыру Явыз Иван чорыннан ук яшәп килә иде. Тимер эшеннән тыш аларга авылга күз-колак булып торырга, күргән-белгәннәрен исправникка даими жикереп торырга тиеш иде татар авылында эшләгән урыс тиерчәсе. Ермолай татар кызына өйләнде һәм мәселманлыкка күчте. Шуның өчен аны ти-мерчеләктән азат итеп, Акчатырга чын урысны китерделәр. Ермолай иртә вафат булды. Аның хатыны да иреннән соң олак яши алмады. Биш яшьлек Ульяна ятим калды. Хәзер инде ул утызларга житеп килә иде. Көтүченең сөйләвенчә, мескен кыз башта бик нык каршы торып караган, хәтта өендә ялгыз калырга куркып, күршеләрендә кунып йөргән.

- Көч чукындыручылар ягында, - дип аңлатты көтүче Газнан. - Безне генә түгел, ул мәртәт кызы да жиндә.

Көтүче Гөлсылуның кабере янында төннәрен солдатлар сакта то-ралар, дип сөйләде:

- Сине кулга алмакчы булалар, - дип аңлатты Газнан. - Иртәме-соңмы хатынының кабере янына барыбер киләчәк, дип ышаналар алар.

Көтүче әйтмәсә дә хатынының кабере янында аны сагалап торула-ры бәккә аңлашыла иде. Ничек инде шундый мөмкинлектән файдаланып калмаса? Әйе, аны зиратта сагалап торсыннар. Бәк үзе аулак жирдә, тау итәгеннән чыккан чишмә буена урнашкан тиерчә йортын сагалый башлады. Иртәме-соңмы майор барыбер килергә тиеш иде.

Бу инде бәкнең өченче тапкыр килүе иде. Төне буге саклап утырып, бәк тимерче йортыннан өч тапкыр буш кул белән кайтып китте. Әллә майор Акманайның ниятен сизеп алды инде? Югыйсә, көтүче Газнан сер күтәрерлек кеше иде.

Ул килгәндә төн урталары житкән иде. Башта майорның сакчысы килеп өйне әйләнеп чыкты, баскычка менеп ишекне тартып карады. Хужабикә йоклый. Кызның юрган астында ятканын солдат төрәзәдән күрде. Тәҗрибәле хәрби иде Занфировның төн сакчысы. Йорт тирәсен карау белән генә канәгатьләнмичә, абзар-кураларны, ат чиннеген, кар базы өстендәге куышны тикшереп чыкты. Шуннан соң гына алып килде солдат хужасын. Майор ятимәнең ишегеннән кереп киткәч, солдат тезен кочаклап баскыч өстенә менеп утырды да берәздән гырылдап йоклай башлады.

Бәк капка төбәндә үскән өянкегә менеп кунаклаган иде. Ул мыштым гына урыныннан төште, аяк очларына гына басып, сакчы янына килде. Яшь, чибәр егет иде урыс солдаты. Бәк тиз генә солдатның башына капчык кидерде, авызын томалады. Аннан соң кулларын каерып арттан бәйләде. Хәзер инде аны капчыгы белән сөйрәп абзарга илтүе авыр түгел иде.

Сатлык дуңгыз яшь кыз куенында. Ишекне ватып кереп аны түшәктән алырга да була иде. Бәк ашыгырга теләмәде. Тимерче кызының урамга чыгып кеше чакыруы бар. Ул майорның чыкканын көтә башлады. Шулкадәр озын тоелды көтү минутлары. Занфировның чыкканын көтеп утырганда ниләр турында гына уйламады Акманай, аның күз алдыннан кемнәр генә үтмәде. Таң беленер алдыннан, ниһаять, ишек шыгырдады. Ишектән башын тыгып майор солдатны чакырды:

- Ефим. Ишетәсеңме, Ефим, әйдә кайтабыз.

Сакчысының абзарда бау белән баганага бәйләнгәнән белми иде сатлык жан. Берәз шөлләде булса кирәк, чыгарга ашыкмады. Башын ныграк тыгып, кабат сорады:

- Кая олактың син? Әйдә кайтабыз.

Акманай бөтен гәүдәсе белән ишекне кысты. Майорның башы тышкы якта калды, гәүдәсе эчтә иде. Ишек Занфировның муенын кыса иде. Ул үзе эчтән этә. Бәк тыштан кыса. Занфиров гырылдый башлагач, бәк кинәт кенә ишекне ачып жибәрде. Майор гөрселдәп баскычка егылды.

- Ефим, кайда йөрисең? Үтерәләр.

Майор яткан жиреннән кулындагы хәнжәре белән бәкнең аягына кадарга өлгерде. Майорның кулына итек үкчәсе белән баскач кына хәнжәр шапылдап баскыч тактасына төште. Бәк тезе белән Занфировның бугазына басты, кулларын артка каерды. Сатлык жанның яшисе килә иде. Ул һаман бирешергә теләми иде. Һаман тыпырчына, яткан жиреннән бәкнең эченә тибәргә тырыша. Ике тапкыр итек белән касыгына типкәннән соң гына тыпырчынудан туктады.

- Жавап бирер вакытың житте, хәшәрәт, - диде Акманай бәк. - Күпме мөселманның башына життең, күпме кан койдың, ерткыч. Синен аркаңда күпме хатын тол калды, күпме балалар ятим калдылар. Укы иманыңны.

- Жибәр! - диде Занфиров гырылдап. - Миңа кул тигергән өчен синен энә белән тиреңне туныйлар. Ишетәсеңме, жибәр.

- Мин синнән шәфкать көтмим. Иман китер, мин сине корбаннарың янына жибәрәм.

Майор гырылды башлады. Бәк тезен дошманының бугазыннан алды. Ашыктырырга ярамый. Сатлык жан кабат тыпырчына башлады.

- Жибәр. Көч ак патша ягында. Жир дә алар кулында, жибәр...

- Көч Аллаһы Тәгалә кулында, - диде Акманай. - Жир дә аның кулында. Бер сәбәпсез шулкадәр кан коюны Ходай жазасыз калдырып дип уйлыйсызмы? Дөмөгөр вакытың житте. Чукуынуыңнан баш тартып, иман китерәсеңме? Әйтеп кал, хәзер Газраил килә.

Жавап бирмәде Занфиров. Бәк дәвам итте:

- Син бит мөселман гаиләсендә үстең, нигә эшлисез бу кабахәт-лекләргә? Сөз менә чукуындырып йөрисез, алар бит чукуынсалар да урыс өчен татар булып калалар. Хәзер инде аларга татарлар да дошман, урыслар да. Нигә эшлисез сөз бу кабахәтлекләргә? Соңгы тапкыр әйтәм, китерәсеңме иманыңны?

- Ак патша әфисәрен үтергән өчен татар авылларының көлләрен күккә очырачаклар, жибәр, ишетәсеңме?

- Иман китерүдән баш тарттың инде? Кяфер булып үләсез киләмени? Синә анда тәмуг көтә, ашык.

Кулындагы хәнжәрен майорның күкрәгенә батырырга нәрсәдер комачаулай иде. Акманайның күзә сатлык жанның түшендәге Георгий тәрәсенә төште. Бәк хәнжәрен шул төрә астына, гөнаһлы жиргә батырды. Хәнжәргә буялган канны Акманай ышкый-ышкый майорның постау чалбарына сөртте.

Яктыра башлаган иде инде. Көтү куар вакыт житеп килә. Абзар аша үткәндә тукталып баганага бәйләнгән солдатка күз салып алды. Йоклай иде чукуындырып йөрүче. Аяк-куллары бәйдә, гәүдәсе баганага беркетелгән. Солдат гамьсез йоклап ята. Гөнаһсыз яшәү, ирек - адәм баласын Аллаларга тигезли торган шушы ике халәтнең нәрсә икәнлеген белми, аңламый иде урыс солдаты...

Акманай елга буендагы таллыкта көтеп торган атын эзләп тапты.

13

Моңа кадәр Акманайны китәргә ирек бирмичә үч тотып тора иде. Үч алынды. Бәкне назлап үстергән жылы оя - утарны утка ашаттылар. Хәләл жефете гүрдә. Аксуер нәселен дәвам иттерәсе бала әнисе куенында. Утар янындагы зиратка күмелгән ата-баба сөягә тотамы бәкне жибәрмичә? Ул нигә һаман китә алмый интегә?

Әйе, чукуындырырга гаскәр алып килгән майор Занфиров кабердә

ята. Ул хэзер әрвахлар дөньясында. Аны хэзер хурларга ярамый. Үч алынды. Үч алынганч жиңеллек килер дип өметләнә иде Акманай. Киресенчә, Занфировның үлеменнән соң йөрәкне ниндидер әрнүле бушлык чорнап алды. Тәннән йокы качты. Сукур чебен шикелле ябырылып торган уйларның башы да, азагы да юк иде. Бәгырьне югалту газабы туктаусыз тырный. Күңел тынычлык таба алмыйча өзлексез сыкрый иде.

"Мин монда, кил тизрәк...", - дип офыклар артыннан тавыш биреп торучы киләчәгең булмаганч нинди дәрт тусын көн белән төн арасында адашып йөрүдән? Яшәешнең жылы сулышы, ышанычлы терәге булырга тиеш. Гөлсылу исән чакта бәк жаны-тәне белән хәләл жефетеннән бөркелеп торган ымсындыргыч, шифалы жылылыктан рәхәт таба иде. Гөлсылуның карынындагы кыймылдауны тойганч Акманайга канатлар үсеп чыкты. Адәм баласының жаны бит ул кош булып оча да ала, балык шикелле дәръяларда да йөзеп йөри ала. Жаны имгәнгән бәндә генә гомер буге чирле ташбака шикелле сөйрәлеп иза чигә.

"...Гөлсылусыз мантип булырмы икән?" Ничек котылырга шушы ялгызлыктан? Дорес, Акманайның карт имән янына илтеп күмгән алтын-көмешләре, ата-бабадан калган асылташлары бар. Гөлсылу исән чакта киләчәкне корып булыр шикелле тоела иде шул хәзинә ярдәмендә. Хәзер инде байлык та ышаныч бирми, куаныч китерә алмый иде. Ничек котылырга шушы шыксызлыктан? Ялгызлык бәкнең бугазыннан кысып тоткан, жибәрми, тын алырга ирек бирмичә интектерә...

Баллы елга төбәгенә чукындыручылар килү белән Акманайны яшәешкә беркетеп торган терәкләр бер-бер артлы жимерелә башлады. Хәзер ул тамырлары өзәлгән пәри арбасын хәтерләтә иде. Жан коргаксыган Кыйбла юк. Калган гомернең кайларда үтәсе билгеле түгел. Бәкнең мәрткә киткән жаны сискәнеп киткәндәй булды. Бәлки Кыйбла жан кертә алыр? Карт имән төбендәге хәзинәне казып алырга да Чаптарны Мәккәгә таба юнәлтеп хаж юлына чыгарга...

Көз якынлаша иде. Төннәрен суыта, кырау төшә башлады. Агач яфраклары коела. Кар төшкәнче моннан китәргә кирәк. Күптән китәргә кирәк иде чиксез күп казалар өелеп яткан жирдән. Шушы көнгә кадәр бәк Гөлсылуның каберенә барып зиярәт кыла алмаганга күрә монда кала килде. Азык-төлек табу да көннән-көн катлаулана бара. Бәкне тоткан кешегә йөз көмеш акча вәгдә иттеләр. Акчатырдан кырык чакрымдагы чуаш авылына ипи сатып алырга барганч, хужа бәкне күрү белән бертын аның битенә текәлеп карап торды да тиз генә чыгып тайды. Чуаш авылына солдатлар килгәндә бәк урманга кереп өлгергән иде инде.

Качып котылучылар язмышы турында да еш уйлый иде бәк. Кайларда йөриләр икән мескеннәр? Адәм баласы нинди генә шартларда да яши ала. Күнегә, тамыр жибәрә, ләкин туган жирдә калган ата-баба сөягә беркайчан, беркемгә тыныч бәхеткә ирешергә ирек бирми, комачулый, гомер буге сыкрандыра, бимазалый.

Иң авыры христиан диненә күчүчеләргә иде. Аларга тиз арада чиркәү әмәлләп бирделәр. Чаң тавышын ишетеп жыелалар. Поп Иннокентий чит-ят телдә нәрсәдер укый, стеналардан бала тоткан Мәрьяман карап тора. һавада шәм төтене, ладан яндыралар, поп Иннокентий татарча вәгазь сөйли... Яшьли Коръян сүзләренең яңгыравыклы тылсы-

мына, шул сүзләрнең турыдан-туры тойгыларга бәрүенә күнеккән татарлар чиркәүгә йөрүдән күңелләренә аһаң таба алмыйча интегәләр иде. Аның каравы җыр керәшеннәргә татлырак тоела башлады. Хәмер эчүне хәрам түгел дип аңлаттылар. Мәҗлескә җыелулар ешай башлады. Чуаш көмешкәсе белән күңелне кыздырып җибәргәннән соң керәшеннәр моңга сырышалар:

Суда балык йөзәдер лә, су салкынын сизәдер лә, сизәдер.

Өкрән кирәк, ипләп кирәк ишетергә сандугач сайрауларын.

Моң керәшеннәрне чукындыруның арьягында калган кадимки тормышка, ата-баба заманындагы рухияткә илтәп тоташтыра иде... Динне алыштыру адәм баласының яшәргә, бәхетле булырга омтылуын туктата алмады. Кызлар кияүгә чыга, балалар туа, картлар мыштым гына фани дөньяны калдырып бакыйлыкка юл тоталар иде. Керәшеннәргә татарлар да, урыслар да ят иде хәзер. Урыс белән сөйләшәп булмый, татар белән никахлашып булмый. Берничә буыннан керәшеннәр кардәш никахларның зарарын сизә башладылар.

14

Ниһаять, солдатлар зиратны сакламый башладылар. Баллы елга төбәгендә чукындыручыларның иминлеген сакларга куелган түрәләр Акманай бәк моннан качып китте дип уйладылармы, әллә зират саклауның бернинди нәтиҗә бирмәвен аңладылармы? Бәк берничә тапкыр көтүче Газнан белән очрашып сөйләшергә чамалап карады. Көтүне Газнанның малае Рәхмәтулла көтә иде. Малайга ышанмады ул. Гомумән, чукынудан качып киткәннәрдән соң якин-тирә авылларда сер сөйләр кеше барлыгын белми иде бәк. Иман бит ул дин терәге, Аллаһы Тәгалә белән элемтәдә торуның төп кануны гына түгел. Иманлы кеше һәр эштә, һәр гамәлендә ышанычлы. Чукынучылар иманнарын саттылар. Яңа иман туармы икән аларда? Урыстагы иманлыларны сугыш ашап тора. Беренче чиратта иманлылар кырыла.

Бәк Баллы елга ярында агымсуга карап утыра иде. Елга суы ага. Гомер дә ага. Агымсуны да, гомер узуын да туктатып булмый. Дөрөс, буып була. Бөтен бер төбәктә яшәүчеләрнең гомерләрен ничек итәп буып ташладылар.

Нинди матур башланган иде Акманай гомеренең чишмә башы. Аның бала чагы утарда үтте. Укырга бәкне төреклар җирендәге Жәләлетдин хәзрәт Руми мәдрәсәсенә бирделәр. Урыслар Акманайны гаскәри хезмәткә чакырып карадылар. Баш тартмады. Хезмәттә мөселманлыкны саклау чиктән тыш авыр иде. Бәк ташлады, китте патша хезмәтеннән. Жан тартмаган эштән сак булырга кирәк. Андый эш бик төхәтле ул... Әйе, чын яшәү Гөлсылу белән кавышканнан соң башланды. Никахка кадәр ул киләчәк хәләл җефетен күрмәгән дә иде. Беренче төнне үк жанының гомер буге шушы жанны зарыгып эзләп йөргәнлеген аңлады. Гөлсылу китте. Хәзер аңа бу дөньяда куаныч бирерлек нәрсә калды?

Көнчыгышка таба дулкынланып сузылган таулар ягыннан моңлы

тавыш ишетелде: "То-о-рый-ыйк..." Торналар китә. Бәк урыныннан торды, яр башында утлап йөргән Чаптары янына килде.

- Китәргә кирәк безгә, - диде бәк атын муеныннан кочаклап. - Син дә ябыктың, Чаптаркаем. Әнә, кабыргаларың беленеп тора. Алгы уң аягың да авырта синең. Аксамаска тырышып йөрсәң дә, беләм, сиңа да жиңел түгел качып-посып йөрү. Илтәп житкәрә алырсыңмы икән мине Кырымга?

Акманай кабат агымсуга карады. Яр астындагы камышлыкта нәрсәдер чупылдый иде, жәенме, әллә жим эзләп йөргән кыр үрдәгеме? Валчык та капмаганга инде ике тәүлек үттә. Китәргә кирәк. Шәрыктә: "Юлны туктамыйча алга баручы гына жиңә ала", - диләр, кузгалырга кирәк.

15

Акчатыр зираты авыл башындагы каенлыкта иде. Утар янында бәкләрнең үз зиратлары бар иде. Гөлсылуны монда күмгәннәр.

Зират капкасы авыл ягында иде. Бәк урман ягыннан киртә арасынан эчкә үттә. Гөлсылуның каберен табуы катлаулы булмады. Аның хәл-ләл жефетеннән соң әле беркемне дә күммәделәр. Бер өем кара балчык, шуның астында бәкнең өзәлгән өмете, жимерелгән киләчәге ята. Акманай кыйбла тарафын ачыклап кабер янындагы чирәмгә тезләнде дә Коръян укый башлады. Китап сүзләре монда, әрвахлар кырында, аеруча тәэсирле иде. Күкрәк эчендә көйдергеч, әчкелт кайнарлык. Күзләр юеш. Киртәнең бу ягына үтү белән матдилекнең, өстенлекләрнең кирәге юкка чыкты. Хакимлек көчсез иде бу урында, чөнки монда ятучыларның ызымшлары мәңгелек кулында иде.

Доганың соңгы сүзләре. Сәждәдән соң бәк тураерга теләп башын күтәрде. Бәкне жирдән йолкып алып аягына бастырдылар. Көчен жыеп, Акманай алга ургылды. Бәкнең беләкләреннән кысып тотканнар иде.

- Жибәрегез, - диде ул үзен урап алган кешеләргә карап. - Нишлисез сез? Жибәрегез, мин бит әле Коръян чыгарга да өлгермәдем.

- Өлгерерсең әле, - диде бәкнең уң ягындагы кеше һәм Акманай аның тавышын таныды.

- Гатаулла, нишлисез син? Узган елны гына син минем жиремә уракка чәчтең. Рәнжеттеммени мин сине? Моннан ике ел элек атыңны бүре ашагач сиңа тай бирдем. Оныттыңмыни шул игелекләрне.

- Онытмадым, - диде битен куе кара төк баскан озын, таза ир. - Сине тотып исправникка тапшырмасак, авылыбызны яндырачаклар. Безнең тотып урысларга тапшырудан башка чарабыз юк, аңларга тырыш.

Алар дүртәү иде. Зират капкасын чыкканда төркемгә тагын ике ир кушылды. Алтау булдылар. Бәкне дә санаганда, жидәү. Бәкнең кулларын артка каерып бәйләделәр, күтәрәп арбага салдылар.

- Әйдә, мен, утыр, - диде Гатаулла. Бу кешенең монда башлык икәнлеген Акманай шундук аңлап алган иде.

- Аягын бәрәп сындырырга кирәк. Сындырмасаң кача ул, - диде

тәбәнәк буйлы, муенсыз, башы турыдан-туры жылкәсенә утыртып куелган сәер бәндә. Бусын да таныды Акманай бәк. Акчатырлыларның малларын суеп йөрүче сугымчы Миргарифжан иде бу. Калганнарын да таныды бәк. Өнә теге иң бәләкәе Карсак Лотфулла, бөкрәебрәк йөргәнә Бурзай Алтынгәрәй, бертуган Шәрәфетдин белән Мифтахетдин. Бу ирләрнең барысы да зират тирәсендә яшиләр иде. Димәк, солдатлар урынына Акманайны сагаларга татарларның үзләрен яллаганнар?

Акчатыр ирләре бәкне арбага салгач кыл дилбегә белән кысып үрәчәгә беркетә башладылар.

- Ашыкмагыз әле, жәмәгать, - диде Акманай. - Мин бит бернинди жинаять эшләмәдем, беркемгә зыян китермәдем. Чукунырга теләмәүне сез дә жинаятькә саныйсызмыни?

Бәкнең сорауы жавапсыз калды. Крәстияннәрнең алтысы да арбага утырдылар. Дилбегәнә Гатаулла тотты. Ат кузгалды.

- Кая илтәсез сез мине? Минне кем тотарга кушты?

- Тотарга куштылар, - диде сугымчы Миргарифжан. - Әгәр киләсе ике атна эчендә тотып китермәсәгез, авылыгызны яндырабыз, диделәр.

- Мин бит сезгә дә, урысларга да бернинди начарлык эшләмәдем. Минем чукунырга теләмәвем сезгә зыян китердемәни?

- Телеңне әрәм итмә, бәк, - диде Гатаулла ачулы тавыш белән. - Мин боларны куркытым да, жибәрергә мәжбүр итим дип уйлый торгансыңдыр? Юк, без сине исправникка үз кулыбыз белән тапшырабыз.

- Тапшырдыгыз ди. Минне урысларга сатудан сезгә ни файда? Мин бит сезне бер тапкыр да рәнжетмәдем, өлешегезгә кермәдем. Ипи тотып ант итә алам, гөнаһларым юк минем сезнең каршыгызда.

- Тотарга куштылар, - диде Карсак Лотфулла чәрелдек тавыш белән. - Аларның боерыкларын үтәми кара әле. Мәңге онытачаклары юк.

- Ашыкмагыз әле, жәмәгать, - диде бәк чукуындыруга кадәр аның үзенә буйсынып яшәгән ирләргә. - Бармы соң урысларның хаклары Акчатырны яндырырга? Без соң аларга нинди начарлык эшләдек? Жирләренә басып кереп, талап, үтереп йөрибезме? Без аларны куркытып мөселманлыкка күндерәбезме?

- Син безне куркытма, - диде Карсак Лотфулла. - Синнән башка да куркытучылар житәрлек. Безне гел куркытып, гел өркетеп торалар. Куштылар безгә сине тотарга - без тоттык. Алар белән син үзең сөйләш. Үзләренә аңлат син аларның, бармы сине тотарга хаклары, юкмы?

- Син инде безгә рәнжемә, - диде Гатаулла йомшаграк итеп. - Синең турда әллә ниләр сөйлиләр. Берәүләр син урыска каршы гаскәр жыеп йөри дип сөйли, икенчеләр чукуындырырга гаскәр чакыруны синнән күрәләр. Без бит нәрсә әйтсәләр, шуңа ышанып йөрибез. Кара халык без.

Акманай аңлады, болар белән сүз көрәштерү берни бирмәячәк. Халык белә, бәкне тотып китермәсәгез авылыгызны яндырабыз дип ки-сәткәннәр икән, алар яндырачаклар. Дөрөс, бәкне тотып китерүчегә йөз көмеш акча вәгдә итүләре бушка китмәгән. Үз кешесен тотып дошманга тапшыруның гөнаһларын алар, бәлки, белми дә торганнардыр? Белсәләр дә акланырлык дәлилләре бар. Авылны яндырсалар, мең корбан, ә шул меңнәрне оясыз калдырырга тиешле бәладән бер корбан белән дә катылып була. Шундый мөмкинлектән нигә файдаланып калмаса?

Акманай бәкне майор Занфиров урынына килгән подполковникка илтеп тапшырдылар. Подполковник йөз көмешне Гатауллага тоттырды:

- Үзара тигезләп бүлегез. һәм алар тигезләп бүлделәр. һәр жанга уналтышар көмеш тиде. Калган дүрт акчага кайтышлый чуаш авылына кереп көмешкә алдылар. Ирләрнең күңелләрендә авыр таш булып бәкне тоту, аны чукуындырып йөрүчеләргә тапшыру ята иде. Шул авыр хисне көмешкә юып төшерде. Хәзер инде авыл да исән калачак.

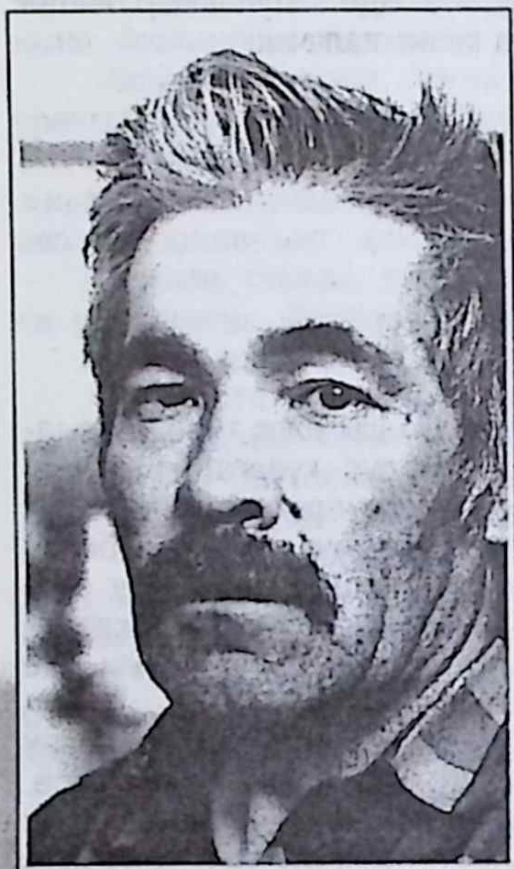
* * *

Аяк-кулларына богау салган бәкне урыслар Баллы елга төбәге авылларында күрсәтеп, тамаша кылып йөрделәр. Махсус куелган аңлатучы бик тә матур һәм оста сөйли иде. Бәк сурәтендәге ерткыч ак патшага каршы сугышырга гаскәр туплау белән генә чикләнмичә, үз кулы белән татар авылларын яндырып йөргән икән. Ә күпме кеше үтергән бу ерткыч, күпме кан койган. Кан кою белән генә чикләнмәгән бу кабах, каршы сүз әйткән өчен үз кулы белән хатынын буып үтергән. Шулай сөйли иде халыкка аңлатучы...

Акманай бәкне утары янында үскән ялгыз каенга астылар. Бик озак чайкалды ботаклары янган ялгыз каенда аксуер нәселенен соңгы бәге. Бик озак очтылар козгыннар ялгыз каен тирәсендә. Ерткыч жәнлек алып киттеме, әллә берәрсе яшереп кенә каядыр илтеп жирләдеме, чана юлы төшкәндә янган каенның күмерләнгән ботагында сүс бау гына җилдә селкенеп асылынып тора иде.

Кеше китә - эзе югала. Яулап алучылар тарихны язган очракта күп, бик күп вакыйгалар юкка чыга. Чукуындыру давам итә. Берәмләп, бөртекләп "эшкәрткәндә", шәхси рухи чукуындыру озакка җитчәк...

1997 ел, июнь. Әлмәт.

Рәссам Хәмит Латыйпов

Бакый Урманчедан соң ана телен дә шигырьләр дә язарлык куәсе булган рәссам белән тәүге очрашуыбыз түгел микән бу?... Нәфис сәнгать тарихында мәшһүр кәсепкяр-профессионалларның кызыксындырырдай язма мирас калдыручылары, каләм әһелләренә тиңләшерлек маһирлары атлаган саен очрап та тормый бит әле, - "Әүлияләр мизгеле"н уку барышында менә шул сирәк үзлекне күңелдә тоткан көйгә иҗатчының "халәте рухия"се югарылыгына таба хет бер генә мәртәбә булса да йөрәксенеп куйсак иде. Шомалыктан бигрәк югарылык белән алдыра торган, "и югарылык белән типкән вә селкенгән күңел!" шикелле юлларны хәтердә яңартып-яңартып та җибәрә торган иҗат бугай бу... милли җанлы иҗат! Гомерендә беренче мәртәбә күңеленә шигырь килгән рәссамның шо-

Әүлияләр

Латыйпов

малык турысында тәҗрибәсе дә, басылып кына эшләп утырырлыгы да булмагандыр инде: 1995 елның азакларыннан 1996 елның башларына кадәр бер таргына вакыт аралыгында сиксәнләп шигырь яраган да куйган. Араларында йөзе килмәгән чиерәкләре дә, үзенә бертөрле рух тереклеген... әүлияләр-фәрештәләр тереклеген бөтен тулылыгында, бөтен байлыгында, нурлы-йөгрек хәрәкәттә күрсәтүгә

ирешкән "Мизгел" кебек тәэсирләндерерлекләре дә бар. Әүлияләр мизгеле! "Әүлия" сүзенең "изге кеше" кебек күнегелгән гадәти мәгънасенә яңачарак бер төсмер салынып, шигырьдә ул ачылып-балкып та киткәч, андый мизгелнең "бер көн Раббың каршында мең ел кебектер" дигән аяткә бик тә рас килүен аңышасың. Шундый мизгел бу, анда -мәңгелек, анда - югарылык, анда - савап. Инде килеп бу тупламның дәһшәтле көннәрдә, тулы бер милләтне юк итү сәясәте алып барылган, Ичкерия өстенә үлем яудырылган вакытларда иҗат ителүен, үзебезне монда сикерткеч-кикерткеч көйләр, тозсыз мәзәкләр белән изеп, көчсезләндереп, сыеклатып ятканнарын да исәпкә алсаң... Ул каһәрле көннәрдә иҗатчы әүвәлге һәм соңгы сыенычына юл ала... Ходайга сыгына. Ходай хозурлыгына мохтажлыгын аңлый... Күңелнең Ходайны юксыну әхвәлен, югарылыкны тансыклау халәтен соңыннан да саклый-кадерли алгандырмы иҗатчы, шигырь агымыннан кабат җилкенгәндерме, билгесез, әмма ни булса да шушы бәләкәй генә туплам барыбер әдәби хәрәкәткә катышырга, хәрәкәттәгеләрне бер уйландырырга тиештер бит? Уйланмыйча да булмый, борын төбәндә - яңа дәвер... постиндустриаль цивилизация. Бетте ул баш өстендә камчы уйнатулар, акыру-бакырулар, бетте ул үт-төтен бөркеп торган шау-шулы завод-кярханәләр комплексын төп икътисади фактор дип санаулар. Татар бу яңа дәвергә нинди әзерлектә керә?

*Шайх
Тәһми*

МИЗГЕЛЕ

Рухи халәте әзерме моңа? Иң беренче чиратта күңел дөньясына юнәлтелгән дәвер лабаса бу... һөҗүм алып барыла, аяусыз һөҗүм күңел дөньясына. Компьютер уеннары, клиптар, масскультура, дизайн дәрәжәсенә төшкән сурәтчелек, тагын әллә ниләр бөтенесе бер максатка хезмәт итә: адам баласын мәҗүсилектә тоту. Сәерме? Постиндустриаль цивилизация - һәм мәҗүселек. Белдекле галим-голәмә бу күренешне "виртуаль чынбарлык", "виртуаль режимда яшәү" дип, уратып-уратып кына язгалый да инде... Сүз монда аңдагы (сознание) хәрәкәт турында бара... Чытырманлыкларга кереп китүдән саклана төшебрәк әйткәндә, болаерак шикелле: аңдагы җемелдекләр, өерелешләр, клип-реклама уйнаклавыйдай буталышлар акылны (разум) томалый; еланнар белән буылып алынган Лаокоон чарасызлыгына төшеп, көн итмешендә сулыштан да газизрәк булган асыл кәлимадән, күңелне ныгыта вә пакый торган "лә иләһә илләһ-лаһ" кәлимаһсеннән - тәүхидтән биздерелә адам углы, Аллаһы Тәгалә хозурлыгы белән күңел арасында пәрдә тартыла!

Сүз сөреше сәнгать турында иде бит моның, ник кырыйга чалулап алып кереп китте соң әле бу, дигән уй киләдер. Юк, фикер жебе чуалмаган, фикер жебе гел бер якка савыла... Яңа дәвергә әзерлегебезне, рухи халәтебезнең яңа цивилизациягә ярашлылык жәһәтен рәссамнарыбыздан да мәгънәлерәк гәүдәләндерүчеләр юктыр, ахрысы - нәкъ менә алар "дөнъякүләм кимәлдә" эш итә... Әмма кемнәр мәсләгендәге кимәлдә?! Кемнәр югарылыгында? "Югарылык" дигәнең дә бит әле ул ике төрле: бар берсе - илаһияткә күңелне алгысыткан югарылык, бар тагын икенчесе... Хәлиткеч сорау: милли сәнгать кайсы якны якын итә? Сәнгатькярнең күңеле кайсы югарылыкка тартыла, кайсы яктагы "затлар"дан рухлана?! Кисәтүле яңгырый башламыймы Бакый Урманченең "белгәнгә - ялгыш, белмәгәнгә - нәгыш" дигән һуш китмәле мәкале? "Камиллекнең чиге юк, зәүкый ләззәткә ирешкәнче чарлый әсәрен талант иясе" дигәнрәк фикердән тыш тагын яңа... хәтәр мәгънә ишетеләп китмиме?! Нинди халәттә эшләнгән эш кабул була... ялгыш булмый?!

Кыскасы, шул: руханилар ижатына мохтажбыз! Бу сүзләр гадәттәгечә көлкегә алыныр, билгеле, әмма ничек кенә гажәп тоелмасын, яңа дәвердә, можизави яңа цивилизациядә күңелләргә руханилык кына алып калачак, ныгытачак, һәм киләчәк тарафыннан бәһаләнәсе асыл сыйфат та - шул гына, Коръән-Кәрим белән вәгазьләнәп яшәү вә ижәт итү генә! Вәссәлам.

... Күңелләр - Лаокоон!

Бу хакта байтак баш ватканнардыр, мөназәрәләр дә кылышмый калмаганнардыр Башкортостан рәссамнары... Ижәтчыбызның Туймазыдан икәнлегә әйтелми тора икән бит... Аның мәгълүм "Чыңгызхан" төркеме рәссамнары белән дустанә мөнәсәбәте, шул төркемнең узаманы вә фикерчесе, инде мәрхүм Наил Латфуллин белән үз заманында рухи туганлыгы да нәкъ менә әлегә үзәккә үткән эзләнүләрдән киләдер, бәлкәм?.. Кайберәүләр хәтерлидер дә әле Наил Латфуллинның "Философ" дигән әсәрен, "Казан утлары"нда нәшер ителгән иде ул: Күккә "кәжә тоягы" күрсәтеп ятучы ак жиңле безнең кул... татар кулы! Гасыр чире! Алласызлык. Бу чиргә дарман бармы? - Үзебездәме ул дарман -культурабызда яисә тарихыбыздамы, мәжүсилек-тәңречелек дәверләрендәме, әллә инде күңелебездәме, яки булмаса галәмдәме? Кайда мәсләк, кайда көч вә куәт, кайда төвәккәлләккә китерерлек кодрәт?

Күңел - Лаокоон!

...Лаокоонлык татарның "философ" булып китүеннән башлангандыр. "Жәдитчелек" дип йөртелгән ул хәрәкәтнең чын йөзен Сәйфи Кудаш Хәсән Туфанга язган бер хатында шартлатып ачкан да салган: "Ул бөөк остазыбыз Зыя ага (Зыя Камали -"Галия" мәдрәсәсенең мөдире), бәлки үзе дә сизмәгән хәлдә, материализмга юнәлдерде безне". (Ассызык - безнеке). Дәһрилек, ягъни мәсәлән. Шәрехләүләр артык, диләр инде мондый очракта. Олуг исемнәргә тел тидерүдә гаепләүчеләр булса, жавап: Сәйфи Кудашның кадерсезлектә төшкәндәй аулакта нәүмизләнәп яткан шигырьләр тупламын хәл кадәренчә зурлап, "Аргамак" журналы быелның жиденче санында дөнъяга чыгарды. Жәдитчелеккә ябышып катканнар күрделәр микән, кадерли беләләр микән, карап карыйк...

Бу булды "философлыкның" XX гасыр башындагы чын йөзе. Инде күчик XIX гасырга. Татар даһиена бирелгән бер сыйфатлама: "...ул ак-

рынлап мөселман догматизмындагы схоластик богауларны жимереп, фәлсәфәдә яңа үрләр яулы, аның пантеистик карашлары формалаша. Аның пантеизмында... алланы табигатьтә эретү тенденцияләре ачык сизелә".

Бу гыйльми өзектән соң Хәмит Латыповның "Тавыш" дигән рәсеменә күчү мәслихәттер. "Богауларны жимерү", "алланы табигатьтә эретү" кебек сүзләрнең мәгънәсен ачарга ярдәм итмәсә... Учин колагына куеп, ниндидер өннәргә күңел салучы карт; намазлыгына кырын яткан, төнге күккә йотылган... Түбәтәе, буй-буй ыштаны, башмагы, намазлыгы айлы күктән аерып алгысыз... бер халәттә. Суфыйларны хәтерләтә карт. Борынгы шигырь юлларын искә төшереп китү урынлы булыр бу очракта:

Арслан менеп йиләрләр,
Еланны камчы кыларлар
Башын кирпечкә куеп,
Тезен кочкан дәрвишләр.

Намазлыкка кырын яткан бу, тыңлана үзенчә. Дөньяның кай ягыннан килә өннәр? Рухлар дөньясыныкы түгелме? Әллә үз күңеленнән килгән өннәрдән әсәренгәнме? Алай да була... Офыкныкы дип кабул иткәнең чынлыкта күңелеңнән күтәрелгән өн булып чыга да, сине тирәнлеккә әйдәкли, үз-үзеңә - күңелеңә багындыра... күңел "алласына" юлыктыра, "күңелең алласын онытма - ул тудырган дөньяны" дип әйттертә. Бер затлылык төсле тоела бу баштарак: "Үз алласын күңелендә тойган кеше бүтәннәргә дә, хәтта жан иясенең иң кече туганына да - бөҗәкләргә карата да инсафлы булган. Табигатькә табыну аның жанын матурлаган". Тәти тоелган мондый фәлсәфәгә, мәхлукатларга табыну кебек мондый бидгатькә чынлап торып күңел бирсәң, исерсәң-сихерләнсәң, берзаманны "теге яктан" кан сорагачлар, вәхшилек китәчәк, адәм чалу китәчәк! Акыл чөнки читкә киткән, бер Аллага багланмаган; андыйларның күңеленә төрле яктан, төрле катламнан һөҗүм бара; өннәргә уралып, вәсвәсәләнеп яшәгән күңел - Лаокоон ул.

Күңелеңә багыну, казыну, күңел "алласына" буй сонун - рефлексия. Зурлык түгел. Ныклык түгел. Интеллектуальлек түгел.

Нарцисслык. Үз шәүләсенә гашыйк булып, судан күзен ала алмыйча һәлак булган Нәрсис - рефлексиягә кинәйә ул.

"Төшөп киттем, төшөп киттем, төшөп киттем түбән" дигән шигырь юллары - күңел дөньясында адаштырылганнарның бер аһыдыр. Даһи Бабич...

Иман нуры белән күңеле мөлдерәмә диндарда рефлексия юк! - Күңелеңә багыну юк.

Интеллектуальлек - бер Аллага баглануда гына!

Бишвакыт намаз укучыда гына ул чын интеллектуаль тормыш. Пакылек! - Азатлык! - Лаокоон түгел инде андый күңел.

Һәммәсе - мәхлукат: галәмнәр, күңелләр, "информацион-көч фәзасы" ("информационно-силовое пространство"), фәрештәсе-алиһәсе, ияләре-ниләре, кавем жаннары - "аллалары" (урыс вәхшиә А.Дугин әнә үз кавемен "урыс алласы"на табындырмакчы!) Һәммәсе - мәхлукат. Боларга тапшырылу, болардан көч сорау, ярдәм өмет итү - мәжүсилек. Вәхшилек. "Солнцепоклонник"лар татарда үрчегән саен һәлакәт якыная!

Сәнгатькярләр арасында хөкем сөргән фикерчәкләр: "дөньякүләм

кимәлдә" иҗат итәргә чакырып, "сюрреализм" ди-ди авыз суларын корытып лаф орулар, зәнки битлекләренә биһуш булулар, символлар белән әвәрә килүләр (символның мәгънәсе Каббаладагы "өстә ничек - аста шулай" дигән фәлсәфәгә туры килә икән, ягъни "өс вә ас бердәй" дигән фикер чагылышы икән символ дигәнең. Шул ук мәжүсилек бу. Тәреләр, свастикалар һ.б.).

Әйтелгәннәрне тулыландырып жибәрмәсме, дигән нияттән бер мисал да китерәм. Кер эзләү дип аңлашыла күрмәсен, зинһар. Моңарчы барыбыз да шушындый халәтне зурлык вә затлылык дип аңладык бит: "Көннәрдән беркөнне шулай далада сарык көтеп йөрим. - Сөргендәге тормышын танышына сөйләп торучы олуг шагыйребез сүзләре бу. - Яңгыр ява башлады. Мин чыланудан куркып хафаланам. Чылангач киптерергә кирәк бит. Ә минем алмаш күлмәк-ыштан юк. Яңгыр коя башлаганда мин чишенеп өлгергән идем инде. Киемемне кирза итек эченә тутырым да, кунычы белән жиргә каплап, бастырып куйдым.

Күк күкри. Коеп яуган яңгыр астында такмаклап биергә тотынганмын. Мәжүсилек килгән. Бию белән язмышка тәэсир итәм, янәсе. Карасам, мине төрле яктан сарыклар урап алганнар да, хәйран калып карап торалар...

Шул чакта минем шагыйрь көткән көтү эчендә сарыклар арасында буласым килеп китте. - Инде монысы - тыңлаучы авызыннан, аның хатирәсе. - Мәжүсиләр биюен үз күзем белән күрәсем килә иде... Киң дала. Яңгырда бер дөм шәрә үз тәкъдирен эсти. Күк күкрәүдән, яшен яшьнәүдән туган светомузыка.

Биюченең күңеле башка дөньяда, ул үзе дә башка галәмдә... Юк, бию түгел бу. Бу - шаманнар башкара торган йола, ритуал. Шаман күкләрдән хакыйкәт сорый".

Күңел башка дөньяда, башка галәмдә... Философтай "богауларны жимереп", үзебезчә азатлык дип уйланылган әрвахлар-рухлар дөньясына багыну, мәхлукларның тәэсиреннән вәсвәсәләнү, пычрану, пакълекне жую - тәүхидтән мәхрүмлек! Һәлакәт дими ни дисең моны...

Адәм углы жиһаннар имамы итеп яратылган ләбаса!

Әмма бер Раббысын зурласа гына имамлык чынга ашар.

Күңелен бер Раббыга багласа гына чынга ашар.

Имамлык.

Билгеле сүзләр. Тотмыйбыз гына.

Шуңа да - күңелләр күңелсез.

Күңелләр - Лаокоон!

..."Әүлияләр мизгеле" менә шундый уйларга этәрде. Тетрәнерлек рухи тәҗрибә - татарның яңа дәвергә әзерлеген, - халәте рухиясен күрдәк без "грамотасы да чамалы гына сыман тоелган" шушы иҗатта...

Хәбиб НАҖАР

Хәмит ЛАТЫЙПОВ.

Әулияләр мизгеле

МИЗГЕЛ

Хозурлыкта дөнья, тирән көйдә
Сизелми дә мизгел, йолдыз туге күктә
Уйлар уралалар җепләр көлтәседәй
Галәм оча дастан иртәседәй

Җилдә әйләнеп, хирысланып* очкан
Тузганаклар җиргә төшеп поскан
Әулияләр, салып бар дөньяны учка
Ай нурлары, чәчәкләрне кочкан

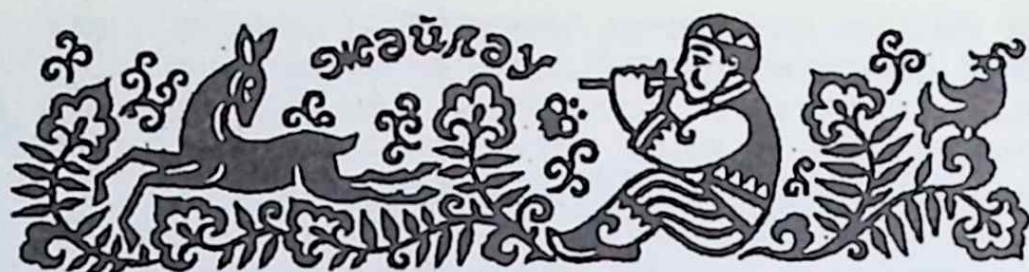
Томансу җир, чикерткәләр моңы
Кушылалар йолдызларның чыңы
Яфраklar сискәндереп шәүләләрне
Исерткәннәр хозурлыкка адәмнәрне

ТАҢ АЛДЫ

Печәнлектә таллык курасы
Күбәләрдән әкият буласы
Үләннәргә төшкән чыклар кебек
Күк йөзәндә йолдыз урдасы

Урманнары күккә үрелгән
Йолдызлар да инде сүрелгән
Кара күләгәләр таң нурында
Өй түбәләренә үрелгән

* Хирысланып - көчле омтылыш, теләк; дәртләнеп, һавәсләнеп.

ЖӘЙГЕ УРМАН

Ташлы тауда имән урманы
Уртасында жидегән коласы*
Кызлар аланында кызыл жиләк
Жәйрәп ята тонык буасы

Чикерткәләр сикрә кылганда
Кошлар сайрый яшел урманда
Табиғаттә фәрештәләр жыры
Илаһи бер моңга тулганга

Зәңгәр тауда зәңгәр томаннар
Уйнап йөри соры боланнар
Жырлый кыр тавыгы яшел урманнары
Хозурлыкка китеп чумганнар

ХЫЯЛ

Ак канатлы хыял кошым сахраларда
Жилдә әйләнеп бәрелә ул кыяларга
Томырылып атыла да упкыннарда
Күккә менеп урала ул йолдызларга

Далалар тар, урын житми хыялларга
Галәмнәргә ак юлларын сузалар да
Тагын оча бирешмичә давылларга
Адаштырып караңгыны бураннарда

СИН МИКӘН?

Син микән бу, ак төстәге чибәр йөзең
Нур эчендә, гүя бакчадагы алсу йөзем
Зәңгәр күктәй серле ике күзең
Күренәсең бер кош булып күземә үзең

Син микән бу, хыялларда йөргән
Галәмнәрдән ак күлмәктән килгән
Чәчләреңә бар гөлләрне үргән
Ак төннәрдә төшләремдә күргән

Син микән бу, тыйнак гади үзең
Жанны эретә синең айткан сүзең
Ялгышамы әллә күңел күзем
Синнән башка газәпланам үзем

ТЕЛӘК

И Ходаем исәнлекләр бирсәң иде
Яшәүләрдә үзең ярдәм итсәң иде
Гомер юлын кеше булып үтсәм иде
Яшәешнең мәшәкатен кичсәм иде
Дөньяларның авырына түзсәм иде

Бу дөньяда синнән башка мин бер үзем
Дөньялары бик авыр ла бир бер түзем
Синең очен изгелектә кылган эшем
Теләкләрем күрәсеңдер инде үзең
Синдә генә булыр минем күңел күзем

Рәхмәтләрем сиңа гына, ташламадың
Мин дә синең бер газизең и Ходаем
Кичерә күр әгәр булса хаталарым
Гамәлләрем бик күп әле дөньялыкта -
Фатихаңсыз һич кенә дә башламамын

Уйлар өстә оча талгын гына
Ә мин жирдә адәм баласы
Уйлар кебек жан очса да күккә
Ә тәнем бит жирдә каласы

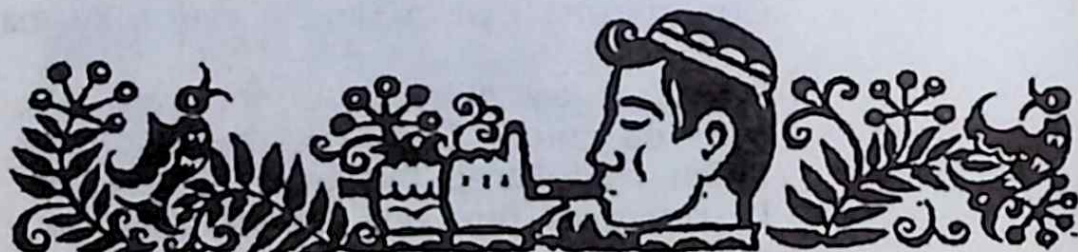
ҮТЕНЕЧ

И Ходаем бирче миңа иман
Синдә генә булсын иде кыйбла
Яманлыктан яманлыктар жыймам
Синсез бу галәмгә һич кенә дә сыймам

Авырлыктар күп булдылар, билләр инде сынган
Өметләрем сиңа күп тә, әйтергә тик кыймам
Инде изгелекләреңнән ташламассың, сыман
Синнән башка мин бит беркем түгел Ходам

КАРАҢГЫЛЫК ЖАНДА

И Ходаем ничек түзим
Сәрхүш шикелле тик бер үзем
Караңгылык баскан күңелне
Ничек итеп жыйным көчемне
Талый мине өметсезлек
Тирә-якта өстерәлә күп юньсезлек
Талый жанымны көр адәмнәр
Нәфесләрен тыя алмаган
Тук бәндәләр
И Ходаем көч бир миңа
Көр төшерми алып барыйм
Ак жанымны сиңа
Кансызлыктар һаман буа
Салкын кереп тулган жанга
Жаным туңа

ӨМЕТСЕЗЛЕК

Жанда суык
Төндө суык
Өмет туңган
Ыңгыраша әрнеп-әрнеп
Жилдә жаным
Караңгылык бушлык белән
Күңел тулган
Чәрдәкләнгән изге рух
Бушлыктарда
Ярсый-ярсый ыңгырашып
Агып туңган

* * *

Йөрәкләрәм сызыла, түземлекләр беткән
Сабырлыктар сабырсызлык читенә житкән
Өметсезлек ярларыннан агып чыккан
Жаным гүя жиһаннарға качып очкан

ҮГИ АНА

Мине 5 яшькә тиклем тәрбияләгән үги әнием Ахунова Дөхөдиягә

Аппак кардай чәчләреңне
Дала жиле тарый микән
Үги ана изге ана дип
Балаларың таний микән

Синең улың булмасам да
Улым диеп кала идең
Юлчы аша күчтәнәчләр
Оекбашлар сала идең

Давылларны кичеп бик арысам
Хәлем бетеп жиргә аусам
Жирдән тоеп жан жылыңны
Шуннан хәлләр ала идем

Дөньяларны читкә куеп
Сагынып сиңа бара идем
Бер кемең дә юк дип ичмасам
Күз яшьләрең тама иде
Өзгәләнеп кала идең

Кочагыңа алып жанымны
Шәфкәтләрең яба идең
Ач йөрмә дип ак икмәкне
Биштәрәмә сала идең

Тормыш диңгезләрен кичергән
Жаның сиңең тыныч микән
Жәтимнәрне сабыйларны
Афәтләрдән саклай микән

БИШЕК ЖЫРЫ

1 яшьлек сабий Булатка

Әлли-бәлли әнкәсе
Йоклай микән бәбкәсе
Йокламаса әзерәк кенә
Әкият сөйләр әбкәсе

Сабий-сабий сарыем
Сабыр бул син сабыем
Сабыр төбе сары алтын
Алтын бул син наныем

Бәби-бәби бәбкәчем
Минем бәләкәй чәчкәчем
Жил-давылдан саклай белер
Үзенең газиз әнкәсен

Дөньялары катлаулы
Сабыр гына булаем
Изгелекләр белән үссен
Үз балаң бит Ходаем

Жиде-жиде жидегән
Жиде диңгез кичергән
Бер жирдә юк гүзәлерәк
Аның туган иленнән

Тыпыр-тыпыр басыр ул
Бәләкәй генә батыр ул
Жир йөзәндә халкын яклап
Үз иленә кайтыр ул

Бәллү-бәллү бәбкәсе
Тыңлап үсәр әбкәен
Үсеп житеп егет булгач
Хөрмәт итәр әнкәен

Алтын-алтын малкаем
Дагалар ул аткаен
Ходай гына саклай күрсен
Аның газиз башкаен

Күп-күп күбәләк
Айның йөзе түгәрәк
Улым белән болыннарда
Уйнар әле күбәләк

Чәчкә-чәчкә чәчкәем
Минем алсу бәчкәем
Үбеп алыр тәмле итеп
Эштән кайткач өткәен

Әлли-бәлли әнкәсе
Инде йоклар бәбкәсе
Матур төшләр күрер әле -
Үз янында әнкәсе

АЛА КАРГА

Ала карга
Карурманда
Бөтен дөнья
Аппак карда
Кычкырадыр
Кар да кар дип
Безнең яклар
Бигерәк тә
Бай да бай дип
Төлке-бүре

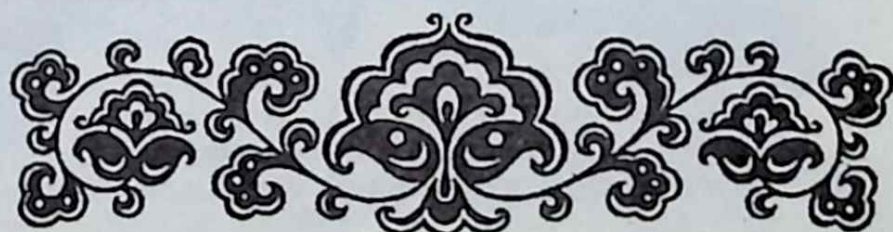
Аю-куян да
Бар да бар дип
Ук-жәяңне
Ал да ал дип
Урманнарда
Киек ауларга
Бар да бар дип
Кычкырадыр
Кар да кар дип

ХОДАЙГА

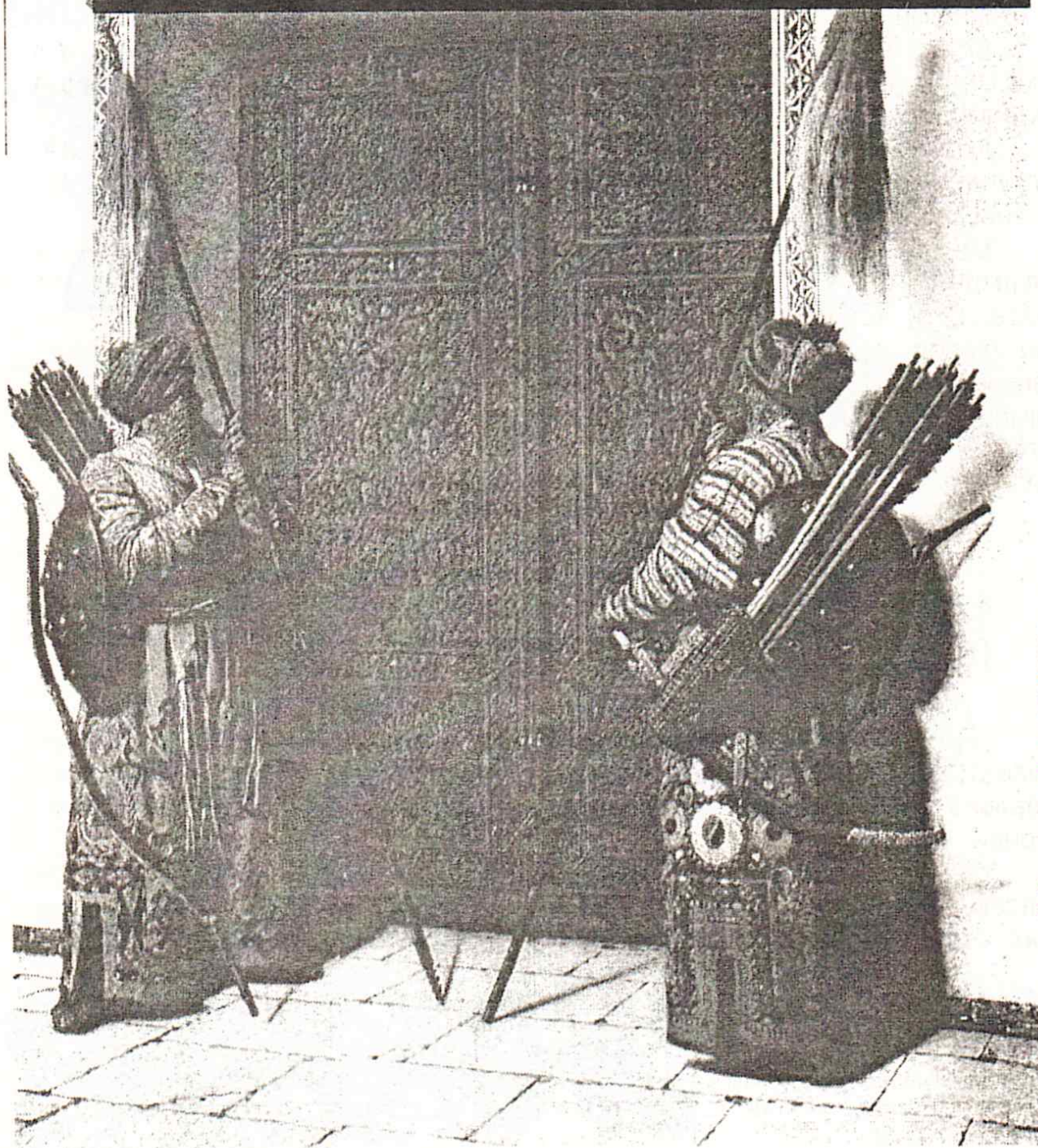
Бу балаңны - халкың валчыгын
Жир читенә язмыш илтсә дә
Ялгышлары күп түгелдер әле
И Ходаем берүк читләмә

Кыйбланда булды күз карашым
Авырлыклар чиксез килсә дә
Язмыш диңгезендә китеп барам
Бурычыңны салып иңсәмә

Гамир ГАРИФУЛЛИН

АКСАК ТИМЕР

В. Верецагин картинасы.

Пакълек һәм эзотерика (гыйльме гаеб)

Ахыры. Башы 8 санда.

Басып алынган калалар таланган, хәрабәләр хәленә китерелеп җиме-
релгән. Гаҗиз халык кырылган, коллыкта-әсирлектә югалган.

Моңарчы икътисад, мәдәният, һөнәрчелек, сәүдә гөрләп торган
калаларда инде тормыш сүнгән. Исән калганнар төрлесе төрле якка
сибелешкән.

Әмма дәүләткә тигән каза моның белән генә чикләнмәгән - Идел,
Дон тамакларындагы җирләр төрлекчелек белән шогыйльләнүче төп ха-
лыкның кышлары булганлыктан, бу тирәләргә кышын ясала торган Тимер
һөҗүмнәре халыкны тоташтан кырылуга дучар иткән; төрлекләре, гадәт-
төгечә, куып алып кителгән.

Аксак Тимернең дөһшәтле һөҗүмнәре Алтын Урданың икътисади
һәм хәрби куәтен нык какшату сәбәпле, Туктамыш идарәсе чорында
тукталып торган таркалу процессы тагын көчәеп киткән.

Аксак Тимер Алтын Урданы туздырып, Дербент аша кайтырга чыга.
Юл уңаеннан яңадан Грузиягә* бәрәп керә. Кура елгасы буенда берни-
чә көн гаскәренә бәйрәм ясап, ял бирә.

Кайту юлында гаскәрен берничә өлешкә бүлөп, бик күп ныгытма -
калаларны ала; яңа җирләргә буйсындырып, биләмәләрен тагын да ки-
ңәйтә. Шуңа күрә Грузиядән Әзербайҗанга басып керә. Баку, Әрдә-
бил (хәзер Иран Әзербайҗанында) калаларын бирелдереп, Әзербай-
жанны буйсындыра (1396), аннан соң Солтания каласын алып, Көрдстанны
тулысынча яулый. Һамадан каласы аша үтеп, Персия (Фарсы) култыгына
чыга, мондагы дәүләтләргә (Ларистан һ.б.) буйсындырып, Сәмаркандка
кайтып китә.

4.7. Һиндстанга яу сәфәре.

Төньяк Һиндстанны бөлгенлектә төшерү

Һиндстан җирләргә күптәннән инде Тимернең күзен кыздырып тор-
ганлыктан, Сәмаркандка кайтып, берәз ял иткәч тә, җиһангир яңа яуга
әзерләнә башлый: андагы хөкемдарларның үзара ызгыш-талашлары Ти-
мернең бу карарга килүендә төп этәргеч булгандыр, мөгаен.

Ул 92 меңлек атлы чирүне өч зур төркемгә бүлә. Кандаһардагы 30
меңлек беренче төркем уң кул саналып, Сөләйман таулары арасынан
Һинд елгасын кичәргә, аннары Молтан каласын алырга тиеш була.

* Гомумән, Аксак Тимер Грузиягә 17 ел эчендә 8 мәртәбә басып
кергән, әмма бу илне ахыргача буйсындыра алмаган. Грузия патшалары
халыкны тау куышларына яшереп, илбасарлар белән партизаннар сугышы
алып барганнар.

Кабулдагы 30 меңлек икенче төркем сул кул гаскәрен тәшкил итеп, Һиндстанның Лаһар каласына юнәлдерелгән.

Тимер исә үз урынына өченче улы Гомәршәехне калдырып, калган 32 меңлек гаскәр башында 1398 елның март аенда Сәмаркандтан чыгып китә. Термез янында Аму-Дәрьяны кичеп, Һиндстан чигенә якынлаша, Һиндстанга эчкәрәк керер алдыннан Каферстанга яу оештырган. Уң меңлек гаскәр белән Һиндукуш тауларын үтеп, жирле халык һич көтмәгәндә, Каферстан жиренә килеп чыга һәм мул табыш белән Кабулга әйләнеп кайта. Көтеп торган гаскәрен кушып, 20 сентябрьдә Һиндстан ягына китә. Һинд, Жәнаб (Ченаб) елгаларын кичеп чыккач, уң кул гаскәре белән берләшер өчен Мултанга юнәлә. Әмма бу гаскәрнең юлы уңмаган булып чыга: беренчедән, Мултанны алты ай камалышта тотып, саклаучылар ачыктан бирелгәч кенә ала алганнар; икенчедән, коеп яуган яңгырлар Жәнаб елгасын ташыткан, юеш жир, дымык һава, гомумән, урын алмаштыру дала атларына килешмәгән - алар чирләп, бөтенесе кырылып беткән.

Тимернең Мултанга таба килгәннен ишеткәч, әлегә гаскәр яугирләре мескен кыяфәттә кайсы жәяү, кайсы үгезгә атланып, Тимер туктаган жиргә килгәннәр (11 ноябрь).

Бу гаскәрне тиешле хәлгә кертер өчен, Тимер аларга 30 мең баш ат бүлеп биргән.

Ниһаять, 12 декабрьдә Кабулдан Лаһор каласына хәрәкәт иткән сул кул гаскәре дә Тимергә килеп кушылган.

Һинд елгасыннан Дәһли тирәләренә якынлашканчы 100 меңләп әсир туплана. Сугыш барышында баш күтәрү куркынычын булдырмау сылтавы белән, Тимер әсирләргә юк итәргә боерган. Сугыш алдыннан әлегә әсирләр барысы да рәхимсез рәвештә үтерелгән.

1399 елның 1 нче гыйнварында гаскәр Дәһлигә килеп житкән һәм кала тирәләрендә куш (лагерь) корып урнашкан.

Көтелмәгән һөҗүмнән сакланыр өчен куш коруга зур әһәмият бирелгән һәм бу эш түбәндәгечә эшлängән:

- куш тирәли тирән канау казылган;
- казыklar кагып текмә читән ясалган;
- читән артына аяклары бәйләнгән буйволлар кертеп бастырылган;
- ныгытманы калканнар белән беркетеп куйганнар. Һәм шушындый саклык чаралары үтөлгәч кенә чатырлар корып жибәрә торган булганнар.

Икенче көнне (2 гыйнвар) Дәһли хөкемдары солтан Мәхмүт 10 мең жайдак, 40 мең жәяүле яугир һәм алар алдыннан барган 120 сугыш филе белән илбасарларга каршы чыга.

Филләргә ук-сөңгедән саклай торган калын япмалар кидерелгән, бәрмә тешләренә агу сөрткән хәнжәрләр беркетелгән, өсләрендәге каланча сыман жайланмада унга якин укчы урнашкан булган.

Филләр белән янәшә утлы савыт ыргытучылар һәм тимер очлыклы ракета жибәрүчеләр атлаган.

Ракеталар жиргә тигәч, берничә мәртәбә сикереп китеп, дошманны күпләп сафтан чыгара торган булган.

Шундый шәп коралланган гаскәрне күргәч, Тимер ягы каушап калган һәм сугыш та башламыйча, яу кырын ташлап киткән.

Чигенүне көтмөгөн Тимер ашыгыч рәвештә хәрби киңәшмә жыеп, сәрдарларга гаскәр рухын күтәрерлек тәкъдим кирәклеген айткан. Шулчак Сөләйман шаһ исемле сәрдар, дөя-буйволларның өсләренә чыбык-чабык бәйләп, сугыш башлангач ут төртөргә, хайваннарны филләргә каршы куаларга, дигән тәкъдим керткән.

3 гыйнварда сугыш яңадан башланып киткәч, дөяләргә, буйволларга төялгән чыбык-чабыкка ут төртеп, аларны филләргә каршы жибәрергә боерык бирелә.

Акырышып-бакырышып, ялкыннар туздырып чабып килгән хайваннар филләрнең котын ала. Беррәттән яугирләр филләрнең хортумнарын сөңгеләр белән чәнчеп, кылычлар белән чабып, аларны яу кырынан куып жибәрәләр.

Филләр солтан гаскәрен таптый-таптый чигенәләр. Дошман сафларының бозылуын күреп, Тимер бөтен гаскәрен филләргә каршы юнәлдә. Филләрнең күбесе үтерелә. Яу кыры фил гәүдәләре белән тула.

Филләрнең, төп көч буларак, болай кырылганын көтмөгән солтан Мәхмүт каршы торырлык хәлдә булмый. Тимер, солтан гаскәрен эзәрлекли торгач, Дәһлигә якин ук килеп житә. Исән калган дошман калага кереп-бикләнә. Тимер исә диварларга якин ук килә, аларны күздән кичереп, өйрәнep чыга.

Мәгәр көч кулланырга туры килми. Төнлә солтан Мәхмүт каланы ташлап качкан була.

4 нче гыйнварда яклаучысыз калган Дәһли бирелә. Тимер гаскәре ике атна буена шәһәрне талый, гажиз халык кырыла. Гаять зур ганимәт белән гаскәр каладан чыгып китә (18 гыйнвар).

Дәһлидән соң Тимер Жамна (Джамна) елгасын кичеп, сул кул гаскәрне Жамна буйлап өскә (агымга каршы) жибәрә, үзе Ганг елгасына житеп, шулай ук өскә таба күтәрелә.

Жамнаның өске агымында елганы кичеп (көнбатыш тарафка), Тимер гаскәрнең бер өлешен Лаһорга жибәрә, үзе калганнары белән һималай тауларының көньяк итәге буйлап кайту ягына чыга.

Биниһая ганимәт белән авырайган гаскәр, тәүлегенә 30 чакрымнан да артык жир үтә алмаганлыктан, Тимердән күпкә соңгарак калып кайткан.

4.8. Баязитны тар-мар итү. Сурияне, Иракны (кабат) һәм Кече Азияне туздыру

Тимер Төньяк Һиндстанны пыран-заран китереп йөргәндә Төркия, Мисыр, Багдад солтаннарының үзенә каршы берләшмә төзегәннәре турында хәбәр алган була.

Тимер Һиндстаннан кайтуга (1399, май), берләшмәгә каршы сугыш эзерлекләрен жәелдереп тә жибәрә. Ике-өч ел эчендә (1402 елга чаклы) 800 меңлек гаять зур гаскәр тупланып өлгөрә. Шундый зур гаскәрне тоту биниһая чыгымнар таләп иткәнлектән, Һиндстаннан таланган мал шушы чыгымнарны каплар өчен бик тә кулай булгандыр, мөгаен.

1399 елны Тимер әлеге дөһшәтле гаскәр башында көнбатышка чыгып китә. Грузиягә бәрәп керә, Кахети һәм Эрети жирләрен төмәм бөлгенлеккә төшерә.

Үз чиратында төрек солтаны Баязит* Анатолиядә (Кече Азия) Сивас каласын Тимер кешесеннән тартып алган була. Тимер каланы кире кайтаруны таләп итсә дә, Баязит риза булмый. Моңа җавап йөзеннән Тимер Анатолиягә юнәлә. Сиваска килеп, аны камап ала. Өч атна чолганышта тоткач, жир астыннан юл ярып, гаскәр калага бәрәп керә. Мөселман халкын, зур салым түләү исәбенә исән калдыра, әмма Баязит җибәргән дүрт мең әрмән сыбаен, каршылык күрсәткәннәре өчен тере килеш жиргә күмдереп үтертә.

Кала җимерелә (1400, август).

Сивас Баязитка һәм аның беректәшләренә каршы көрәштә төп терәккә әверелдерелә.

Тимер, гадәттәгечә, хәлиткеч сугышка керешер алдыннан үзенә куркыныч тудырырлык көчләрдән (монда: Баязит беректәшләреннән) арыну өчен Сивастан Суриягә юнәлә, чөнки Мисыр солтаны бер үк вакытта Сурия белән дә идарә иткән һәм Баязитка һәрдаим ярдәм итеп торган. Табигый ки: Баязит белән булчак бәрелештә мондый көчле дошманны кырыда калдырырга ярамаган.

Тимер Һаләб (Алеппо) каласына килеп җитә һәм канкойгыч сугыштан соң калага бәрәп керә. Саклаучыларның бөтенесе һәлак була. Илбасарлар кулына биниһая мал эләгә.

Шундый ук язмышка башкала Димәшк та (Дамоск) дучар була. Мисыр солтаны Фәруж каршылык күрсәтергә тырышса да, бик тиз тармар ителә, Каһирәгә куыла. Тимер, салым түләгән очракта зыян китермәчәгенә ышандырып, шәһәр капкаларын ачтыра. Мәгәр салым гына аз күренә: илбасарлар каланы талап, яндырып, җимереп китәләр.

Сурияне буйсындыргач, Тимер Тигр елгасының урта агымында урнашкан Мосул каласына, аннан исә баш күтәргән Багдадка (Ирак) юл тотта. Багдадка килеп, каланы чолганышка ала. Ике ай камап торгач, ниһаять, калага бәрәп керә, анда канлы суеш башлана. Чарасыз калган халык, котылу юлын эзләп, елгага ташлана, күбесе батып үлә. Элегрәк, Һулагу хан яуларына чаклы Габбасилар хәлифәлегенә үзәгә булган Багдад рәхимсез рәвештә талана, мәчет-мәдрәсәләрдән, хастаханәләрдән башка, барча биналар җимерелә (1401).

Мәетләренә сасы исәнә түзә алмыйча, юлбасарлар ашыгыч рәвештә каланы ташлап китәләр.

Нәтиҗәдә, Баязит белән хәлиткеч сугыш башланганчы ук, кырыдан да, арттан да иминлек тәмин ителә.

Багдадтан соң Тимер яңадан башбирмәс Грузиягә һөҗүм итә һәм элегрәк берничә мәртәбә камап торып та ала алмаган Алинҗа каласын ала; Георгий патша белән солык төзеп, Грузиядәге Баязитка каршы китә.

Баязит озак икеләнүләрдән соң, Тимергә каршы сугыш хәрәкәтләре башлап җибәрергә мәҗбүр була. Ул берничә төркем гаскәрен Һаләб, Рәй тарафларына җибәрә.

Бу хәбәрне алгач, Тимер Кура елгасын кичеп (1402, 27 апрель), гаскәр башында Кече Азиягә юл тотта. Эрзерум аша Сиваска килә. Монда ул төрек илчеләре каршында гаскәрләренә тикшерү үткәрә. Гаскәрләренң камиллегә, сугышка әзер булуы илчеләргә зур тәәсир ясый.

Бу тикшерү илчеләрнең рухын төшерү һәм шушы хисне Баязитка житкерү өчен эшләнелә.

Тимер Сивастан Кызыл Ирмәк елгасын кичеп, Кайсәр (Кайсери) каласына килә. Монда жирле халык исәбенә азык-төлек һәм атларга фураж әзерләгәч, төрекләрне ялгыштыру өчен, гаскәрнең бер өлешен кушта (лагерьда) калдырып, төп көчләре белән Әнкара калгасына ашыга.

Кыршәһәргә килеп житкәч, Баязитның каршы чыкканын хәбәр итәләр. Тимер дошман турында төгәл мәгълүмат җыяр өчен (әсирләр алу, төрек гаскәрләренә хәрәкәтән күзәтү һ.б.) бер мең җайдактан торган төркем җибәрәп, үзе Әнкара юнәлешендә хәрәкәтән давам итә. Максаты - төрек гаскәрен үзәк кала Бурсадан аеру була.

Тимер ни өчен Сивастан кыска юл белән туры Әнкарага юнәлмәгән?

Бу сорауга түбәндәгечә аңлатма бирергә була.

Беренчедән, туры юл урман аша үткән, ә Дәлижә һәм Кызыл Ирмәк аша кичүләр төрекләр кулында булган. Төрекләрнең күпчелеген җәяүле яугирләр тәшкил иткәнлектән, Тимер атлыларына мондый урында бәрелешкә керү кулай булмаган.

Икенчедән, Кайсәр аша барганда Баязитның Мисыр, Сурия һәм Багдад белән элемтә юллары киселгән, дошманны ачык далаларга алдап чыгару мөмкинлегә туган һәм Кызыл Ирмәк аша кичүләрдә төрек гаскәрләре дә тормаган.

Зур тизлек белән - 150 чакрым араны өч көндә үтеп - Тимер Әнкарага килеп житә һәм икенче көнне камап алу эшләренә керешә: калга уртасыннан аккан елга суын икенче якка борып җибәрә, жир астыннан юл яра башлый. Гомумән, калгага бәрәп керү әзерлегенә тотына.

Мәгәр бу вакыт Тимергә Баязитның якынлашуын һәм аның арттан һөҗүм итәргә әзерләнүен хәбәр итәләр. Тимер ашыгыч рәвештә камауны туктатып, калгадан читтә бер кечкенә елга буенда лагерь корып, Баязитны каршы алырга җыена. Гаскәрнең урыны шактый уңышлы сайланган булып, ул берьюлы калганы да, Бурсага чигенү юлын да каплап торган.

Каршы як гаскәрләр түбәндәге тәртиптә урнашканнар:

Тимер уң кул, сул кул, үзәк гаскәрләрен өч улы карамагына тапшырып, үзенә резервны калдырган. Резерв 32 сугыш филе* белән көчәйтелгән. Филләр өстендә махсус җайланмаларда утлы савытлар ыргытучы яугирләр урнашкан булган.

Филләр куллану һиндстан тәҗрибәсен кабатлау булгандыр, мөгаен.

Баязит исә уң кул гаскәрне каен энесе Периславка тапшырган. Бу

* Аксак Тимернең Баязитка каршы сугыш филләре кулланганы түбәндәге чыганаclarда китерелә: Шильтбергер И. О Тамерлане, Одесса 1866; Лянгле Л. Жизнь Тимура (Пер. с фр. Ташкент, 1890).

гаскәрдә шулай ук 20 меңлек серблар төркеме катнашкан. Сул кул гаскәрне олы улы Сөләйманга тапшырып, Баязит үзенә үзәк көчләрне алган.

Иртәнге якта Тимернең уң кул гаскәрендәге иравылы төрекләрнең сул кул гаскәренә һөжүм итеп караса да, серблар нык тора. Хәлбуки, шул ук вакытта сул кул гаскәре уңышка ирешә: Баязитның уң кул гаскәрен башлыча Жужу олысы яугирләре һәм төрекләрнең башка беректәшләре тәшкил иткәнлектән, алар каршы якта мөселман кардәшләрен, ә кайберләре үзләренең элеккеге башлыкларын да күргәч, Тимер ягына чыгалар, үзләре белән Баязитка тугры булганнарны да ияртәләр. Житмәсә, сәрдар Перислав та һәлак була. Сирәгәйгән уң кул гаскәре каушап кала һәм чигенә башлый; аны эзәрлекләү өчен гаскәр җибәрәп, Тимер сербларны Баязиттан аерырга омтылып карый, әмма серблар, зур гайрәт белән сугышып, дошман сафларын ерып үтәләр һәм Баязит резервына килеп кушылалар.

Серблар киткәч, канкойгыч сугыштан соң сул кул гаскәре дә чигенә башлый; алгы сызыктагыларның чигенүе гомуми төс ала.

Мәгәр төп көчләр белән алгы сызык артындагы калкулыкларда урнашкан Баязит әле нык тора, хәтта эзәрлекләнүче һәм чигенүче төркемнәрнең килеп кушылулары гаскәрне тулыландырып та җибәрә.

Тимер үзенә резервы белән чигенүче гаскәрләрне эзәрлекләп, Баязит урнашкан калкулыкка килеп җитә. Сербларның башлыгы, сугышны оттыруны күреп, Баязитка яу кырын ташлап китәргә киңәш бирә, ләкин Баязит риза булмый һәм янычарлары* белән ахыргача сугышырга карар итә. Шуннан соң серблар башлыгы, калган гаскәр башлыклары белән берлектә, Баязитны ташлап китәргә булалар һәм Баязитның олы улы Сөләйманның чигенүен каплар өчен аның белән Бурса юнәлешендә чигенә башлыйлар. Баязитның икенче улы, Мөхәммәт, төньяк-көнчыгыш якка - тауларга, ә өченче улы Иса - көньякка качып китә.

Шул чакта Тимер гаскәре Баязитны һәр яктан чолгап ала. Союздашлары, балалары, гаскәр башлыклары тарафыннан ташлап калдырылган Баязит төнгә чаклы һөжүмнәрне кире кайтарып тора. Хәлдән тайган, сусаудан интеккән янычарлар берсе артыннан берсе дошман кылычыннан һәлак булалар. Янычарлар бөтенләй сирәгәйгәч, төнлә белән, Баязит качып котылырга тели, ләкин аның аты егыла. Шулчак Баязит яраннары белән әсир ителә (1402).

Сөләйманны эзәрлекләү өчен Тимер оныгы Мөхәммәт мирза җитәкчелегендә 30 меңлек атлы гаскәр җибәргән. Эзәрлекләү шундый зур тизлек белән барган ки, әлегә гаскәрнең дүрт меңлек төркеме бишенче тәүлектә Бурсага чаптырып килеп җиткән.

Әгәр Бурса белән Әнкара арасы туры сызык буенча гына да 320 чакрым тәшкил иткәнән күз алдына китерсәк - гаҗәеп тизлек!

Сөләйман исә көчкә-көчкә генә корабка утырып, ярдан йөзеп китә алган, үзе белән бер нәрсә дә алырга өлгөрмәгән. Баязитның барлык хәзинәсе һәм бөтен хәрәме (гарем) Тимергә эләккән.

Беррәттән Тимер төрле якларга сугышчан төркемнәр җибәрәп,

* Янычарлар - өстен хокуклар белән файдаланып килгән төрек җәяүле гаскәре.

Баязитның Анатолиядәге (Кече Азия) биләмәләрен талап, бөлгенлеккә төшергән.

Тиңе булмаган бу жиңудән соң Тимер, гадәттәгечә, гаскәрләренә ял биргән -яугирләр Кыютай каласында бер ай дәвамында сый-хөрмәттә булганнар. Тимер аларга төрлө-төрлө күңел ачу тамашалары оештырган...

Тимернең Баязитны тар-мар итүе элегрәк Алтын Урданы жиимергән төсле үк мөселман халыкларына зур афәт алып килгән. Әгәр Алтын Урданы туздыру - рус дәүләтенең ныгыуына китерсә, Баязитны тар-мар итү - европалыларга булышу була. Чөнки бу фажиғадан соң госманлы төрекләренең Константинопольне яулап алулары 51 елга тоткарланган.

Кече Азиядән Тимер яңадан Грузиягә юнәлә (1403).

Бу юлы ул грузиннар патшасы Георгийны салым түләмәүдә гаепләп, өлгергән игенне гаскәреннән жыйдырып алдырта. Георгий шулай да игеннең бер өлешен жыюны оештырып, халкын жыйган уңыш, мал-мөлкәте белән тауларга, мәгарәләргә, урманнарга качыра алган.

Ниһаять, Георгийның күп бүләкләр жибәрүе исәбенә килешү төзеп, Тимер Грузиядән Таулы Карабахка килә. Монда кышлауга туктаганнан соң, Сәмаркандка кайтып китә (1404).

4.9. Кытайга каршы яу сәфәре

Тимер Сурия, Ирак, Кече Азияне туздырып Сәмаркандка кайткач (1404), 4-5 айдан соң яңа яуга, бу юлы Кытайга әзерләнә башлый: Жидесу, Иссыккүл якларында ныгытмалар салдырып куя; махсус гаскәр жибәртеп, төньяк юнәлеш белән Сәмаркандтан Кытайга бару юлларын өйрәнә; әлегә юллар өстендә яткан көнбатыш Мангулия һәм Кытай белән чиктәш жирләрне буйсындыра.

1404 елның көзендә Тимер кабилә һәм төмән башлыкларына гаскәрләре белән Ташкент тирәсенә жыелырга боерык жибәргән. Жыелган гаскәр арасыннан 200 меңлек иң яхшы атлы һәм жәяүле гаскәрне сайлап алып, аны өч төркемгә бүлгән: уң кулы Ташкентта һәм Сәйрамда, сул кулы - Яссы һәм Сәбранда, ә Тимер үзе калган гаскәр белән Отрарда һәм аның тирәләрендә кышлап, яз көне карлар эрегәч, Кытайга яу сәфәрен давам итәргә тиеш булган.

Тимер 1404 елның 27 ноябрәндә гаскәр башында соңгы мәртәбә Сәмаркандтан чыга. Салкын кыш, тирән кар хәрәкәтне нык тоткарлый. Чатлама суыктан һәм кар бураннарыннан бихисап кеше һәм ат туңып үлә. Шуңа да карамастан, гаскәр бозланган Сыр-Дәрья аша чыгып, алга баруын давам итә һәм 1405 елның 14 гыйнварында Отрарга килеп житә.

Кара Хужа - Туктамышның иске хезмәтчесе - Тимергә Туктамыш жибәргән хатны тапшыра. Хатта түбәндәгеләр язылган була*: "Мин яхшылыкның кадерен белмәгәнлектән, жәза күрәм; Сөз Галижанәпнең миңа күрсәткән шул чаклы игелекләренә яманлык белән җавап кайтару - ми-

* Чыганак: Зимин Л. Подробности смерти Тимура. Ташкент, 1914.

нем бүгенге кызганыч хәлемнең сәбәбе һәм әлеге хәлдән чыгуның бер-дәнбер чарасы булып, Сезнең мине кичерүегезгә ышаныч тора; әгәр кичерсәгез, һичкайчан башымны буйсыну камытыннан чыгармас идем, ә аякларым исә күндәмлек юлыннан тайпылмас иде".

Тимер илчегә якты чырай күрсәтеп*: "Бу яудан соң Алла ярдәме белән Жужи олысын буйсындыргач, мин аны Туктамыш ханга бирәчәкмен", - дигән һәм бүләкләр биреп Кара Хужаны Туктамыш янына кайтарып жибергән.

Әмма Тимергә вәгдәсен үтәргә насыйп булмый. Отрарда торганда, 10 февральдә ул салкын тидерә, һәм озак та тормыйча, каты авырудан соң 1405 елның 18 февралендә вафат була. Үзенең васыяте буенча аның гәүдәсен Сәмаркандка алып кайталар һәм бүгенге көндә "Әмир гүре" дип аталган гаилә төрбәсенә гүргә индерәләр.

Жыеп әйткәндә, Аксак Тимернең хәрби эшчәнлегенә искиткеч уңышлы була. 1371-1405 еллар дәвамында 20 дән артык берсеннән-берсә дөһшәтләрәк яулар нәтижәсендә үзәге Сәмарканд булган һәм үз эченә Урта Азиянең Мавәраэннәһер, Магулстан, Хорезм дәүләтләрен, шулай ук Әфганстан, Иран, Ирак, Әзербайжан, Әрмәнстан, Грузияне керткән гаять зур дәүләт төзелә.

Ләкин бу дәүләт эчтән нык булмаганга, Аксак Тимер үлгәннән соң озак та үтми - таркалган.

5. Дәүләт төзелеше

Аксак Тимер хакимият өчен көрәш башлап жибергән чорда (1358) Мавәраэннәһер төмәннәргә бүленгән булган. Һәр төмәннең нигезендә шунда яшәүче халык саны, дәрәҗәсә, һәр төмәннең кирәк чакта 10 меңлек гаскәр туплау мөмкинлегенә күздә тотылган.

Мавәраэннәһер жирләрен төмәннәргә бүлүне Кибәк хан (1318-1326) башлап жибергән.

Хакимиятне үз кулына алгач, Тимер вак феодал биләмәләргә бердәм феодал дәүләткә берләштерергә керешкән. Хәлбуки, шул ук вакытта яулап алган жирләргә соергалга өләшәп, үзе үк яңа феодал биләмәләр тудырырга керешкән.

Билгеле бер күләмдәге жирне (аерым биләмәләр, төбәкләр, хәтта дәүләтләр) нәселдән-нәселгә күчә торган биләмәгә һәм идарәгә биреп, шушы жирдәге кала яки сала халкынан дәүләт салымын тулаем яки өлешчә биләүче файдасына жыю хокукын бирү - соергал дип аталган.

Тимер соергал нигезендә дәүләтнең аерым (башлыча Урта Азиядә һәм Ирандагы) өлешләрен элеккеге хужаларына, үзенең гаилә әгъзаларына (улларына һәм оныкларына), ә кайчакта күрсәткән хезмәтләргә өчен күренекле, дан казанган әмирләренә дә өлешкән.

Әмма Мавәраэннәһерне ул бүлгәләмәгән, беркемгә дә бирмәгән

(Фирганәдән башка) һәм бик нык үз кулында тоткан; биләүчеләрдән, вассаллардан берсүзсез буйсыну таләп иткән. Аның сүзеннән чыккан вассаллар, биләүчеләр аяусыз рәвештә жәзага тартылганнар.

Мәсәлән, 1376 елны жәлаирлар башлыгы Тимергә буйсынырга теләмәгәч, ул кабилә башлыгын жәзалап үтергән, ә жәлаирларны төрлесең-төрле якка таратып, Ходжент тирәсендә күченеп йөргән бу кабиләне тулысынча юк иткән.

Кибәк хан тарафыннан оештырылган төмәннәр Мавәраэннәһердә Тимер хакимиятенә соңгы елларына кадәр сакланып килгән.

Яулап алган жирләрдә урнашкан мангул хакимияте крестьяннарның (райәт) һәм һөнәрчеләрнең хәлләрен кискен начарлатуга китергән. Крестьяннар салымнарны артыграк түләргә һәм төрле хезмәт йөкләмәләрендә катнашырга тиеш булганнар.

Крестьяннардан жир өчен салым (төрле атамада: хәрәж, мал) алынган. Алар жан башыннан салым түләгәннәр - әлегә салым мангулларга чаклы ислам хокук фәне буенча башка дин тотучылардан гына алына торган булган. Болардан башка сугару эшләре белән бәйле булган хезмәт йөкләмәсе (улак), жир биләүче файдасына түләүсез эшләү (бигар) һәм махсус салымнар (әваризат) жыелган.

Әлегә салымнар Тимер хакимиятенә чаклы сакланып, аның дәверендә дә алынып килгән.

Мангуллар чорында һөнәрчеләрнең хәле дә бик начарланган. Моңың сәбәбе - һөнәрчеләр арасында ярымколлык мөнәсәбәтләре урнашуда була. Моңың шулай икәннен 1246 елда үзенәң язмасында Пано Карпини* билгеләп үткән.

Тимер дәверендә Мавәраэннәһернең үзендә һөнәрчеләр хәле күпкә жиңеләйгән, әмма әсир ителеп Сәмаркандка һәм Шәһрисәбзгә китерелгән һөнәрчеләргә карата Тимер ярымколлык төсендәгә изүне давам иткән. Мәсәлән, Клавихо Сәмаркандның ныгытылган корылмасындагы махсус бина турында: "... шул ук бинада хөкемдар меңгә якын әсир ителгән оста һөнәрчеләр тоткан; алар сугыш киёмнәре (башлык, көбә), жәя, уklar ясап, еллар буена хөкемдарга эшләгәннәр..." - дип, көндәлегенә теркәп куйган. Монда, әлбәттә, сүз мангуллар заманына хас булган һөнәрханә турында бара, ә аларда ярымколлык мөнәсәбәтләре хөкем сөргән. Шуның белән бергә Мавәраэннәһердә һөнәрчеләрнең бик күбесе азат булган һәм гадәттәгә феодал йөкләмәләренә үтәү белән генә чикләнгән.

Дәүләт белән идарә итүдә Ислам дине зур роль уйнаган. "Тәҗрибә күрсәткәнчә, дин һәм кануннар белән ныгытылмаган дәүләт һәркем керә алырлык түбәсез, ишексез, биксез өйгә охшаган була. Шуңарга күрә мин Ислам динен нигез итеп алдым һәм идарә өчен кирәк булган карарлар һәм кануннар өстәдем", дигән Тимер сүзләре сакланып калган.

* Пано Карпини (1182-1252 тирәләре) - итальян сәяхәтчесе, монах. 1245-47 елларда Мангулиягә папа жибергән дипломатик делегация башлыгы. Әлегә делегация Лион шәһәреннән чыгып, Киев, Иделнең түбән агымы, хәзерге Урта Азия жирләре аша Үзәк Мангулиягә килгән. П.Карпини күргән халыклар турында кызыклы язмалар калдырган.

Ул яулап алынган жирлөрдө Ислам дине белемен һәм хокукын халыкка житкерү эшлөрен билгеләп куелган мөфтиләргә йөкләгән.

Мәчетләр, руханилар милкен күзәтеп тору, шулай ук галимнәргә, дин белгечләренә, гомумән, барча танылган, хөрмәткә лаеклы кешеләргә пенсия, хезмәт хакы түләү мәсьәләләрен карап-тәфтишләп торучы махсус тикшерүчеләр беркетелгән.

Калаларда Тимер әмере белән мәчет-мәдрәсәләр, хастаханәләр, балалар һәм картлар йортлары ачылган; юлларда кәрван-сарайлар, елгалар аша күперләр салынган һ.б.

Дәүләт белән идарә итү эшләре югары дәрәжә дин әһелләре, баш әмирләр, кабилә һәм гаскәр башлыклары, вәзирләрдән һ.б. югары катлау вәкилләреннән торган киңәшмә Мәҗлесендә каралган. Тимернең Мәҗлестә әйткән уй-фикерләре, кабул ителгән карарлар сәркатиплар тарафыннан аерым дәфтәрләргә теркәлеп барылган.

6. Гаскәр төзелеше

Тимер гаскәре төзелеше буенча Чыңгыз хан тәртипләрен дәвам иткән: беренчедән, гаскәр атлылардан һәм жәяүлеләрдән торса, икенчедән, унарлы система буенча төзелгән, ягъни унга, йөзгә, меңгә, ун меңгә (төмән) бүленгән берәмлекләрдән торган һәм шуларга ярашлы рәвештә унбашлар, йөзбашлар, меңбашлар, төмән башлыклары (әмирләр) тарафыннан житәкләнгән.

Барча халыклар диярлек сугышка бернинди, тәртип сакламыйча, оешмаган төркем булып кергәндә, Тимер гаскәргә сугышка дәрәс сафларда, берничә жәргә (хәрби рәткә) тезеп кертү әмәлен тапкан.

Орышка көчләргә бер-бер артлы кертеп, эзлекле рәвештә алып барылган һөжүмнәрдән көчсезләнгән һәм талчыккан дошманга резервтагы төп көчләр белән хәлиткеч һөжүм ясап, Тимер гаскәргә һәрвакыт диярлек жиңүгә ирешкән.

Резерв катнашуы жиңу китермәгәндә, үзәктәге төп көч һәм аның чагдавылы (арьергарды) белән хәлиткеч һөжүмгә Тимер үзе күчкән. Аның житәкчелегендә сугыш, гадәттә, дошманны тар-мар итү белән төгәлләнгән (Туктамышны һәм Баязитны пыран-заран китерү мисаллары).

Сугыш вакытында гаскәрнең куну яки лагерь булып урнашкан урыны (куш) аерым сакчылар тарафыннан сакланган. Тимер сак өчен уникаль меңлек махсус атлы гаскәр тоткан - кушның һәр ягына өчәр меңлек каравыл беркетелгән. Куш куркыныч вакытта тирәли казып чыгылган һәм читән, киртәләр белән ныгытылган. Әлеге каравыл 3-3,5 чакрым ераклыкта урнашып, үзләреннән алдынгы постлар жибергән, ә болары алга сакчылар чыгарган. Бу сакчылар үзара өзлексез элемтәдә булып, дошман турында һәрдаим хәбәр итеп торганнар.

Куш эчендә аерым тәртип саклаучылар төркеме (ясавыллар) булган. Бу төркем гомуми тәртип, шул исәптән сүдәгәрләрнең ашамлык

әйберләренә бәяләргә күтәргән, урлау очрақлары өчен җаваплы булган.

Дүрт аерым төркем тышкы иминлекке саклаган. Әгәр дә 24-25 чакрымда берәрсен таласалар, җәрәхәтләнеләр яки үтерселәр, әлегә җинаятлар өчен бу төркемнәр җавап биргән.

Гаскәр үзе белән бик күп корал, арбалар, чатырлар, запас атлар һ.б. сугыш кирәк-яраклары алырга тиеш булган, димәк гаскәр артыннан шактый зур олау, хәрби хезмәттә тормаган кешеләр, гаять зур санда атлар барган; атлар саны, мәсәлән, яугирләргә караганда өч мәртәбә артыграк булган.

Тимернең соңгы яуларында гаскәр үзе белән һәрдаим яна торган катнашма ясар өчен бакырдан коелган зур-зур казаннар, дошманга таш, ук ату, утлы филталар яудыру өчен катапультаһар, шулай ук диварларны ватар, камау эшләре алып барып өчен төрле җайланмалар һ.б. йөрткән. Боларга өстәп яугирләргә хәрби табыш рәвешендә бүленеп бирелгән мал, әсирләр, терлек көтүләре ияргәнән дә әйтсәк, гаскәр артыннан нинди зур олаулар барганын күз алдына китерүе кыен булмастыр.

Яулап алу сугышлары түбәндәге хәрби-сәяси кагыйдәләр нигезендә алып барылган:

- сәяси, ягъни тыныч юл белән эшләп була торган эшнә беркайчан да корал кулланып башкармаска;

- һөҗүмгә дәүләтнең мөмкинлекләренән чыгып тотынырга. Бу очракта һөҗүм итү һәм чигенү юллары билгеле булуы шарт;

- һөҗүмгә дучар ителәсе дәүләт халкының яшәү рәвешен, нинди диндә булуын, гореф-гадәтләрен, хөкөмдарына карата мөнәсәбәтен ачыклау.

Гаскәрләр, гаскәр башлыклары төмәннәрдә, кала-ныгытмаларда урнашкан очракта азык-төлек, фураж белән торган җирләрендә тәэмин ителергә тиеш булганнар.

Җирле халыкның гаскәрләргә тоту өчен аерым салым түләргә бурычлы булганын истә тотсак, бу дәвердә ике төр гаскәр булуы ачыклана: беренчедән, урыннардагы ясабыл гаскәрләре, икенчедән - кушта, яуда булган, Тимер янында торган даими гаскәрләр. Соңгылары халыктан ризыклана алмаганнар - аларга хезмәт хагы түләнгән.

7. Аксак Тимернең шәхесе

Тимерне үләр алдыннан ике ел элгәрәк күрәп калган гарәб галиме һәм сәяхәтчесе Ибне Гарәбшаһ аның кыяфәтен түбәндәгечә тасвирлаган:

"Тимер мангуллар өчен озын буйлы*, киң җилкәле, зур башлы, кие керфекле, зур сакаллы, каты тавышлы, озын аяклы һәм коры сөякле,

* Антрополог Герасимов М.М. 1941 елда Тимернең каберен ачып, аның скульпторлы портретын ясар өчен мәет өстендә өйрәнүләр һәм үлчәүләр үткәрә. Үлчәүләр Тимернең бие 170 см.га якын булганын күрсәтә.

озын куллы, уң аякка аксак иде. Күзләре янып торган шәмнәргә охшаш булсалар да, тонык иделәр. Ул куәте һәм батырлыгы белән калганнардан аерылып тора. Үлемнән курыкмый, гомеренең ахырына чаклы зиһен ачык иде. Шаяруларны һәм ялган сөйләүчеләрне жене сөйми, дәресе лек, киресенчә, хәлне кыенлаштырса да, аңарга ошый иде".

Тимер сугыш кырларында күп вакыт иң алгы сафта сугышкан һәм жәрәхәтләрдән һушсыз булып егылгалаган да. Мәсәлән, казакълыкта йөргәндә Сәһестан ханы белән сугышып, аның тезенә ук кергән, үкчәләре киселгән, ярылган булган; ул аны сугыш беткәч кенә сизгән. Сүз уңаенда, аның аксак калуы әлеге жәрәхәтләр нәтижәсеннән була да инде.

Тимер дошманнарын, үзенә карышкан кешеләрне, гомумән, сугыш барышында көтелмәгән очракларны булдырмас өчен чиктән тыш рәхимсезлек, мәрхәмәтсезлек күрсәткән: һиндстанда Дәһли каласын алып алдынан йөз меңләп әсир төшкән һиндны берьюлы үтерткән, Багдадны кабат алгач, аның туксан мең халкын кырып бетереп, Тигр елгасына атарга боерган. Хәлб (Алеппа), Бимәшкь, Исфаһан калаларын да шундый ук рәхимсезлек көткән. Ургенчны алганда, каланы бөтенләй жимереп, урынына арпа чәчтергән һәм бөтен халкын Сәмаркандка күчерткән.

Тимернең шундый имәнеч көч икәннен күргән халыкларның күбесе калаларын сугышмыйча биргәннәр.

Берәр дәүләткә һөжүм итәр алдынан Тимер киләчәк корбанын жентекләп өйрәнгән һәм аның турында кирәкле мәгълүмат жыйган.

Чик буге дәүләтләре турында мәгълүмат жыю өчен ул берәр мең кешелек атлы һәм жәяүле отрядлар оештырган. Суга ярлы далаларда һәм чүлләрдә бу отрядлар дөяләрдә хәрәкәт иткәннәр. Хәйлә-мәкер белән алар чик буге хәлләрен, хөкемдарларның сугышка әзерләнү-әзерләнмәүләрен һәм әзерләнгән очракта кемгә каршы чыгарга теләгәннәрен белешкәннәр. Гомумән, хөкемдарларның уй-ниятләренә үтеп керергә тырышканнар.

Тупланган мәгълүматлар нигезендә Тимер тиешле чаралар күргән.

Кирәкле мәгълүмат шулай ук сәүдә бәйләнешләренә керү юлы белән дә алынган.

Тимер, Чыңгыз хан кебек, Урта Азиянең төрле биләмәләренә, Кытайга, һиндстанга, Мисырга, Гарәбстанга, Суриягә, Грузиягә, хәтта Европа илләренә дә сәүдә кәрваннары жибәреп торган. Кәрваннар әйләнеп кайткач, сәүдәгәрләр белән жибәрелгән дәрвиш кыяфәтле түрәләр юлда күргән халыкларның йолалары һәм гореф-гадәтләре турында, бигрәк тә хөкемдарларның үз халкына карата мөнәсәбәтен ачыклап, Тимергә хәбәр иткәннәр.

Сәяхәтчеләрне, сәүдәгәрләрне, кәрванбашларны Тимер һәрвакыт яклаган, аларга төрлечә ярдәм күрсәткән. Алардан кирәк мәгълүмат алып өчен, Тимер ышанычлы түрәләр тоткан. Түрәләр илгә кертелгән һәм читкә чыгарылган товарлар, чит ил кешеләренең килүләре һәм китүләре, Тимер янына килергә теләгән галимнәр һ.б. турында сорашып-тикшереп, төгәл мәгълүмат биреп торырга тиеш булганнар.

Әгәр бу мәгълүмат та житәрлек булмаса, Тимер илчеләкләр оештырган. Илчеләрдән киләчәк өчен кирәк булган мәгълүмат жыю таләп ителгән.

Мәгәр, кайбер очракта кирәк мәгълүмат туплау өчен дәрвишләр дә жиһәрелә торган булган.

Тимернең яулап алган җирләре Чыңгыз ханныкынан кимрәк булган, ләкин боларның һәркайсы яулап алуларда бер-берсенә бик охшашлар. Һәр икесе кул астындагы гаскәр һәм иләтләре тарафыннан чиксез ихтирам ителгән. Һәр икесе дошман җиренә аның куәтен, эчке хәлләрен өйрәнәп бетергәч кенә һөҗүм иткәннәр һәм шул сәбәптән җиңелмәүләренә алдан ук ышанганнар.

Тимер Чыңгызга караганда укымышлырак булган. Дөрөс, ул укый-яза белмәгән, шулай булса да төрки, мангул телләреннән тыш фарсы телендә дә иркен сөйләшкән, күп галимнәр белән әңгәмәләр корган, ислам кануннарын өйрәнгән; гарәб, фарсы халыклары тарихын яхшы белгән; медицина, астрономия, математика һәм бигрәк тә архитектура белән кызыксынып, фән ияләренә, белгечләргә һәрдаим ярдәм итеп торган.

Галимнәр белән әңгәмәләр корганда Тимер тарихта эз калдырган хөкемдарлар, аларның тормышы, бөөк эшләре, уңышсызлыклары турында кызыксынган. Борынгы хөкемдарларның бөөк эшләрен үзенә үрнәк итеп, хаталарыннан гыйбрәт алган.

Чыңгыз дәүләт эшләрендә һәм яулап алуларында дини ният тотмаган. Тимер исә диндар булган; мөселман галимнәрен бик ихтирам иткән. Ислам диненә ярашмаган яңа гадәтләрнең таралуына каршы торган, хәрәм эшләрдән халкын бик нык тыйган.

Тимер никадәр җирләренә яулап алган, әмма үзен мөстәкыйль хан дип игълан итмәгән. 1388 елны үзе билгеләп куйган Сюр Гатмәш хан үлгәч, аның урынына улы Мәхмүдне хан иткән, акчаларны алар исеменә суктырган, хотбәләрдә* аларның исемнәре укылган. Әлбәттә, бу ханнар әмир Казган янындагы ханнар кебек, идарә эшләренә бер дә кысылмыйча, фәкать исемдә генә хан булганнар.

Чыңгыз хан идарә итү, кануннар төзү һ.б. дәүләт эшләрен тирән акыл, зур зиһенлек, алдан күрүчәнлек белән дәүләт ихтыяжларына туры китереп башкарган.

Тимер исә үзендә төзүчелек сәләтенәң җитешмәвен белгән һәм дәүләт эшләрен Чыңгыз калдырган кануннар нигезендә генә алып барган. Бәлки шунлыктандыр, Чыңгыз дәүләте, үзе үлгәч йөз елга якын үзгәрмичә сакланган булса, Тимер дәүләте үзе үлгәч тә таркалган.

* Хотбә - урта гасырларда Алладан, нигездә, хәлифә, ханнарга сәләмәтлек сорап укыла торган дога.

Нияз ВӘЛИ

Үлем элмәгенә кунып
Былбыл сайрый
Киләчәк турында!..

Күңеленә төшөрмәсән
Буң житәр
Йолдызларга!

Гөл күзләре...
Жил кулында кайчы...
Бу - яшәү!..

Аһ, бу гөлдән
Ничек күтәрелә
Тамырлар моңы!..

Тажчыклары белән
Офыкны ачмакчы
Бу чәчәк!..

Галәм чыбылдыгы
Ачылмаган әле
Уй куллары белән...

Кайчангы уй...
Хәзер генә иясен тапты -
Дисбене...

Аһ, уй, уй,
Йә - һавага,
Йә - кыяга... жанны...

* * *

Жиһан матурлығы
Ачылыр күзлөрдө
Кәлиткә булып!..

* * *

Бакалар уянды
Кул сузымында гына...
Елмайды күл өсте...

* * *

Аек күзләр тирәсендә
Ай тотылган
Төн...

* * *

Очып баручы торналар
матурлығы
Аргы якта
Сине сәламли...

* * *

Талчыккач күзләрен
Буш чиләктәй чайкала
Көянтәдәге...

* * *

Офыкка кадәр
Торналар чылбыры
Синен күзләрендә...

* * *

Тынлык бие
Мөлдөрәмә күзлөрдө
Өөрмәдән соң!..

* * *

Ялгышты
Торналар арасына кереп
Бу болыт...

* * *

Тынлыкның
Иреннәре көлә
Су читендә...

* * *

Елмаю күлөгәсә
Ирен читләрендә калган
Нишләргә дигәндәй...

* * *

Давыл эзләп китте
Диярләрме
Аның турында?!.

* * *

Чалыш-чолыш болытлар
Сина гашыйк -
Керләр жыеп йөргән чагыңа!..

ЖИЛ

* * *

Исемнәре белән
Атап уят
Чәчәкләрне!..

Тезләренә куеп
Шигыр укий...
Ай яктысы...

Көнбагышлар арасына
Алып кереп китте
Ай яктысы!

Камышларга кереп югала
Айлы көймә
Тойгы эзеннән...

Гөлләр сибелгән ара...
Күзен йомып тора
Тулганай...

Һавада
Тамчы туктап калды:
Сыерчыклар тавышы!..

Артык уйлый башлай
Гөлләр турында
Күл өсте!..

Таш аттым -
Алка киде
Күл.

Дертләп
Өркетелгән коштыр
Сер.

Борылышта
Иртәнге күләгәләр
Озыная төшә,
Аяк очларына
Басып...

Урам тулы күләгәләр...
Караңгылык шәме
Кулларында!

Қанат жәя яктылык
Йолдызлар арасында -
Караңгылыкта...

Көнчелек
Карап тора
Һәр яктан!..

Яраткан тойгың
Синнән еракта...
Һәр якта!

Нинди көндер...
Саесканнар эзәрлекли
Тойгыларны...

КАИТАВАЗ

ГОМЕР

БҮЕ...

(“Идел” журналының
баш мөхәррире, шагыйрь, тәнкыйтьче
Фәиз Зөлкарнәй ядкаре.)

Тамчыда диңгез чагыла, чөпк
диңгез - үзе биниһая зур тамчы. Донъя
турында да шулайрак әйтергә ярый.
Кеше күңеле - үзе бер донъя, диләрме?
“Киң күңел” дигән гыйбарә дә бар.
Чиксез күңел дисәк, хәзерге фәң тас-
вирлаганча, чиксез киңәеп бара торган
донъя була инде. Чиксезлекне колачлый
алмамдыр, әмма донъяның кечкенә мо-
деле булган күңелемдәгелә жентекләр-
гә һәм язарга кодрәтем житәр. Тик
моңа гомерем житәрме?

Шунысы куркытса.

Хәер, тагын бер куркуым бар
икән, миң сабырлыгым югалтудан кур-
кам.

Минем сабырлык - ул туган хал-
кыма, аның киләчәгенә ышанычым.

(Фәиз Зөлкарнәйнең
“Татарстан” журналының 1997 ел
4 санында донъя күргән әңгәмәсеннән.)

“Тик моңа гомерем
житәрме?”

И Фәиз! Якты
донъялардан бик
иртә китәсеңне си-
зенгәнсең бит, дус-
кай!

Жаным әрнеп
елый.

Синең һәлакә-
теңне ишеткәч, ку-
лымнан эш төште.
Атна-ун көн буена
каләмем язу өстә-
лемдә эшсез ятты.

Өлгереп килгән алмаларга текәлеп, берөзлексез тәмәке тотәтеп, бакчамда утырам. Сәгатьләр буе бер хәрәкәтсез... Бер хәрәкәтсез... Бары тик июль жиле генә дөньяда яшәү барлыгын искәртеп күлмәк изүләремне тарткалый, чалара башлаган чәчләремне дулкынлатып, аллы-гөлле чәчәкләрне куенында тирбәлдереп, жыләкле үләннәр арасына кереп югала.

Яшәү дәвам итә...

Син генә юк, Фәизжан!

...1987 ел. Татарстан язучылары идарәсе өчөбезне - Фәиз Зөлкарнәйне, Хәйдәрне һәм мине - хәер-фатиха биреп, Мәскәүгә Югары әдәби курсларга озатты.

Августның 30ында ике ел яшәячәк тулай торагыбызны эзләп таптым. Тулай торак гөрләп тора. Инде булачак шәриктәшләремнең күбесе август уртасында ук килеп затлырак бүлмәләрне эләктереп өлгергән икән.

- Сөзгә алтынчы катта яшәргә туры киләчәк, жиденче катта буш бүлмәләр бетте, - дип, тулай торак коменданты Дагестан егете Рамазан мине өскә айдәкләде. - Мәнә бу бүлмәгә урнашыгыз!

624 нче бүлмәнең ишеген ачып эчкә узды. Бүлмә миңа ошады. Ике агач карават, язу, аш өстәлләре. Останкино телебашнясы тәрәзәгә аварга тора.

- Безнең татар егетләре күренмәдеме әле?

- Берсе килде, жиденче катка урнашты.

Өскә ашыктым.

Рамазан әйткән бүлмәнең ишеген ачып жибәрдем, көчтүмен дә салмаган килеш караватта Фәиз ята иде.

- Килеп життеңме, Бәшәр. Сәлам. Кайсы бүлмәгә яптылар? Урыныннан торды. Күрештек.

- Хәйдәр күренми әле. Бүлмәләрегез янәшә булыр инде. Бүген генә килеп төштем үзем дә. Чәй дә эчмәгән әле. Хәер, табаксавыты да юк әле аның. Әллә кибетләрдән урап кайтабызмы?

Фәиз ишекне бикләп маташкан мәлдә, каршы бүлмәдән озын буйлы, горур кыяфәтле, култык астына папка кыстырган егет килеп чыкты.

- Кай илләрдән буласыз, егетләр?

Таныштык.

Озынча кәкрерәк борынлы, үзәгеңә үткәреп карый торган бу шагыйрь егет берничә елдан кулына корал тотып Ичкерия азатлыгы өчен көрәшүчеләр сафына басачак, Дудаевның иң якын көрәштәшенә әвереләчәк, дөнья аны президент Зелимхан Яндарбиев итеп беләчәк.

Мәнә таныша да башладык. Берәздән безнең янга башкорт Риф Тойгон, үзбәк Туро Мирза, молдаван Николае Попа, казах Габидин Колахметов килеп баса.

И күңелле заманнар иде дә соң ул!

Мәскәү радиосы көне-төне илдәге үзгәрешләр турында сөйли, идоллар тарих чүплегенә оча, тулай торакта да, институтта да сүз киләчәк турында гына бара. Ельцинны мактыйбыз, аның белән очрашуларга чабабыз, сайлауларда Ельцинга тавыш бирергә өндибез.

Әле ул вакытта СССРның бер көн эчендә җимереләсен дә, Рәсәйнең төпсез упкынга тәгәрәячәген дә, Ельцинның шагыйрь Зелимхан өенә сугыш белән киләчәген дә белми идек шул әле без.

Көннәрдән беркөнне Фәиз дә алтынчы катка күченеп төште. Шулай итеп без өч татар янәшә бүлмәләрдә диярлек яши башладык.

Институттан алган 126 сум стипендияне мөмкин кадәр кысып тотарга тырышабыз. Мәскәү бит ул! Акча су урынына ага. Мин үзем акчаны гомер бие исәпләп тота белмәдем. Ипи белән суга калган көннәремдә Фәизгә керәм. Ул минем кебек башсыз түгел, кара көнгә яшереп куйган запасыннан миңа да өлеш чыгара.

Акчаның шактый өлешең яңа китаплар сатып алуга корбан итәбез. Атнага ике тапкыр язучыларның китап кишетенә чабабыз. Кишеткә Язучылар берлеге әгъзасы таныклыгы белән генә эләгеп була. Нинди генә затлы китаплар юк биредә! Платонов, Пастернак, Пильняк, Гроссман, Домбровский - һәммәсе заманында йә эзәрлекләнгән, йә атылган язучылар. Кесә шундук такырая. Урамга чыгабыз. Ишек төбен Мәскәүлеләр сырып алган. 25 әр сумлыкларны безгә сузалар:

- "Арбат балалары"н гына алып чыгыгызчы. Сдача кирәкми!

Анатолий Рыбаковның "Арбат балалары" СССРны шаулаткан чак бу.

2 сум 50 тиенлек китап өчен 25 сум акча аз түгел инде ул. Стипендиянең чиреге!

Фәиз горур гына:

- Без сәүдәгәрләр дә, спекулянтлар да түгел! - дип, урам буйлап атлый. Китап тулы сумкаларыбызны көчкә күтәреп троллейбус тукталышына таба китеп барабыз.

Фәиз һәрдаим татарлыгы белән горурланып яшәде. Татар дигән бөек исемне кечерәйтергә беркемгә дә ирек бирмәде ул.

"Гармониягә омтылу - кеше акылының иң гүзәл хасияте, диләр. Иң гажәп хасияте, дип өстәүчеләр дә юк түгел..."

Гармония - камиллекнең синонимы. Ягъни барысы да жиренә җиткерелгән, инде бернәрсә дә эшлисе калмаган, теләк-ниятләрнең һәммәсе дә төгәл үтәлгән..."

(Ф.Зөлкарнәйнең
"Әверелеш" китабыннан. Казан, 1988.)

“Шагыйрь уй-тойгысының нинди төгәл-
лек белән укучыга ирешүе еш кына берен-
че карашка әһәмиятсез тоелган бик кечке-
нә поэтик элементларга бәйле була. Ши-
гырьне эчтәлегенә укучыга ничек барып
ирешүен истә тотып өйрәнгәндә менә шун-
дый “вакльк”ларны игътибарга алмыйча
мөмкин түгел. Ләкин татар әдәби тәнкый-
те элек-электән аларның шактый зур өле-
шен күрмәмешкә салыша төсле. Шигырь-
нең тышкы формасы, график гәүдәләнеш-
пә хакында әйтүем.

Әмма, ни генә булмасын, соңгы вакыт-
та поэтик стилистика нәкъ менә график ча-
ралар ишәкә, активлашуы хакына үсте.

Ил мөмәйИЗ, анлар ул тИЗ,
Син аны сИЗмәс димә.

Дәрдемәнд.
("Әверелеш" китабынан.)

Фәизнең булма-
сендә төннәр буге ут
сүнми. Ул яза. “Чак-
ма чакмый ут чык-
мый” исемле яңа
китабын яза. Тәмә-
ке тартырга чыккан
жиремнән тәнкыйть-
че булмагендәге ма-
шинканың берөзлек-
сез шыкылдаганын
тыңлап торам. Мон-
дый халәтендә мин
аның янына кермим.
Фикерләрен тузгы-
тырмын дип куркам.

Ул эзләп.
Шигърийәтнең
яңадан-яңа катлам-
нарын ача.

“Акбүре һәм
сипкелле малай ту-
рында хикәят” исем-
ле шигыремне төгәл-
ләгәч, мин аны иң

элек Фәизгә укыдым. Шактый гына файдалы киңәшләр бирде ул.
Караватта кырын яткан килеш: - Син нәрсә АУ! дип кычкыра-
сың? - дип куйды.

- АУ! шигырьдә юк. Каян ишеттең аны?

- Бар. Менә ул.

Шәрехләп та бирде:

ТАУ урАп, УрмАн бУйлап
Эзлибез әкиятне -
Ап-ак яллы Бүрене.

Хәтта өч тапкыр АУ! дип кычкырасың әле. Шәп! Молодец!

...Кунаклар килгәндә генә язудан өзәлөп торабыз.

...Кухняда Батулла пешеренеп йөри:

- Ашның өресен әрәм итмәгез, егетләр. Өресез аш ашмыни ул!

...Разил Вәлиев мыек астыннан гына елмаеп:

- Кереп чыгыйк әле кибеткә. Бөөр пешерербез. Иллә дә.
яратам бөөрне! - дип, безне урамга даша.

...Фәйләсүф Марсель Галиев жылкәсенә аскан кара сумка-
сын селкетә-селкетә безне кибетләр буйлап йөртә:

- Без укыганда ашарга интекмәдек. Минем ише кунаклар
еш килә.иде. Нәрсә, тавык алабызмы?

...Ркаил Зәйдулла, Фәизнең энесе Ләис Зөлкарнәй остәлне сый-нигъмәт белән тутыра. Ркаил: - Мәнә күпме киём-салым алдым! - дип, караватка төргәкләр ата.

...Булат Сөләйман тирләп-пешеп кухняда балык чистарта:
- Дупултыдан алдым. Пез әллә ни пай түгел. Патулла күк романнар язмыйбыз пез. Палык ашарлык кына акча пар. Сепердә гел палык ашап торам. (Булатның сөйләмендә б авазы гомумән юк.)

Ясная Поляна. Лев Толстой кабере янында.
Уңнан икенче: Фәиз Зөлкарнәй.

Балык дигәннән...

Фәизнең бүлмәсе кухня каршында ук диярлек иде. Шунлыктан кем нәрсә пешерә, ризык исе иң элек аның бүлмәсенә тула.

Фәиз вьетнамлылардан гарык булды. Күтәрәп кайталар да тегеләр, тотыналар, мин сиңайтим, тозлаган селедка кыздырырга. Ай аның исе, аның исе! Шундук күңел болгана башлый, косасы килә. Бәдрәфтән дә андый ис килми торгандыр.

Шакылдап ишек ябылганын ишетәм, бүлмәмә Фәиз атылып килеп керә: -Туйдырдылар бу дуслар, төшәсе калмаган икән жиденче каттан. Уф, исе монда да керде!

Фәиз авызын томалап йөгереп чыгып китә. Мин аның лифта утырып аска төшөп киткәнән күрәп калам.

Тәмам интекте ул вьетнамлылар белән.

Вьетнамлылар кухняда күренсә, Фәиз ике кулын да чалбар кесәсенә тыгып, башмакларын шапылдатып, вьетнамлылар ягына шикле караш ташлап, борын астыннан нидер көйли-көйли, әкрен генә разведка ясап чыга. Тозлаган селедка юкмы, янәсе. Өстәлдә селедка-мазар күренсә, эшен ташлап, алдан ук урамга чыгып таярга гадәтләнде Фәиз.

...Шамил абый Бикчуринның Чехословакиягә премия алырга китеп барышы. Идәнгә бер төргәк кроннарны чәчеп ташлый:

- Кесәдә өч тәңкә совет акчасы калды. Әйдәгез, диваналар, киттек литфондка!

Әдәби фондтан 50 сум акча алып чыккач, башы күккә тия. Берөзлексез: -Миннән сезгә бер коньяк! Акчасыз яшәүнең ни икәннән беләм. Мин дә сезнең тулай торакта яшәдем. 30 тәңкә сезнеке! - дип кабатлый.

Акча, әлбәттә, төн уртасында эреп юкка чыга. Өстәлдә буш коньяк шешәләре генә утырып кала.

Шамил абый иртән иртүк Фәизнең ишеген шакый:

- Әй дивана! Биреп тор әле ике тәңкә! Самолеттан калам. Фәиз елмаеп Шамил абыйга акча суза:

- Синнән бер коньяк, Шамил абый!

- Премияне алып кайткач, әбизәтелне!

Вакыт уза. Фәиз Казаннан әйләнеп килгәч Шамил абыйдан сәлам тапшыра: - Теге өч тәңкәне бирер өчен ярты көн буе мине эзләгән. Минем Казанда икәнне белгән. Эзләп тапты тәки. Өч тәңкә бурычмыни инде ул. Вәт дивана!

Аннары серле генә елмаеп: - Мин Казанда чакта эшсез ятмадыңмы? - ди.

Фәизне бүлмәгә дәшәм. Кульязманы кулымнан тартып ала.

Пөхтә итеп киенгән, кулына дипломат тоткан каләмдәшем иртән: - Әйдә киен! Казанга шалтыратып алабыз! - дип, кульязманы өстәлгә сала.

Чыгабыз. Пochтага керәбез. Фәиз телефон аша Казан белән тоташа:

- "Ялкыннар"га ялкынлы сәлам. Фәиз әле бу. Бәшәр монда бик шәп повесть язган. Иртәгә салабыз!

Озакламый "Ачык капка" "Ялкын" журналында басылып та чыга.

Хәйдәр: - Бәшәр баеды. Берьюлы ике повесте басыла, чукынчыкның! - дип, көнләшүен сиздереп куя. Ул вакытны "Яшь Ленинчы"да да "Яшел поезд" исемле повестем басыла башлаган көннәр иде.

- Акчага аптырамыйбыз хәзер. Бәшәр күмәчәк безне акчага!

Хатирәләр... Хатирәләр...

Лекцияләргә йөргән юк. "Акбалык" исемле яңа повесть язарга керештем.

Повестьнең бер өлеше генә әзер иде әле. Фәиз, гадәттәге-

ча, аны да бүлмәсенә алып чыгып китте. Бераздан ишекне тибеп кенә ачты да кулъязманы өстәлгә атып бәрде. Нәрсә әйтер икән дип, аңа карап утырам. Бигрәк дорфа кыланды бит әле бу.

- Яз!

Чыгып та китте.

Кичен кабат әйләнәп кергән:

- Син бүген ашамаган да бугай әле. Әйдә, кәтлит кыздырдым.

Ай-ваема карамый үзенә ияртә. Каләмне куеп торырга туры килә.

Фәиз шырык-шырык көлә:

- Хәйдәр көн буена машинкасында шыкылдады бүген. Ни яза микән дип, янына кергән идем, көлеп үлә яздым. Машинкасына кәгазь кыстырып куйган да... нокталар тезеп тик утыра. Күзләре түшәмдә. Язачак болай булгач, язачак Хәйдәр.

Сүзе рас килде Фәизнең. Хәйдәр "Су кызы" исемле бик шәп повесть тәмамлады. Минем белән ярыша-ярыша балалар өчен шигырьләр язды. Соңыннан алар китап булып басылып та чыкты.

"Акбалык"ны да Фәиз "Ялкын"га кайтарып тапшырды. Повестыны балалар бик яратып кабул итте.

Бер-беребезне шул рәвешле иҗатка рухландырып яшәүләре иллә дә рәхәт иде!

...Трамвай тукталышына таба атлыйбыз. Каршыда светофорның кызыл уты яна. Кинәт кенә... шигырь туды. Үтсә бер-ике минут вакыт үткәндер.

Троллейбусның арткы тәрәзә кырына кереп сөялгәч: - Өр-яңа шигырь укыйммы? -дип әйтеп салдым.

- Мәйлең!

СВЕТОФОР

Бу ни хикмәт, тамаша!

Янып тора кызыл ут,

Малай чыга юл аша.

Ачуланды светофор,

Үрелде дә малайның

Алма кебек кызартып

Борып алды колагын:

- Йөри-йөри кыланып,

Машинаны ек тагын!

Бу ни булды, туктале!

Кызыл колакны күреп,

Машиналар туктады.

Фәиз троллейбусны дер селкетеп шаркылдап көлеп жибәрде. Шундый эчкерсез ихлас көлү иде бу, бүгенге көнгә кадәр шулкадәр сабыйларча матур итеп көлә белгән кешене очратканым юк әле.

Институтка барып житкәнче шигырьне өч тапкыр укытты ул. Фәиз аны ятлап алган иде инде. Институт капкасыннан кергәндә көлә-көлә "Светофор"ны миңа укыды.

Сабыйларча беркатлы да, олыларча житди дә иде ул Фәиз туган!

Бәйрәмнәр житә башласа, кыбырсый башлый. Язуны ташлый. Көннәр буге кибетләрдә йөри. - Иркәм моны ярата! Ләйсәнем белән Ләйләм моны! - ди-ди күчтәнәч жыяр. Төрле тәмтомны өстәленә тезеп куяр. һәммәсен жентекләп күздән кичерер. Бу Фәизнең иң ләззәтле минутлары булыр...

Татар шигъриятенен бөтен нечкәлекләрен Фәиздәй тоя белгән бүтән тәнкыйтьчене мин белмим.

...С.Зыя. Бүгенге татар шигърияте укучысын нинди вакыйгалар куандыра алыр иде?

Ф.Зөлкарнәй. Куандырсын иде дә бит ул вакыйгалар... Ләкин мин пессимист кеше - зурга өметем юк. Әйтик, менә болайрак:

- Р.Фәйзуллинның, янәдән ижади сулышы киңәеп киткән! дисәләр -

- Р.Харис, телебезнең үзенә генә хас тәме ләззәтеннән исереп, урысчага тәржемә итә алмаслык шигырь язган! дисәләр -

- И.Юзеев белән Р.Закиров шигырьдә зарланудан туктаган! дисәләр -

- Р.Гаташ салмак, моңлы, төзек жөмләләр белән яза башлаган! дисәләр -

- Зөлфәт, Х.Әюп һәм Ш.Галиевләр әдәби янәшәлек алымыннан гайре дә шигырь язу мөмкин икәннен ачканнар! дисәләр -

- И.Гыйләжәв шигырьдә, фикер шакмаклары өюдән ниһаять туеп, мантийкка баш бирәсе килмәгән хисләрен жилбәгәй жибәргән! дисәләр -

- Г.Морат кемгәдер, нәрсәгәдер булган ачуын шигырьгә түкми башлаган! дисәләр -

- Л.Зөлкарнәйнең шигырь жене биш-алты ел буге авызына су кабып йөрөп аргач, кабат телгә килгән! дисәләр -

- Ф.Зөлкарнәй шушы кирәкле-кирәкмәс әңгәмә басылып чыкканнан соң шагыйрьләр арасынан үзенә яңа "дуслар" тапмаган! дисәләр -

әйе, әгәр шулай булса, чыннан да куаныр идек. Ләкин юктыр, булмастыр...

Ленинские Горки.
Сулдан икенче: Фәиз Зөлкарнәй.

...Хәйдәр белән аның бүлмәсендә утырабыз. Фәиз шигырь укый:

Житәкләп китерделәр дә
"Сөйләшеп" утырдылар,
"Исәнлек-саулык" сорашып,
Анкета тутырдылар.

Ул - "Идел-Урал" турында
Нәрсәдер сөйли, сорый.
Ә минем күңел - еракта,
Иректә очып йөри.

"Ничек, - дим, - якин танышлар
Булмасын болар минем?
Идел - ул туган җирем ич!
Ә Урал - торган җирем!"

Шигырьдә Туфан тавышы. Туфан аһәңе. Күз алдына салам
чәчләрен җилфердәтеп мишәрчәләп шигырь укучы классик ша-
гыйрь килеп баса.

- Каян алдың бу шигырьларне? - дибез беравыздан.

- Хасән аганың бүгенге укучыга таныш булмаган бик күп шигырьләре, әдәби тәнкыйть, эссеистика, публицистика, эпистолляр әсәрләре дөньяга чыгаруны көтеп ята. Без менә Мәсгүд Гайнетдинов белән бергәләшеп Туфанның шигырьләр китабын әзерләп ятабыз.

Рәхмәт төзүчеләргә! Хасән аганың моңарчы билгеле булмаган шигырьләре "Гүзәл гамь" исеме белән 1990 елда китап булып басылып та чыкты. Күләме 13 табактан да артып киткән бу китап бик тиз арада библиографик хәзинәгә әверелде.

Фәиз "Татар поэзиясе антологиясе" мөхәррирләренен берсе иде. Ул антологиянен "Татар халык иҗаты", "Урта гасырлар поэзиясе", "Яңа дәвер поэзиясе" бүлекләрен мөхәррирләде. Бу эшне башкарып чыгу өчен аңа никадәр зур тәҗрибә, әдәби тоем, эзләнүләр, кыскасы, күпме гыйлем кирәк булгандыр, моны Фәиз үзе генә белгәндер. Чын мәгънәсендә академик басма ул "Татар поэзиясе антологиясе".

Әдәби тоем дигәннән...

"Бездә бит элек-электән (бигрәк тә хәзер әдәби тәнкыйть жан тәслим кылып яткан чакта) әсәрнең сәнгатьчәнлек (поэтика) ягына игътибар аз булды. Теге заманнарда ул хупланмады, хәзер инде бәһа бирердәй әзерлекле кешесен дә табу кыен. Ә баксаң бу өлкәдә дә вакыйга санарлык күренешләр булып тора югыйсә. Менә Чаллыда гомер сөрүче гажәеп шагыйрь Габделнур Салимов... "Идел"нең 1996 ел 9 санындагы, яки шуннан бер ел тирәсе алдарак "Аргамак"тагы шигырьләрен генә булса да укыгыз!

Игъкемнекенә охшамаган затлы шигырь тукымасы, әсәр эчелә бөтереп алып кереп китә торган авазлар әйлән-бәйләне, сәерлек чигендәге шигъри күзаллау, сүзгә, кешегә, дөньяга илаһи сак мөнәсәбәт... Болар барысы бергә югары кимәл шигъри бөтенлек тәшкил итәләр. Мондый мөнәсәбәт, мондый шигъри халәт - бүгенге әдәбиятның саф алтыны! Менә бу хәзинә инде югалып калмаячак, дип өметләнәм мин.

("Татарстан" журналы, №4, 1997.)

...Быел Халыкара Пен-клубның чираттагы 64 нче конгрессы Бөекбританиянең Эдинбург шәһәрендә 5-11 августта узачак иде. Фәиз Шотландиянең баш шәһәренә татар Пен-үзәгеннән делегат булып барачак иде.

И язмыш! Нигә шулкадәр мәрхәмәтсез син!

...Бакчамда уйланып
утырам. Колагымда Фә-
изнең сүзләре яңгырый:

"Гена Анадырьдан
бер сумка кызыл балык
алып килгән. Авыз итәр-
гә чакырды..."

"Жиденче катта мәш
киләләр. Туро пылау пе-
шерә, Риф өйрәтеп тора.
Попа бер канистр мол-
даван шәрабе алып кил-
гән. Габидин казылык
күтәреп йөри..."

"Хәйдәр "Кара урман"
ны шәп жырлый, ә.
Илһам абыйсыннан ким
түгел. Тыңласын әле об-
щага татар моңын..."

"Мәскәү болай ни-
чава шәһәр. Ә Казанга
барыбер житми инде. Өй
сагындырды..."

Хәтеремдә Фәизнең
шигырь юллары яңара:

*Бер генә кай кийтсезгә
Кайтабыз гомер бүе...*

Дөньяга туплап чыгарасы күпме оригиналь, якты аһәңле ши-
гырьләре, күпме әдәби тәнкыйть язмалары, эсселары калды...

Калды... калды...

Аңа бит нибары 46 гына иде әле...

Их, Фәизжан!

Рәшит Бәшәр
Август, 1997 ел.

Суздаль.

Фәиз Зөлкарнәй, Рәшит Бәшәр казах язучысы
Советхан Габбасов белән.

Фотолар Рәшит Бәшәрнең шәхси архивынан
алынды.

Галләмәһүл-бәйаап

(Корьән, Сүрәтүр-Рахман 4 нче аять)

Үз вакытында жәгърәфия дәрәсләкләрендә дә урын алган тирән мәгънәле бер рәсем бар: белемгә хирыс бер сәйяр, бара-бара жир читенә үк килеп житкән дә, таң-хәйран калып, галәмнең төзелешен вә хәрәкәтен (бүтәнгечә әйтсәк, механизмын) күзәтеп тора. Жир читенә кадәргә әтрафта - авыллар, урманнар, басу-кырлар тормышы, аннан ары - кояш, ай, йолдызлар һәм бүтән төрле галәмәтләр... Болар һәммәсе соклангыч бер тәртиптә Жир тирәсен биләгәннәр дә, гажәеп төгәллек белән хәрәкәт ителәр...

- Сөбханалла! - дигәндер сәйяр, таң калып.

Шундый ук гажәпсенү Мидхәт Исламовның "Атлантида яңадан калка" дигән китабын укыгач туа.

Серле

яки Урыслар нинди

Телнең табигатенә салынган (кодлаштырылган) мәгълүматларга таянып язылган бу кулъязма китап - һич арттырусыз, дөньякүләм гыйльми ачыш. Сүз ясагыч кушымчалар һәм ижекләренң беренчел мәгънәсен, бер-берсе белән мөнәсәбәтләрен тикшерү, аларның жиде ят тоелган телләрдә дә уртаклыгын, даимилеген тәфтишләү нәтижәсендә телләренң бер орлыктан (адәмгә илаһияттән индерелгән орлыктан) үсеп чыгуы, һинд-аурупа теориясенә ялгышлыгы, төрки телнең (шул исәптән татар теленә дә) дөнья мәдәниятендә лаеклы урын биләве ачыклана бу кулъязмада. Шунның белән беррәттән тарихка кагылышлы яңа проблемалар да куелган.

Кызганычка каршы, тәмамлануына елдан артык вакыт үтсә дә, әлегә чаклы кулъязманың китап булып дөнья йөзен күрә алганы юк. Берәр иганәче табылып, нәшер ителә калса, халкыбыз өчен, төркилек өчен, гомумән, культура өчен һичшиксез зур эш эшләнәр иде.

"Аргамак" журналы бу санда аерым мәкалә рәвешендә кулъязма китапның өченче бүлеген укучыларыбызга тәкъдим итә. Беренче ике өлеше "Аргамак"ның N12 (1995) һәм N4 (1997) саннарында дөнья күргән иде.

Мидхәт ИСЛАМОВ

*На мельнице русской смолоты
Заезжий татарский язык*

Менә шушы ике юл ничәмә-ничә ел инде бәгырьләребезне, халкыбыз бәгырен - телгәләп тора! Кайсы гына әдипебез тел турында сүз кузгатмасын, шул ике юлны читләтеп узалмый. Наҗар ага Нәҗми, ул юлларның тәэсирен җимертеп, шигырь дә язган иде, тик вакытында шигыренә богау салдылар, ә теге юллар, дөнья сасытып, һаман яши бирә. Күпме наданлык, күпме тәкәбберлек, кешене санга сукмау, безне килмешәк

багланьшлар, телдә сөйләшә?

итеп, кимсетеп, мыскыллап, татарның телен, хәтта үзен дә юк итәргә тырышу! Мөдһиш-Каратуннан алып Ельцин-Жириновскийгача бербөтен идеологиянең сыгынты-квинтэссенциясе шул ике юлда.

Әйе, дөньяда көрәш бара. Рәхимсез, аяусыз көрәш - ыркчылык-расизмның иң нечкәртелгән төре евроцентризм идеологиясе агуы белән катыш урыслык идеясе һәм бүгенге каратуннар миссионерлыгы, тәүлегенә берничәшәр йөз сәгать теле-радиотапшырулары, әдәбият, ялган тарих, гәзит-журнал һәм - сугыш, сугыш, сугыш! "Вид", "Момент истины", "Вести", Дума, Невзоров һ.б., һ.б. Без мөселманга һәм татарга радио-телевидениедән пычрак атмаган берәр көн булганы бар микән?

Әйе, рәхимсез сугыш бара, тик безнең куллар богаулы, авызда - келәп. Шуңа күрә, бу көрәш, футбол-хоккейчылар әйтмешли, "игра в одни ворота", ә сәясәт төлендә - геноцид. Физик һәм рухи геноцид - икесе бергә бара. һәм аңардан котылу өчен көрәшмәсәң бер генә юл калдырылган: урыска кушылу. Шуның нәтижәсе буларак, читтөгә татарның сибеләп яшәгәнә берәр буыннан төмам юкка чыгачак. Бу аяныч хәл, әмма, күңел ышанырга теләмәсә дә - ачы хакейкәт. КПССның милләтләр буенча төп белгече академик Бромлей һәм аның шәкертләре теориясе буенча, милләтне милләт буларак юкка чыгару өчен өч буын кирәк. Саф татар булган картларыбыз дөньядан китеп бетте диярлек, икенче буын татарча ярым-йорты гына белә, өченче буын (көрәшмәсәң, дидек)

төмам татарчаны онытачак (игътибар иткәнегез бардыр бит шундый гажәп хәлгә: үлүчеләр саны туучылардан артты, ә урыс халкы ишәйгән-нән-ишәя бара). Тарихны Ключевскийдан гына өйрәнгән һәм Тиле патшаны үрнәк күрүче кайбер сәясәтчеләребез моны күрми яки күрмәмешкә салышалар. Шуның белән, татар милләтен торгызуда әллә ни алга китеш юк. Халкыбыз сан ягыннан бик зур тизлек белән кими бара, аңыбызның торышы бик түбән икәннен күрер өчен әдәбият-матбугатыбыз халәтенә, радио-телевидениебез тапшыруларының күләменә һәм эчтәлегенә яки мәриябез каршысындагы бинада "Нотариаль конторасы" дигән язуга күз салу да җитә. Югары уку йортларында татар телендә укуту, группалар оештыру - вакытлы уеннар гына ул. Татар телендә укуту гыйльми шуралар карамагына гына калган, вакыт үтеп, халык тынычлануга ук ул юкка чыгарылачак. Яңа татар мәктәпләре ачылуы туктатылган кебек. Бер көнне КамПИның мөхтәрәм бер профессоры очрап:

- Ишеттеңме әле, мэр дәресләренең яртысы татар телендә бирелгә тиешлеге турында карар чыгарган? - диде.

- ?

- Әлбәттә, татарлар балаларын татарча укутсыннар. Әнә, Америкада кытайлар үз балаларын укуткан кебек. Аларда бит башка эшләр барысы да инглиз телендә. Бездә дә шулай булырга тиеш - Россия бит. Татар телендә укучылар үзләре дә урысчага күчүне сорыйлар икән, - дип өстәп тә куйды.

Гыйльми шураларның нинди карарга киләчәгә көн кебек ачык. Сылтау табылып, ым гына булсын. Беренче ым булды да инде: бая искә алынган сәясәтче телевизордан бөтен дөньяга ярып салды:

- Татар теле беркайчан да урыс теле белән тигез була алмый!

Һәм бу сүзләр (уйлап әйтелгәнме, әллә уйламас борын авыздан очып чыкканмы?) Татарстан Югары Советының бер утырышында ульти-матумга тиң яңгыраган бер чыгышка аваздаш:

- Русский язык - основа всех других языков!

Менә шулай проблема туды.

"Другие языки" калып торсын. Ә менә татар һәм урыс телләре үзара нинди мөнәсәбәттә икән? Чыннан да, урыс теле татар теленә "основа" микәнни? Чын булса, һәнүз шулай булганмы әллә "На русской мельнице"дан соң гынамы?

Телләргә чагыштырганда, гадәт буенча, берсеннән берсенә күчкән сүзләргә барлыктар да, шуннан чыгып нәтижә ясыйлар. Хак, бүгенге татар теле урыс сүзләргә белән нык чуарланган. Ләкин Октябрь инкыйлабына кадәрге әдәбиятыбызны, телебезне карагыз - анда юк урыс сүзләре! Димәк, телебезнең бүгенге торышы - ул телебезне аңлы рәвештә җимерү нәтижәсе. Шуңа күрә, телебездә урыс сүзләренә күбәеп китүен урыс теленә табиғый йогынтысы дип санап булмый, ул гайрә табиғый сәясәт нәтижәсе. Гомумән, бер телнең икенче телгә йогынтысы булу - ул уйдорма, мәгънәсез бер төшенчә. Сүз ирекле мәдәниятләр багланышы турында гына, я аның киресе булган сәяси көчләр турында гына барырга мөмкин. Инкыйлабка кадәр татар теленә урыстан сүзләр кермәгән кебек, борынгы заманнарда да ул күзәтелми, ә менә борынгы урыс телендә татар (төрки) сүзләргә бихисап. Шулар исәбенә, бүгенге урыс теленә чама белән 30% ка якын сүзләр күләмә төрки санала.

"Аргамак"та (М.Исламов, "Төрөк"ме, "дурак"мы? "Аргамак", 1995, N12. - Мәкаләнең иләмсез исеме мөхәррир биргән, беренче исеме "Берничә фараз" иде. - М.И.) бу төркичәлекнең борынгылыгы күрсәтелгән иде инде һәм, шунда ук, татар һәм урыс телләренең бәйләнеше аерым сүзләрдә генә түгел, мәгәр грамматик чараларының уртаклыгында: татар һәм урыс телләренең сүз ясагычлары (суффикслары) уртак икән! Грамматика, бигрәк тә сүз ясау алымнары һәм чаралары - һәр телнең иң тотрыклы хасияте. Мәсәлән, элек монгол булган чуаш телендә төрки сүзләр 50% тан артмый, ләкин грамматикасының төзелеше -төркичә, шуңа ул төрки телләр рәтенә керә дә. Эскимос телендә - сүз тамырлары бер телдән, ә грамматикасы бөтенләй икенче телнеке, яһүднәң идиш телендә сүзләр тулысынча диярлек алманнан алынган. Грамматика исән калса, телне юкка чыгарып булмый әле, ә инде грамматика үзгәрсә - әүвәлгә тел үлә, аның урынына бөтенләй башка тел барлыкка килә (аны чуаш теленең грамматикасы үзгәрәп, монголдан төркигә күчүе мисалында күрдек инде).

Димәк, телләргә чагыштырганда, аларның иң тотрыклы өлешен - грамматикасын чагыштырырга кирәк.

Татар гидронимнарының иң авыр аңлаешлылары - -ан, -ән кушымчасы ялгап ясалган исемнәре (мәсәлән, Казан; аның мәгънәсен әле атап үткән мәкаләдән карагыз), чөнки белгечләр санавынча, -ан, -ән кушымчасы бик борынгы булып тора һәм төгәл мәгънәсә бүгенгә көндә анык түгел. Гидронимнарда гына бергәп калмыйча, башка сүзләргә дә тикшерә башлагач, "-ан, -ән"нең мәгънәсә ачыкланды: ул кушымча белән барлыкка килгән сүзләр берәр хәрәкәтнең, халәт үзгәрүенең инде булынганын һәм шул булынганының нәтижәсен белдерә. Тикшерү ошбу рәвештә барды:

печмән -	печмәк -	печем -	печү -	печән
китмән -	китмәк -	китем -	китү -	китән
телмән -	телмәк -	телем -	телү -	телән

...

Бүгенгә татар телендә "телән" дигән исем юк (башка мәгънәсә аның ачык -моннан теләнү һәм теләнче сүзләре килеп чыга), әмма мәгънәсә һәм яңгырашы белән ул урыс сүзгә "делянка"га тәңгәл. Телү, телмәк... сүзләрен берәз угызчарак үзгәртсәк, менә нәрсә килеп чыга:

делмян -	делмәк -	делим -	делү -	делән
----------	----------	---------	--------	-------

Бу бит, бер-ике хәрефен үзгәртсәң, урысча булып яңгырый (тезмә астына сүзләргә функцияләре дә күрсәтелде):

делмян -	делмяк -	делим -	делю -	делян (ка)
?	?	хәрәкәт объекты	хәрәкәт (процесс) билгесе	хәрәкәт нәтижәсе

Математикада: делим (ое) - дели (тель) - деян (ное) (частное)
 Шулай итеп, татар кушымчасы -ан, -ән (һәм -ын, -ен) урысның -ан, -ен кушымчасына туры килә, һәм бу аерым сүздә генә түгел - бөтен лексикон аша шулай уза (ран-ен, созд-ан, убр-ан, ...).

Татар телендәге -ым, -ем (мәсәлән, тел-ем) кушымчасы да урысның -им, -ом, -ем, -ым (дел-им, вес-ом, ...) кушымчасына тәңгәл. Моның белән генә әле бетми. Алда китерелгән мисалдагы татар инфинитивы "телү" урысның хәзерге заман берлек сан беренче зат фигыле: телү=делю.

Югарыдагы урысча тезмәнең өч сүзен ачыkladык. Икесенең астына сорау билгесе куеп калдырдык. Бәлки, урыс телендә андый форма сүзләр юктыр? Бу дәрәс түгел, кайбер сүзләрнең андый формасы да сакланган:

			пыл (жар)	полено		
п(ы)ламан	-	п(ы)ламак	-	п(ы)лау	-	п(ы)лын
			(пылаю)			
пламень			пылауны			
(ялкын, урыс)			һәркем белә			
flammen	die Flamme					
(ялкынланып	ялкын,					
яну;	алман)					

Моның йомшаграк рәвешә дә бар:

п(е)лмән	-	п(е)лмәк	-	п(е)лем	-	п(е)ләү	-	п(е)лен
(пилмән)								белен
пельмени								блин

Урыста -ман, -мән кушымчалы тагын бер сүз бар (жәяләр эчендә -аның синонимы) (эзләсәң, тагы күп табылыр әле):

атаман	-	атамак	-	атам	-	атау	-	атын
(кушман	-	кушмак	-	кушым	-	кушу	-	кушан)

Ә -мак, -мәк кушымчалы сүзләр урыста бармы икән соң? Бар, тик аны күрсәтер алдыннан татарның "күн" сүзенә игътибар итик.

Элегрәк күнгә синоним булган савыр сүзен өйрәнәп, савромат, Сармат, Сарман атамаларын ачыклаган идек ("Соң, ни дигән сүз соң ул - Чулман?"). Әмма савыр ул күннең бер төре генә, ул ат тиресеннән эшләнгән күн. Димәк, күн -гомумирәк төшенчә. Ничек күнне эшләп чыгаралар һәм, шуңа бәйле сорау - каян күн сүзә килеп чыккан?

Тирене, күнгә әйләндерер өчен, илиләр, ягъни йонсыз ягын әчегән камыр яки имән кайрысы суына салып (яки буяп), йомшарталар, тетәләр һәм соңыннан чиста итеп кыралар. Әчегән камыр дигәнебез ул күжә

булган. Күжәнең бүгенге мәгънәсе - бодайны киледә төеп ваклаганнан соң казанда яки чуенда кайнатып пешерелгән сыек ботка. Күжә сүзе булгач, татарда аның вариантлары да булгандыр: күйә яки күә.

Тирегә, күнгә әйләнер өчен, күжәү кирәк:

күжәмән - күжәмәк - күжәм - күжәү - күжен (күен) - күн

Аңлашыладыр, урыс телендә ж авазы ж авазына күчә:

кожемян - кожемяк - кожам - кожау - кожын

Күрдегезме, күжәдән Никита Кожемяка сикереп килеп чыкты? Һәм "Кожемяк" сүзендәге "мяк" ул урыслар ышандырырга тырышкан "мять" сүзе түгел, ә "мягкий" сүзенең тамыры. Бер "күжә" татар сүзеннән дүрт төрле урыс сүзе туды: кожаный, кожа, кожемяка, мягкий.

Шулай итеп, тезмәдәге сүзләрнең биш формасы да урыс телендә кулланыла икән, һәм ул формаларның барысының да чыгышы татардан.

Әмма күжәнең мажаралары моның белән генә бетми әле. Күжәнең (күәнең) әчегән суы: күә + суы = күәсү - күәс - русский (?) квас; күәсле - кислый - күәшнә

Тагын бер адым атласак, янә бер ачыш ясыйбыз:

күәсле + ит = кислота

(синоним: ачы + ит = ачит = acid (кислота, англиз))

Бу сүзләрдәге "ит" - татар теленең берлек сан икенче зат боерык фигыле ("итү"дән). Тора-бара ул сүз ясагыч кушымчага әверелеп киткән һәм, шул сыйфатта, урысның үткән заман причастиясенең (страдательный залог) икенче бер шәкелендә барлыкка китерә: табу + ит = доб + ит + ый = добытый (доб = тап). Татарның үз телендә дә ул кушымча зур урын били һәм алман, англиз телләренә дә үтеп кергән. Гомумән, татар хәрәкәт фигыле "итү" искә алынган телләрнең барысында да киң кулланыш тапкан: урысның инфинитивын һәм причастияләрен ясауда, алманның Partizip I (machend = mach + en + d (= ит): (тамыр) + ен + ит), Partizip II ("demacht" = ge + (тамыр) + ит яки "desehen" = ge + (тамыр) + ен; биредәге "ге" - татар фигыленә тәңгәл), англиз фигыльләренең шуларга охшаш формаларын ясауда һ.б. Мисал өчен "кап" ("кәп") тамырлы сүзләрнең ясалышын карыйк.

Кап - ул куыш, мәгарә. Берәр уемның өстен япсаң (капласаң) кап барлыкка килә. Менә кайбер "кап" сүзеннән татар ясагычлары белән барлыкка килгән сүзләр:

татар телендә: кәп + ит = кибет, каб-ак, каб-ык, кап-чык, кап-ка, кап-кач, кап-лам, кап-лау, кап-лама, кап-аю;

англиз телендә: cab - бер ат жигүле ябулы арба, бүгенге көндә - такси (шуннан кэпман);

cabin = каб + ен - кабина, алачык;

cabinet = кабин + ит = кабинет;

cable = каб + ле (өсте каплаган) - кабель;

башка сүзләр:

кап + ит = капот - һәр автомобилистка таныш нәрсә;

кап + итүле = капитель - колоннаның яки пилястрның түшәм белән тоташкан фигуралы өске өлеше;

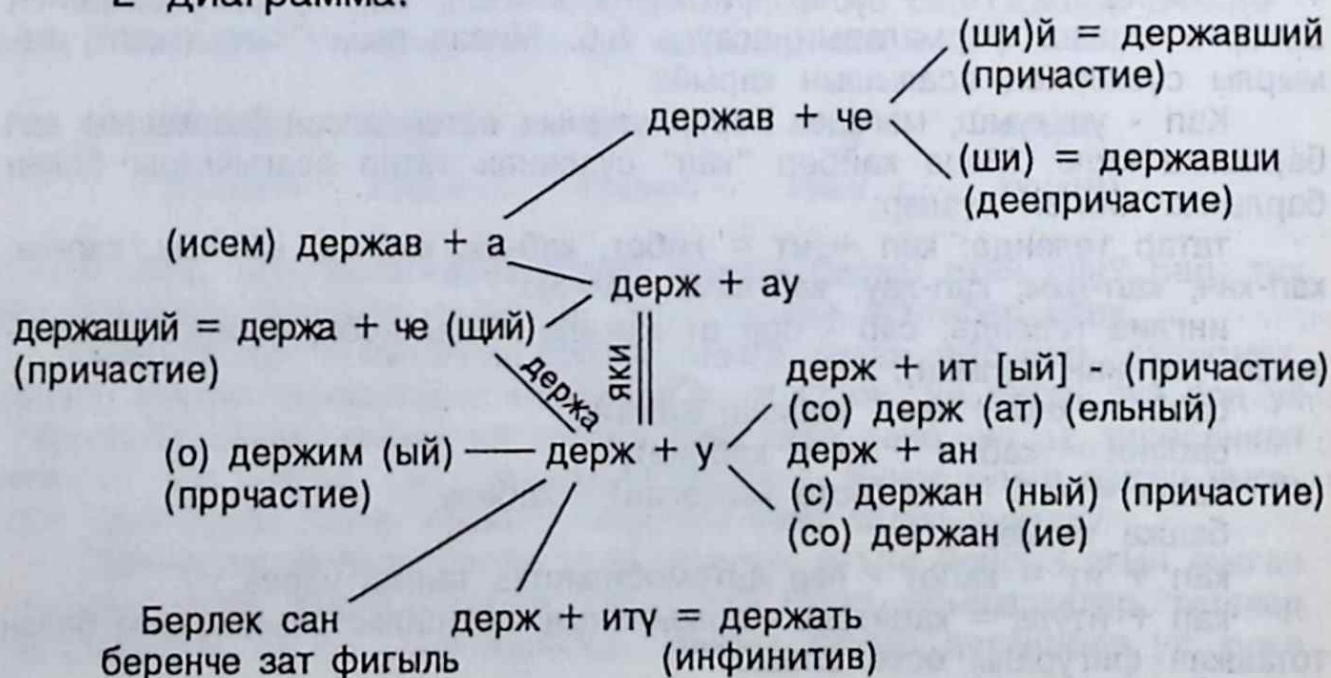
кап + итүле + өй : каптолий;
капу + лы = купол; кап + ит = капут;
кап + итүле (вариант) = капитал һ.б.
Татар теле кушымчалары белән ясалган сүзләрнең төрле телдәге төркемнәре түбәндәге диаграммада күрсәтелә (I диаграмма).

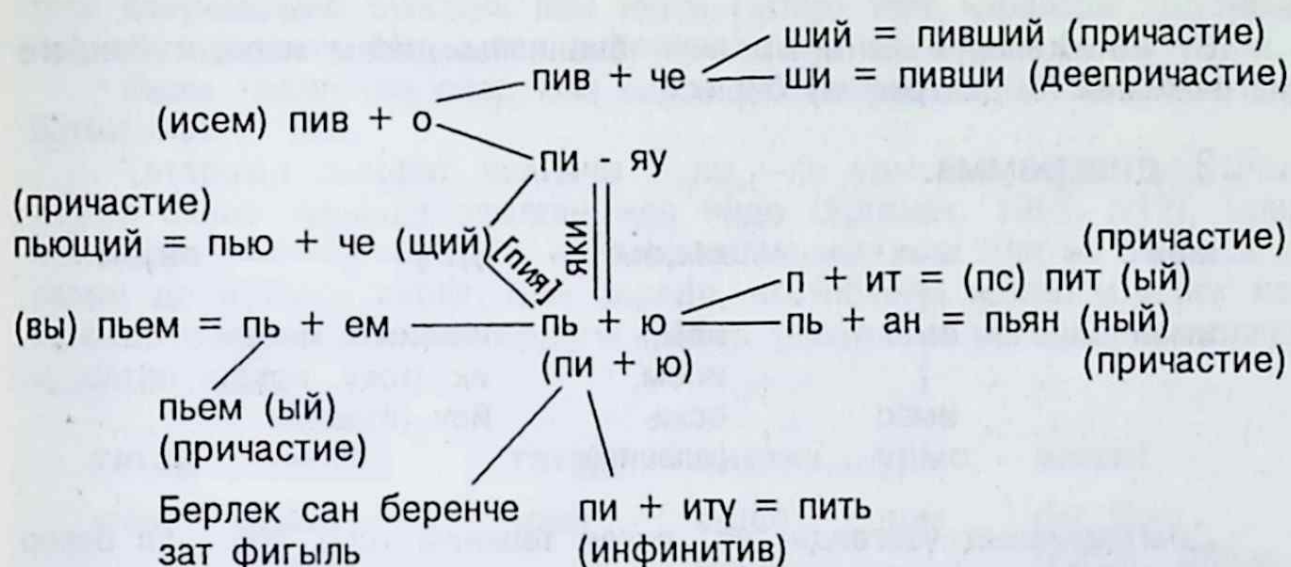
1 диаграмма.

Мисалга, шул ясагычлар ярдәмендә ике урыс сүзенең тармакланып үсүен күрсәтәбез.

2 диаграмма.

Диаграммалардан күренгәнчә, урыс телендә сүзләр ясалышы татар теле кануннары нигезендә бара. Вә янә: урыс инфинитивы тамырга татар фигыле "итү" кушып, ә алман инфинитивы татар кушымчасы "-ен" белән ясалгач, фигыльләрнең зат белән төрләнешендә дә татарчалык ниндидер дәрәжәдә сизелергә тиеш (1 таблицадан карагыз).

Таблица 1.

	Берлек сан			Күплек сан		
	татарча	урысча	алманча	татарча	урысча	алманча
1 зат	тирги-м	руга-ю	rug-e	тирги-без (-мез)	руга-ем	ru-gen
2 зат	тирги-сең	руга-есть	rug-st	тирги-сез	руга-ете	rug-et
3 зат	тирги	руга-ет	rug-t	тирги-ләр	руга-ют	rug-en
инфинитивлар тиргәү, ругать, rugen						

Таблицадан күренгәнчә, төгәл тәңгәллек булмаса да, кайбер охшашлыklar күзәтелә:

1) урыс һәм алман фигыльләренең берлек сан беренче заты татарның исем-инфинитивына туры килә.

Борынгырак заманда урысның беренче заты татарның беренче затына тәңгәл булган: аз ес-мь

2) икенче зат фигыльләр бер-берсеннән аерылып торса да, аларны якынча бертөрләрәк "-с", яки "-ш" авазына китереп була, могаен "-с" авазына, чөнки урысның кайбер диалектларында "с" белән сөйләләр: кусаесси, дразнисси;

3) өченче зат фигыльләрдә - "итү" фигыленең тамыры "ит"

4) күплек сан беренче зат урыс фигыле татарның берлек сан беренче затына туры килә.

5) икенче зат урыс һәм алман фигыле, өченче зат урыс фигыльләрендә - "итү" фигыленең тамыры "ит" күплек сан билгеләре белән.

Бу нәтижеләрне ныгытыр өчен анализны давам итеп, түбәндәге диаграмманы (3 диаграмма) бирик.

3 диаграмма.

мән -	мәк -	ем,әм -	ү,әү -	ән,ен
имән	имәк	ием,	ия (йжә, йсә)	
		исем,	ию (ижү, исү)	
	имәс	есмь	йәү (йжәү)	
		(славян)		

Диаграмманың үзәгендә "ия" дигән төшенчә тора. Ия - ул берәр өстен затны һәм шул ук вакытта аның барлыгын да белдерүче төшенчә. Һәм шул "ия"дән фонетик үзгәрешләр белән дә, грамматик төрләнешләр белән дә оч олуг телнең (төрки, герман, славян) төп төшенчәләре туа. Шул ук "ия" сүзеннән төркинең бердәнбер чын мөстәкыйль фигыле (төп фигыль, фигыльләрнең фигыле) "ию, имәк" килеп чыга. Башка фигыльләр тамыр сүзгә шул "ию-имәк"нең формалары кушылып кына барлыкка килә. Татар, төрек телләрендә бүгенге көндә ул фигыль үзенең мөстәкыйльлеген сакламаган һәм фигыль кушымчалары рәвешендә генә кулланыла, әмма кайбер төрки телләрдә, мәсәлән, казакларда, аның юклык формасы мөстәкыйль сыйфатта кулланыла: имәс = юк, түгел.

Урыс халкының психологиясенә күрәдерме, урыс телендә гомум зат "ия" үзәк шәхескә әйләнә: ия = Я = мин, шулай ук инглиздә: ия = I = мин, берәз йомшаграк булса да, шулай ук алманда: ия = ich = мин. Һәм бу тикмәгә генә түгел, шул ук холык халыкның исемендә дә чагылыш таба. Әмма башта татар кушымчасы "-ч(е), -ч(ы)"ның тагын башка тел кушымчалары белән тәңгәллеген күрсәтеп үтик: чы - ш - ск. Моңың нигезендә Этруск = Этрәч булып чыга, ә "русский" = руск = оруск = орыш - бу, чыннан да, Айдар Хәлим әйткәнчә - "сугыш" (Айдар Хәлим. Все тот же он, непобедимый. "Аргамак", 1996 ел, N1) (ул сүзне, урыска куштанланып, безнең татар да "рус" дип яза башлады; дөрөс язылышында да, әйтелешендә дә "р" алдыннан сузык аваз булырга тиеш - моны, сүзнең мәгънәсеннән тыш, мажар телендәге язылышы да раслый: orosz). Хәзер алманга күчик. Алман дип аны без һәм гарәп илләре атый. Урыс "немец" ди. Үзләре исә "Deutsch" диләр. Ә "Deutsch"ның мәгънәсе:

Deutsch = Day + чы - Day = сугыш.

Димәк, урыс та, алман да - сугыш халкы. Юкка гына түгелдер бит, хәтта вәгазь сөйләгәндә дә "Каждый человек - воин" диләр. Һәм юкка гынамы борынгы варяглар нәселе (викинглар, норманнар, урыслар, инглизләр, алманнар) ярты дөньяны яулап алды, юкка гынамы ике бөтендөнья сугышын тудырды. Ә урыс һаман башка халыкларны кырып ята?

Сүзне давам итеп, алмашлыкларда да уртаклык күзәтелгәнне әйтеп үтик.

Алда баян ителгәннәрне гомумиләштереп, шундый нәтижә ясап була: герман, славян телләрендә, шул исәптән, бигрәк тә урыс телендә, фигыльнең ясалыуы, төрләнеше һәм фигыльдән яңа сүзләр ясалыуы төрки

теле кануннарына буйсына һәм төрки (татар) теле чаралары ярдәмендә гамәлгә ашырыла. Моңы тел гыйлемендә зур ачыш дип бәяләп була.

Әмма телләренең сәер һәм серле багланышлары моның белән генә бетми әле.

Татарның сыйфат ясагычы - лы, -ле урысның -н(ы) ясагычына тәңгәл икәнә турында язылган иде инде (Аргамак, 1995, N12), монда инглизнең - el, -le, -ly (able, ably) һәм алманның - el (der Lo ffel) ясагычларын да өстәргә кирәк. һәм биредә, игътибарны җәлеп итәрлек кенә күләмдә булса да, ул телләрдәге кайбер тамыр һәм мәгънәдәш сүзләргә күрсәтеп китәсе килә:

татар	инглиз	татар	инглиз	урыс	алман
юеш	juice	тома	dome (свод, купол)	дом	der Dom (купол, кафедральный собор)
ачыт ачы	acid ache	сабын бәвел	soap bowel (эчәк)		
жим	jam (джем)	бау	bow (озын, сыгылмалы нәрсә)		
төш бәби	tooth baby	бүзә	booze (спиртлы эчемлек)		
ипле	able, ably (способный; умело, искусно)	кагу (удар)	kick	кеку	

татар

елак
болыт
болак
болын, алан, ялан
сулык
суҗа
песи
болан
корык
күшәү
берәү
йомык (жомык)

ачкыч
мул (vol, төрек)
муллы, муллык
жәйә (жир) гөя (грек)
пешү, пешерү пич (мич)

урыс

п(ы)лак + итү = плакать
облако
болото
поляна
луг
туча
пес, песец
олень
курок, круг (цирк)
күшә + итү = кушать
первый, перший (украин)
замок (йомып алыр нәрсә, бик)
замок (биләмәне йомып торучы корылма)
ключ (келә + ач)

полный
зема (Дунай болгары) земля
печь, печь (печка)

татар	алман	башка тел
урт ашау	der Ort asen, (хайваннарның ашавы) essen	есть (урыс)
лычма, лачма	loschen (юешләү, чылату яки берәр нәрсә белән киптерү)	
үткен сасык ләгү инде	wetzen aasig lügen (лгать) das Ende	the End (инглиз) инда (урыс) terra (латин)
жир	die Erde	

Исемлектән күренгәнчә, уртак сүзләр байтак, һәм алар бик борын-гы булырга охшый. Күбесенең татардан алынганлыгы кычкырып ук тора (able, ably, ache, acid h.б., урт. = Ort), урыс телендәгеләре - барысы да диярлек татардан алынмалы (элегрәк әйтеп үткәнчә, кире якка агым Октябрь инкыйлабыннан соң гына башлана). Шунысы кызык, төркиләрдә "өнәмле" дигән сүз бар, "өнәү" бар, "өнәм" юк. Аңа охшаш сүз бары тик алман телендә табылды: өнәм = angenehm. Күрәсең, борынгы заманда халыклар чын мәгънәсендә "тел, лөгать вә әхлак алмашып" яшәгәннәрдер.

Алдан әйтеп үткәнчә, телләрнең бер-берсенә турыдан-туры йогын-тысы була алмый, телдәге үзгәрешләр я мәдәни багланышлар нәтижәсе (табигый юл), я көчлөп тагу нәтижәсе (гайре табигый юл). Татарның тарихта урыс жирләрен колонизацияләгәнә һәм үз динен вә телен урыс-ка көчлөп такканы юк. Димәк, урыс телендәге татарчалык - ул борынгы татар (төрки) мәдәниятенә урыс тормышына көчле йогынтысы. "Коже-мяка" сүзе үзе үк әйтеп тора урыслар күн ясау һөнәрен татардан (бол-гардан) алганын. Алманның ул яктан татарга нисбәте булмагач, алар үз сүзләре белән атыйлар: das Leder - күн, der Lederarbeiter - күнче, ledern - иләү h.б. Бу үтә дә борынгылыкның борынгылыгын чама белән генә билгеләп була. Ни булса да, ул мең елдан ким түгел: "Слово о полку Игореве"да "кысан" сүзе очрый -бүгенге "тыгыз, кысрык" мәгънә-сендә түгел, ә борынгы "тарлавык" мәгънәсендә. Шумер заманыннан калган уртак сүзләргә искә алсак, ул борынгылык тагы берничә меңгә тирәнәя. Күрәсең, шул берничә мең ел элек славян телләр төркидән аерылып чыккан булса кирәк (Герман телләренең читләшүе, мөгаен, тагын да элегрәк булгандыр). Төркидән чыгу - фиғыль формалары һәм сүзләр ясалуы төрки тел кануннарына буйсынуы белән исбатлана. Сла-вян халкы (һәм теле) формалашуда төркинең роле бик әһәмиятле булган дип гоман кылып була: урыс теленең инфинитивына гына игътибар итегез: бары тик төрки-татарда гына ят тел сүзен кулланганда "итү" фиғыле ялгана (телеграф + итү = телеграфить, звон + итү = звонить h.б.) Ят тел дигәч, ул нинди тел булган икән, төркидән башка нинди халык (лар) славян этногенезында катнашкан?

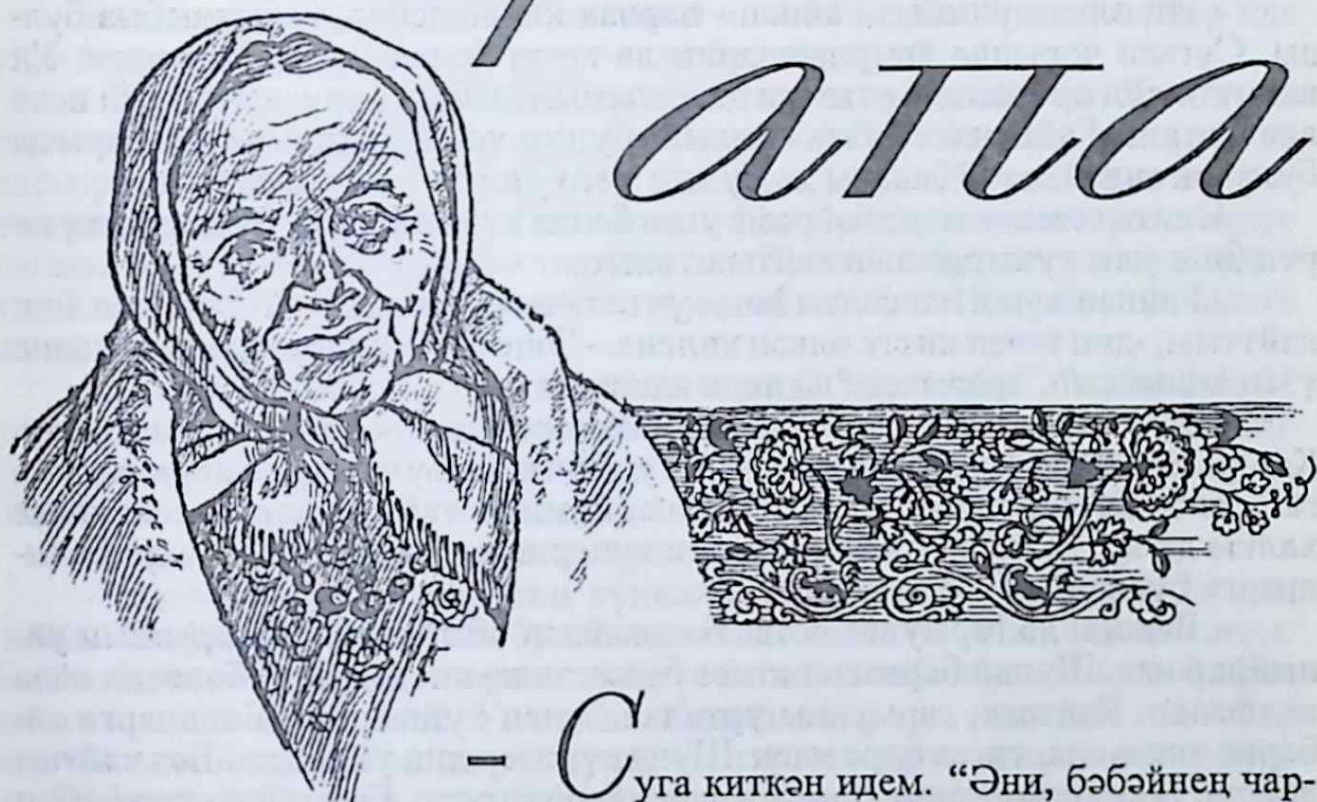
Лингвистик анализ менә шундый нәтижәләр бирә һәм тарихчылар алдына күп кенә сораулар куя. Эстафетаны тарихчыларга тапшырабыз. Кем күтәрәп алыр?

Ә без исә, яңадан Смеляков шигыренә кайтып, үз сорауларыбызны бирик:

Нинди ашлыкны тартты икән "русская мельница"?
Урыслар нинди телдә сөйләшә?

Заһирә ГОМӘРОВА

Кәримә АТТА

— Суга киткән идем. “Әни, бәбәйнең чаршавы яна!” - дип, балаларым каршыма йөгәрешеп килделәр. Тыным капланып өйгә килеп керсәм, балам бишектә янып ята. Куллары, битләре кара күмер! Биш көн аңына килә алмады, сабыем. Күкрәк сөтем белән дөвалап терелттем мин аны. Гайнан белән Әлфия киленем яхшы дарулар табарга ярдәм иттеләр. Исән калды Фәнүзәм. Битендә, тәнендә жөй эзләре генә калды... Инде үзләре бик матур ике кыз үстерәләр. Авылда яшиләр. Даруханәдә эшли. Укытучы булырга хыялланган иде, сабий чактагы бәхетсезлеге комачаулады, - Кәримә апа авыр сулап куйды.

Рәис Беляевнең әнисе Кәримә апа унбиш бала табып, унберен тәрбияләп үстерде. Бәхетле яшәде ул, картаймай яшәде. Балалары исәйгәч, оныклары булгач та, икенче яшьлеген кичерә башлады ул. Каһарман ана илгә дә, гаиләсенә дә турылыклы булып гомер итте. Гаилә нык булса, балалар да тәртипле, эшчән, намуслы булып үсәләр. Кәримә апа белән Кыям абзый Беляевләр гаиләсе энә шундый булды.

Унбер бала! Баһадирдай алты малай, биш кыз. Унбер елга сузылган йокысыз төннәр. Шуларны чиста йөртү, киендерү, ашату, укыту, тәрбия бирү фәкать иң уңган әниләрнең генә кулыннан киләдер. “Әкият кенә тиз сөйләнә, ә эш алай тиз генә эшләнми ул”, дип вакыт-вакыт тикмәгә генә әйтә торган булмагандыр инде Кәримә апа. “Хәрәкәттә бәрәкәт”, дип тә әйтергә ярата иде ул. Шуңа күрә дә озын гомерле булды ул. Әле 75 ләре узгач та битеннән алсулык китмәде. Башка бик күп аналар кебек ул да бик бәхетле гомер итте. Кыям абзый белән 57 ел бик тату яшәделәр алар. Һәрвакытта да туган-тумачаларының, авылдашларының горурлыгы булдылар. Балаларының унбере дә берсеннән-берсе уңган һәм кешекле булып үсте. Кыям абзый белән Кәримә апаның мэхәббәт жимешләрен саный китсән, инде алар жиде дистәдән дә артып китә.

- Иң өлкән улыбыз Гайнан - һәрчак киңәшчебез, таянычыбыз булды. Сугыш чорында авырлыкларны да аның белән бергә кичердек. Ул вакытта кул арбасында утынын да, саламын да бергә тарттык, - дип искә ала иде ана. Гайнан әдәбиятка гашийк булып үсә. Бер булганнан бары да була дигәндәй, оста баянчы да булып китә ул.

Әнә сигезенче март бәйрәме уңас белән күчтәнәчләр, бүләкләр күтәрәп биш улы тупырдашып кайтып төште.

- Гайнан күп итеп сәлам һәм күчтәнәчләр жибәрде. Аның өчен мин кайттым, -дип тезеп китте өлкән килене. - Эше бик күп шул, әнкәй, хәлне үзәң аңлыйсың, ярдәмчесе дә ялда иде әле.

Табын түгәрәкләнде. Сый-хөрмәтне сөйләшә-сөйләшә ашадылар. Кәримә апа Рәис улының ярдәмчел, туганлыклы булуыннан аерата канәгать икәнлеген белдерде. Олы жанлы, йомшак табигатьле Рәисне авыл халкы да ярата шул. Авыл эчендәге күперне дә, яңа мәктәпне дә салышырга булышты Рәис.

- Рәисем дә гармунга оста. Бәләкәйдән абыйсы белән ярышып уйнайлар иде. Шулай бервакыт әтисе белән эшкә киттек. Ике бәләкәч өйдә калдылар. Кайтсак, гармунны урталай бүлеп куйганнар. Балаларга әйберне тигез ала, тигез бирә идек. Шуңа күрәдер дип уйладык. Без кайтып кергәч, такмакый-такмакый җыларга керештеләр. Гармунны тигез итеп урталай бүлгән идек, ни өчендер берсе дә уйнамый, диләр. - Ана Идриснең бәләкәйдән үк сүз тыңлаучан, тиз ышанучан, аралашучан булуын искә ала. Идрис урта белем алгач, хәрби училищәда укый. Хәрби комиссар, подполковник була. Дүртенчесе - Хәниф. Ул да хезмәт сөеп үсә. Яр Чаллы шәһәрендә яши. Төзелеш, трест начальнигы була. Ә инде Рафигы гаиләсе белән Казанда яши. КПСС өлкә комитетында инструктор булып та эшләде ул. “Әледән-әле шалтыратып, хәлебезне белеп торалар. Өч кызлары бар. Маратым басынкы, аз сүзле, сабыр холыклы булды. Ул да бик әйбәт укыды, хәтерә әйбәт иде. Әледән-әле Мәскәүләргә хәтле барып белемен күтәрәп тора иде. СМУ начальнигы булды. Казанда төзелеш инженерлары институтын тәмамлады”, - дип сөйләде ана.

Телефонга үрелде. Ташкенттан оныгы Гөлинә шалтырата икән. Ул әтисе үлгәч туу сәбәпле, Кәримә апаларны эти-әни дип, уникалче бала булып үсте. Анасы карынында өч айлык булып калган иде. - Мин аны төшерергә ризалыгымны бирмәдем. Соңгы истәлегемне дә күпсенделәр, дип Хәниф кияү гүрендә безгә рәнжеп ятар, үзем үстерәм, дидем. Жиде яшенә кадәр уникалче балам булып, безнең янда яшәде. Ташкент уни-

верситетында физматны тәмамлады. Укуга сәләтле иде. Хәрби академия бетерде, Ленинградта яши. Ни аяныч, әтисе май бәйрәме көнне таганнан егылып умыртка сөяген сындырып вафат булды. Егерме ике яшендә тол калган Рәйсәгә бик булыштык. Үзе военкоматта эшли. Балаларын әйбәт итеп үстерде, рәхмәт яусын үзенә, ирсез хатын, йөгәнсез ат дип, ямьсезләнәп йөрмәде, йөзөбезгә кызыллык китермәде.

Мәдинәм Норлатта балалар бакчасында эшли. Өч бала үстерә. Әнисәм Казанда инженер. Университетны бик яхшы билгеләренә тәмамлады.

Фәнүзәм төпчегем булды. Бәлки алай да булмас иде әле. Йөккә узгач кия торган альяпкычымны, йә тагын сабый теләп торыр дип, Фәнүзәмә чүпрәккә боздым. Шул альяпкычымны ябып йөрсәм, минем авырлы икәнлегемне беркем дә белми кала иде, - дип көлдәрәп алды Кәримә апа.

Балалары: “Әнинең “әһ” дигәнән дә ишетмәдек, бик тә сабыр иде ул, - диләр. - Тешен кысып, түзеп кала белә иде ул”.

- Шуңа күрә дә авызымда бер генә тешем калды минем. Калганнарын малайларым алтыннан куйдырттылар. Унбиш баланы тапканда да шытырдатып кысылган тешләр бит инде алар, - дип, Кәримә апа тешләрен ялтыратып, кояштай балкып алды. - Ыңгырашканымны түгел, жырлаганымны да ишеттермәскә тырыштым. Буыннан-буынга килгән гадәт ул. Элекке татар хатыннары аерата шундый иде бит. Әйе-әйе, күпчелеге шундый тыйнак иде.

Кәримә апа белән Кыям абзыйны авылда “алма әби”, “алма бабай” дип йөртәләр. Ни өчен дисәң, заманында алма бакчасы алар хужалыгында гына иде. Умарта тоталар. Килгән-киткән кешеләргә, күршеләргә, балаларга алма өләшергә яраталар.

Әлфия “Кәримә апаның иң яраткан килене.

- Өлкән киленем бик киң күңелле, бала жанлы, игелекле булып чыкты. Әлфиям безгә килен булып килгәндә сигез балабыз бар иде инде. Бәләкәйдән безнең белән аралашып, үз балабыз кебек үскән иде. Әлфия дә әтисе эшен дәвам итте. Укытучы. Кодабыз мәрхүм авылның мөгтәбәр кешесе иде. Кодагыбыз да укытучы. Өе тар чакларда да күңеле киң булды Әлфиянең. Үзенә дүрт баласы янына ире Гайнанның биш туганын авырсынмыйча сыйдырды. Шулай итеп ул да тугыз бала үстерде дигән сүз. Үз игелеге үзенә кайтсын, үз балаларының да игелеген күрсен!

Кәримә апа барысы унбиш бала таба. Әмма өчесе тууга дөнья куялар. Алар тиз онытылалар. Ә менә Илгизе унбер яшендә кинәт үлә. Ул аерата сизгер күңеллелеге, тыңлаучанлыгы белән аерылып торган. Шунлыктан Кәримә апа йомышларга аны ешрак йөгерткән, көтү куарга да Илгизен уяткан. Идәндә барысы бергә тезелешеп йоклап ятканда Илгизен чәченнән танып уята торган булган. Кап-кара чәчле, матур бала булган ул. Аның өчен Кәримә апаның хәзер дә үзәге өзгәләнә.

- Балаларым тату үстеләр. Маратым белән Рафигымның аралары бер генә яшь иде. Игезәкләр кебек тигез иделәр. Кечкенә чакларында үзара чәкәләшергә яраталар иде.

Кыямәтдин абзый: “Һәр бала үз ризыгы белән туа”, - дип, бөтен көчен балаларын укытуга биргән. Авыр чорга туры килгән Кәримә апа белән Кыям абзыйның балалар үстергән чаклары. Алым дисәң ризыгы, киим дисәң киеме юк.

Балалар үз бәхетләрен ил язмышын кайгыртуда күрделәр. Дәүләт

органнарына халык сайлаган вәкилләр буларак, үз вазыйфаларын намус белән үтәү өчен бөтен көчләрен бирделәр.

Роза үзе туып-үскән гаиләнең матур йолаларын дәвам итүче уңган хатын, әнисе кебек үк олы жанлы ана.

Кәримә апа балалары бүләк иткән киёмнәрен киеп, аларның әле берсенә, әле икенчесенә кунакка йөрергә яратты. Йөзә алсу, күзләрендә нур балкый. Жылы туннар, мамык шәлләрдән дә бигрәк балаларның эти-әниләренә булган мөхәббәте, кайгыртучанлыгы жылыта аны.

Балалары үткәннәрен сагынганда болай дип искә алалар:

- Әниңең кайчан ял иткән белмәдек без... таңнан төн уртасына кадәр аяк өстендә булды.

- Үтә сабыр холыклы безнең әни.

- Искиткеч гадел ул. Табигате шундый аның, канына сеңгән...

- Яшь балаларын бәләкәй арба белән тартып колхоз эшенә йөрде.

Пенсия яшенә җиткәннән соң да колхозда шактый эшләде. Авыр еллар иде бит.

- Без аның кайсыбызны булса да артыграк яратканын сизмәдек.

- Әни белән эти бик дус яшәделәр. Эти берәр җиргә китсә, аның кайтуына ишек алларын себереп, капка ачып тора идек...

- Ялгышрак нәрсә эшләсәк: “Этигез нәрсә әйтер инде?”, “Этигезгә нәрсә диярбез инде?” - дигән тылсымлы сүзләр генә әйтә иде ул...

- Туганлык хисләре дә әни ягыннан килгән безнең. Эти гаиләдә бердәнбер бала булган. Әниләр күмәк үскәннәр...

- Кыз туганга булышу - ир туганның бурычы, - ди торган иде әниңең олы абыйсы Шакирҗан абый... Авылның иң дәрәжәле кешесе иде ул...

- Аны без генә түгел авылның бөтен халкы ярата иде...

- Ул бит Хасан күле сугышында, ак финнар белән сугышта, аннары Бөек Ватан сугышында катнашкан солдат, рухи байлыкны, тормыш тәҗрибәсен күп туплаган кеше, олы киңәшкә кешеләр аңа бара иде...

- Эстафетаны Гайнан абый белән Элфия апага биргәнче без дә аның канаты астында булдык.

- Туганнар арасында нәсел исемнә тап төшерүче булмады, “безнең йөзгә кызыллык китерәсе булмагыз”, дип өйрәтте безне әни...

Ирексездән күңелемдә шигъри юллар туды:

ӘНИЕМ

Хәтердә, әнием
Моңлы җыр көйләвең.
Бишегем янында
Әкият сөйләвең.

Ярата идең син,
Ямьле яз җиткәнне.
Күзәтә идең син,
Торналар киткәнне,
Иң матур көз ае -
Октябрь үткәнне.

Уяна идең син,
Таң белән җәйләрен.
Күп иде эшләрң,
Тектең дә, бәйләдең...
Каймаклы сөт белән
Эчердең чәйләрң.

Уянып төннәрен
Гел безне күзәттең.
Өсләргә яптың син,
Урынны төзәттең.

Теләк зур, укырга
Шәһәргә килдек без.
Язмыштан узмышлар
Юктыр ла дидек без.

Гөрвакыт, энием,
Өйрәттең, киңәштең.
Син йөрәк жылыңны
Бертигез өләштең.

Ә хәзер, энием,
Күр инде үзеңне,

Кысылган күзеңне,
Какланган йөзеңне.

Хәзер без үзебез
Өлкәннәр шул инде.
Битләрдә жыерчык,
Чәчләргә чал инде.

Нишләмәк кирәк соң?
Язмыштан узмышлар
Юктыр ла шул инде,
Юктыр ла шул инде.

- Балаңны ялкау, кыек куллы, әдәпсез дисәләр, ни эшләр идең. Кешеңе дә тыңлый беләләр, кеше белән эшли дә беләләр, рәхмәт яугырларым. Аларны каршыга утыртып, син тегеләй бул, син болай бул, дип өйрәтергә вакыт тимәде инде. Барысын да үзебездән күреп өйрәңделәр. Кеше хакына кермәдек, кеше әйберенә тимәдек, ялгышып та колхоз милкенә кул сузмадык. Бер-беребезгә ихтирамлы булуыбыз да ярдәм иткәндер инде, - дип сүзгә кушылды Кыям абзый.

- Анысы да хак. Атасы миннән башка аш янына да утырмады, урыныбыз түрдән булды. Эни әйтә торган иде, балаларыңа үз өлешләрен бир, үзең тигәнне үзең аша, шулай итмәсәң, бала ата-ана кадерен белми, дип. Шул киңәшне дә тоттык. Балалар ач-ялангач булмадылар, тәм-том белән дә азындырмадык. Хезмәт хакларын алып кайтып бирделәр. Аны гаилә белән киңәшеп, тиешле урынга гына тоттык. - Кәримә апа хәтерендә үткәннәренә яңарта...

- Эни кайтты!

Өй алдына шатлыклы чыркылдашып бер көтү бала-чага йөгереп чыкты. Бәхетле ана балалары арасында күмелеп калды. Шул арада кайсын назлап сөяргә, кайсын башыннан сыйпарга, кайсына жылы сүз әйтсәң өлгерде. Атлаган уңайга тиз генә киес итекләрен кагып һәм шәлен чишә-чишә, жиңел адымнар белән өйгә килеп керде. Коңгырт чәчләрен дә кар бөртекләре, кар тамчылары жемелди, алсу йөзе ут яна, күзләреннән нур бөркелә. Кем аңа 45-50 яшь бирер дә, кем аның унбер бала анасы булуына ышаныр икән?

Озакламый эниләре кайтудан туган шатлыклы шау-шу басылып, өйдә тынлык урнашты, һәм балаларның һәркайсы үз эшенә тотынды. Күренеп тора, биредә беркем дә кул кушырып утырырга күнекмәгән...

Менә ул олы кызы Роза белән түтәлләргә кыяр утыртып йөри. Улларының һәм кызларының тәртипле һәм эш сөючән булып үсүләренә куанып, кызына эндәшә:

- Арымадыңмы әле, кызым?

Кызы елмая: - Юк, энием, минем кулларым арымый. Мин сиңа ошарга теләм. Син гел эшләп торасың, бер дә арымыйсың.

- И кызым, нинди әйбәт итеп утырткансың, миннән дә уздыргансың, кыяры да мул булыр, иншалла.

Кәримә апа балалары алдында этиләренә бер авыр сүз дә әйтмәде,

балаларыннан да әйттертмәде. Иренен кайтышына юыну өчен су жылыттырып куя, өй эчен тәртипкә китертә.

Кәримә апа иренен урамнан кайтып килүен күрүгә:

- Чү, балалар, әтиегез кайта, - ди. Өй эче шунда ук тәртипкә килә: урындык, скәмияләр үз урыннарына урнаша, мендәрләр рәтләп куела, идәндәге кәгазь кисәкләре дә мич авызына кереп югалалар... Капка ачылуга өйдәге чыр-чу, тавыш та бөтенләй тынып кала.

- Балалар өйдә юк мәллә? - ди хужа гажәпләнәп.

- Өйдә, һәммәсе дә өйдә, - ди Кәримә апа. - Икенче бүлмәдә утыралар.

Өс-башын чишенәп Кыям абзый шунда юнәлә. Өстәл янында рәсем ясап, тыныч кына китап укып утырган улларын, кызларын күрәп куана. - Әниегезне тыңладыгызмы, артыгын кыланып аны борчымадыгызмы, оланнар? - ди. Балалар аның муенына сарылалар...

"Элементар кешеләктән башка әхлак була алмый. Чын йөрәктән кичерә алмаган кеше югары идеалларга лаек була алмый. Каты бәгырь-лелек, кешеләргә карата ваемсызлык - үз-үзенә ярату ул. Үз-үзенә ярату исә - мәрхәмәтсезлек тудыра", - дип язды күренекле совет педагогы В.А.-Сухолинский.

Кәримә апа гаиләсендә үскән балалардагы иң калку сыйфат - кешеләклелек, дияр идем мин. Моның сере шунда: гаиләдә балалар һәрчак өлкәннәрдән үрнәк алып, үзара ярдәм итешеп үстеләр.

И гомерләр... Кәримә апа да балаларын, оныкларын калдырып, сиксән яшендә дөнъя куйды. Ә ире Кыям абзый аннан алдарак...

Алхәбәр

Факил Сафин. Биек тауның башларында. Роман.

... - Раушания! - дип кычкырды Шәфкать танк туктап калуга һәм кабаланып люктан шуышып чыкты да жиргә төгәрәде. Торып басты, кулларын сузып, алга томырылды.

Үзенә табан ташланган кап-кара киёмле, төс-кыяфәтен шәйләп булмаслык куркыныч заттан коты алынып, кыз, үзенә инде килеп житә язган бу жан иясен читкә тибәрергә жыенгандай, чырыллап кычкырды да агач төбәндә хәрәкәтсез яткан ирне гәүдәсе белән каплады.

Башня люгы каерып ачылды. Хасистов бу галәмәттән шашып калган иде. Башын башнядан сузып, тамак төбән ертырдай итеп кычкырды:

- Артка, Шамсутдинов, машинага, анаңны... Селәгәй төре, ни кыланасың, ә? Артка! - Ул башня эченнән автомат тартып чыгарды.

Мансур Кашапов. Кара язмыш. Повесть.

Күпсанлы укучыларыбызның теләкләрен искә алып, киләсе елда повестьның калган өлешләрен бастыруны давам итәчәкбез.

К 500-летию
великого татарского
поэта
Мухаммадьяра

Николай АЛЕШКОВ

"Прости нас, дядя Трнша..."

Роза АХМЕТОВА

Когда бы не было так грустно...

В НАШЕМ ДОМЕ

Алексей ТАРАСОВ

М
И
Р
И
Н

Фиркат ШАФИГУЛЛИН

ЗАПРЕ-
ЩЕННЫЙ
ОБГОН

Мөхәммәдъяр.
"Фәләк балстаны былбылы".
Работа Нәжип Нәкъкаш.

Каждое столетие, каждая эпоха в истории литературы характеризуется определенным спектром великих имен, принадлежащих не только тому времени, но и всей истории Человечества. Одним из таких имен шестнадцатого века является татарский писатель-гуманист, поэт-просветитель Махмуд Ходжа углы Мухаммадъяр. В литературном мире он широко известен уже с первой половины девятнадцатого века: еще тогда исследователь Азиатского музея царской России И.Березин (впоследствии - Институт народов Азии АН СССР) среди редких рукописей своего отдела нашел поэму Мухаммадъяра "Тухваи Мардан" ("Дар мужей" или "Подарок Джигитов") и, внеся ее в "Описание турецко-татарских рукописей", дал весьма высокую оценку произведению, восхищаясь мастерством автора.

Заметным явлением в истории лите-

Лучи души простирая в вечность...

К 500-летию
великого татарского
поэта

ратуроведения стала статья Накыя Исанбета о творчестве Мухаммадъяра, вышедшая в 1941 году на страницах журнала "Совет эдэбияты", где сообщалось о том, что найдена новая поэма "Нури Содур" ("Лучи Души" или "Дар Сердца") поэта. Вскоре там же, в отделе рукописей Института Востоковедения, литературоведом Б.Яфаровым в 1948 году были обнаружены новые списки той же поэмы. В настоящее время таких списков уже несколько.

Творчество Мухаммадъяра не обойдено вни-

манием со стороны исследователей и ученых: в разные годы изучения стиля и языка его поэм занимались такие известные литературоведы как Шакир Абилов, Вахит Хаков, Хатыйп Миннегулов, Мирфатих Закиев, Хатип Госман, Миркасыйм Госманов, Дамир Гарифуллин, Анвар Шарипов, Рафаэль Мустафин, поэты Ахмет Рашит, Гарай Рахим, Рафилъ Файзуллин, Зиннур Мансуров и другие.

Естественно, что исторических фактов о жизни и творчества Мухаммадьяра не сохранилось, однако из его собственных произведений (которые автобиографичны) удалось установить, что родился он в 1497 году, стихи сочинять начал рано, проживал в городах Булгаре и Казани, поэмы свои написал в 1539 ("Тухвай Мардан") и в 1542 ("Нуры Содур") годах.

Произведения Мухаммадьяра явно отражают, конечно же, свое время, общественные отношения и настроения своей эпохи, - поэтому в них очень навязчиво звучит мысль о покорности человека всевышней Судьбе и неизбежности того, что предначертано Всевышним. Таким образом, его произведениям характерен так называемый "мусульманский провиденциализм", традиционный для средневековья Востока.

В творчестве поэта мысль всегда доминирует и авторские размышления о жизни являются той канвой, на которую нанизываются насыщенные художественными образами, мастерски сделанные строки новелл-этиюдов и рассказов-притч, составляющих гениальные поэмы Мухаммадьяра. Традиционно начинаясь хвалой Аллаху, пророкам и посвящением хану (введение), каждая часть этих поэм своим содержанием призывает к идеям средневекового гуманизма - к справедливости, терпению, честности, милосердию, щедрости и другим благородным человеческим качествам.

Поэма "Тухван Мардан" ("Подарок Джигитов") состоит из семи частей, в которых, в основном, гово-

рится о тех высоких свойствах души человеческой, коими должен обладать мужчина - воин-джигит. В небольших рассказах-притчах о Шахе Харуне, о мудром Захиде, о милосердной девушке и ее злом отце и других притчах автор обстоятельно знакомит нас с нравами той эпохи, поклоняясь в своих стихах отнюдь не ханам, а "падишаху души человеческой - беспокойному сердцу джигита". Если же вчитаться повнимательней в текст поэмы, то можно убедиться, что Мухаммадьяр отходит от догм последовательного, классического ислама и в эпоху суфиев, клики шествующих лишь о спасении души (неистовым молением), поэт находит смелости и мужества заявить: "Лучше один час быть справедливым, чем пятьдесят лет провести в постах и молитвах". В то же время, он бичует в согражданах, стяжательство, корыстолюбие, предательство и другие пороки...

Вторая по времени написания поэма - "Нуры Содур" ("Лучи Души") состоит из десяти частей, в каждой из которых поэтически воспеваются какое-либо благородное качество, которым должен обладать падишах, правитель страны...

Признанный знаток поэзии древнего Востока и Азии, неутомимый исследователь творчества Мухаммадьяра - кандидат филологических наук Шакир ага Абилов пишет, что Мухаммадьяр был хорошо знаком с поэтическими традициями Фирдоуси, Саади, Джами, Низами, Рудаки, Хафиза. Поэтому он в своих произведениях умело использовал классические для них художественные приемы и средства, допуская литературные параллели с их образами (например в поэме "Лучи Души" - угадываются разбойники из "Гулюстана" Саади), порою даже пользуясь подражаниями (в частности, Низами, Лутфи, Навои). Тем не менее, поэмам и стихам Мухаммадьяра характерны особая живость языка и совершенство формы. Техника его стихотворчества строго выдер-

Махмуд Ходжа углы МУХАММАДЬЯР

(1497 - середина 16 века)

ЛУЧИ
ДУШИ

(Чертверостишия
из поэмы)

жана и размеры стихов соответствует (согласно результатам поэтического анализа Рафаэля Мустафина) русскому "четырёхстопному дихорею, перемежающему с четырёхстопным пеоном, где рифмы - парные, глубокие, звучные, а стиль письма тяготеет к афоричности".

Заканчивая эту небольшую статью о творчестве великого татарского поэта-гуманиста, хочется отметить, что его поэмы "Тухвай Мардан" и "Нуры Содур" стоят в одном ряду с такими шедеврами литературы тюркских народов, как "Кыйссаи Йосыф" Кул Гали, "Шахнаме" Фирдоуси, "Гулюстан" Саади, "Хосров и Ширин" Низами и другими. Они будоражат наши умы и ныне, в век космических свершений и компьютеров, они будут жить и в двадцать первом, и в тридцатом веках, всесильно простирая Лучи Души великого Мухаммадьяра в Вечность...

Немаловажно и то, что благодаря творческому наследию Мухаммадьяра, мы имеем уникальную возможность прикоснуться к таинственному прошлому наших предков, представить себе те тревожные страницы жизни Казанского Ханства 1530-1540-ых годов, которые предшествовали героическому и трагическому 1552 году, когда славное государство поволжских татар пало и на долгие века потеряло свою независимость. К счастью, ныне, в конце двадцатого века татарский народ вновь обретает крылья Свободы, укрепляет свою независимость, свою государственность, возрождая многовековую богатейшую культуру, искусство и литературу.

С.МАНСУР-БУЛГАРИ

...Смелей твори добро, придет пора -
И ты узнаешь тоже вкус добра.
...Торгуя, не зови саман зерном.
Кто зло творит, тому воздастся злом.
...Тому дай руку, кто устал в борьбе,
Когда-нибудь он руку даст тебе.
...Когда увидишь в клетках певчих птиц,
Освободи бедняжек из темниц.

(Пер.Р.Морана.)

Безверье не разрушит - нет! - страны,
Но гнет нещадный корни подрывает:
У иноверцев нет пред ней вины,
Да глас тирана - злее орд бывает...

Если в сем мире
 живешь благородным -
Ада минуешь ты в мире загробном,
Если и честен с людьми,
 и правдив -
Будет Аллах и к Тебе справедлив.

Дано с рожденья чудо - говорить! -
Нам, людям,
 как и птицам - дар парить.
Вновь мысли в голове лишь замелькают -
Язык в слова их тотчас облакает.

(Пер. М.Сафина).

Кто в этом мире щедрым будет - тот
В загробном мире в ад не попадет.
...Быть справедливым - правдой дорожить,
Правдивым быть - в чести, в богатстве жить.

Знай, что язык людскому роду дан,
Как чудо из чудес, как талисман.
Мысль в голове мелькнет, но в тот же миг
Она из головы летит в язык.

(Пер. Л.Пеньковского).

Николай АЛЕШКОВ

ПРОСТИ НАС,

(Из книги "Это было в Тарловке")

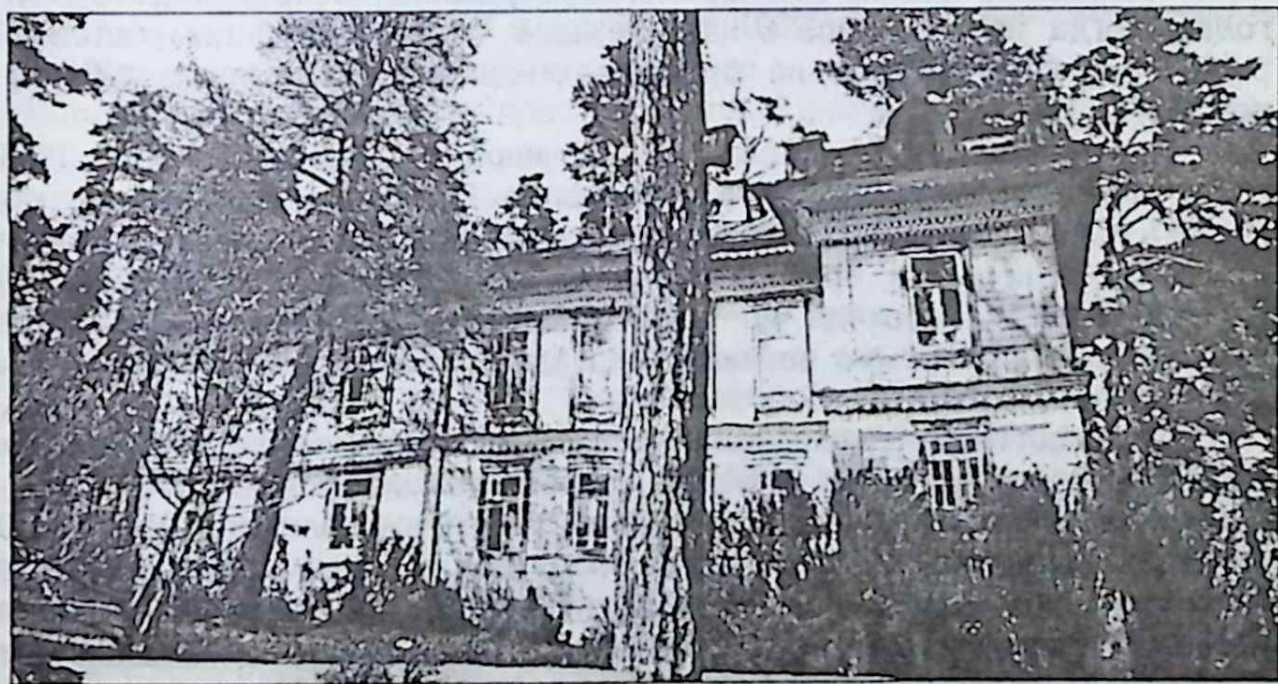
Мы подступили, пожалуй, к самой драматической странице в истории Тарловки. Эта страница связана с годами "сороковыми, роковыми, военными и фронтовыми". Сразу после нападения фашистской Германии на нашу страну здесь начал формироваться эвакогоспиталь за N4089. Он просуществовал с октября 1941 года по октябрь 1945 года. За это время в госпитале побывало около 10 тысяч раненых (точная цифра - 9981 человек).

Выдержка из "Объяснительной записки", хранящейся в фондах военно-медицинского архива Ленинграда свидетельствует, что эвакогоспиталь N4089, относящийся к системе ВЦСПС (Татарское управление госпиталей), был предусмотрен, как профилактический, - для излечения начальных форм туберкулеза и ранений в

ДЯДЯ ГРИША!

Эвакогоспиталь
в Тарловке.
(Фото военных лет)

"Дядя Гриша" - Григорий
Никитич Семенов.

Сгоревший Стахеевский
особняк.

грудную клетку. Впоследствии профиль был нарушен. В госпиталь направлялось большинство тяжелых туберкулезных больных.

Основным моментом, тормозящим работу госпиталя, в записке отмечалась его отдаленность от железнодорожных путей (90 км) и нехватка подвод (всего 10 штук).

В архиве санатория "Тарловский" я нашел письмо от Екатерины Алексеевны Кочкиной. Она вспоминает:

"23 июня 1941 года мы проводили в ряды РКК нашего старшего врача Лапшина И.И.

19 августа 1941 года мы получили из Казани телеграмму такого содержания: выписать всех больных двадцатого, приготовиться приему больных нового контингента. Просидев всю ночь, мы приготовили все документы и утром 20-го на катере отправили на пристань Набережных Челнов всех больных. С этого дня ждали раненых. Но их нам не присылали до 20 ноября 1941 года. Все эти месяцы коллектив работал на уборке урожая в подсобном хозяйстве санатория. Урожай был выращен отличный.

В середине октября меня вызвал райвоенком Хусаинов и принудил согласиться принять на себя должность начальника госпиталя, о чем тут же сообщил в облвоенкомат. Вот так я стала начальником эвакогоспиталя №4089. А моим помощником стал бывший директор санатория Соболев Николай Леонтьевич, позднее ушедший на фронт и удостоенный в 1943 году за форсирование Днепра звания Героя Советского Союза.

Нельзя не вспомнить хирурга, профессора Арона Генуховича Гильмана, которому мы, врачи, ассистировали на операциях. Много раненых, в основном, с грудными ранениями было откомиссовано в часть. Но два корпуса (второй и третий) на берегу Камы были заполнены туберкулезными больными. Вот из них-то многие и умирали, особенно в 1944-45 годах, когда направлялись к нам большей частью уроженцы восточных республик, заболевшие на фронте так называемым окопным туберкулезом..."

Это письмо было прислано Е.А.Кочкиной в санаторий летом 1975 года. Из него также следует, что именно Екатерина Алексеевна, как врач, в конце октября 1945 года сопровождала всех находившихся в госпитале раненых и больных туберкулезом (последних было больше) на специальном пароходе до Казани. Правда, начальником она тогда уже не была. За четыре военных года здесь сменилось не менее пяти начальников госпиталя.

Сам госпиталь располагался в четырех деревянных двухэтажных спальных корпусах, имел столовую, хозяйственные помещения и подсобное хозяйство с конефермой. Лечилось в госпитале от 150 до 200 раненых одновременно. Летом они поступали по Каме на известном в то время в наших краях пароходе "Ленинград". Обычно за сезон он по нескольку раз приходил в Тарловку, издали напоминая о себе длинными гудками. А зимой раненых бойцов возили подводами с железнодорожной станции Сюгинск (ныне город Можга Республики Удмуртия).

В госпитале работали хорошие врачи, некоторые из них были эвакуированы из Ленинграда. Были и москвичи - это уже упоминавшийся профессор А.Г.Гильман со своей женой Азой Израилевной, которая работала врачом-ординатором. Арон Генухович Гильман пользовался непререкаемым авторитетом среди медиков. А раненые смотрели на него, как на спасителя. Так оно, в сущности, и было, если учесть, что

известный хирург сделал в Тарловке около девятисот операций, и только две из них - особо сложные - оказались со смертельным исходом. И это несмотря на нехватку инструментов и дезинфицирующих средств.

Многие из тех, кто работал в госпитале, и сегодня вспоминают московского профессора с благодарностью. Анастасия Григорьевна Кострова, например, (в военные годы она была молодой поварихой Настей Семеновой) однажды крепко занозила руку. Через некоторое время поднялась температура. Сказали об этом Гильману. Он тут же пришел к больной. Распухшую руку сильно ломило. Доктор внимательно осмотрел ее, покачал головой и сказал девушке, что придется потерпеть: надо вскрывать опухоль, а у него нет обезболивающих средств. Настя, конечно, стерпела. После небольшой операции Арон Генухович выписал ей направление в больницу. Однако Настя, когда ей стало легче, вышла на работу. Ей еще долго было неудобно перед профессором, ведь он навещал ее до тех пор, пока рука не зажила...

Лекарств в госпитале тоже не всегда хватало. Выздоровлению бойцов способствовали целебный сосновый воздух, здоровый климат и особенно кумыс. Он стимулировал заживление ран, срастание переломов, укреплял организм.

Несмотря на то, что продуктов в то время было мало, раненых старались накормить сытно и вкусно. Картофель и овощи получали из подсобного хозяйства. Кама выручала свежей рыбой.

"Из фондов военно-медицинского архива (фонд 2149, опись 10616). Отчет за май 1943 года по э/госпиталю 4089.

Проведен опыт приготовления кумыса из коровьего молока. Кумыс из коровьего молока более приятного вкуса, вполне пригоден для лечения...

Со второй половины месяца больным давали зеленый лук.

В мае сделано 16 операций, перевязок 266, переливаний 65...

За отчетный период умерло пять больных...

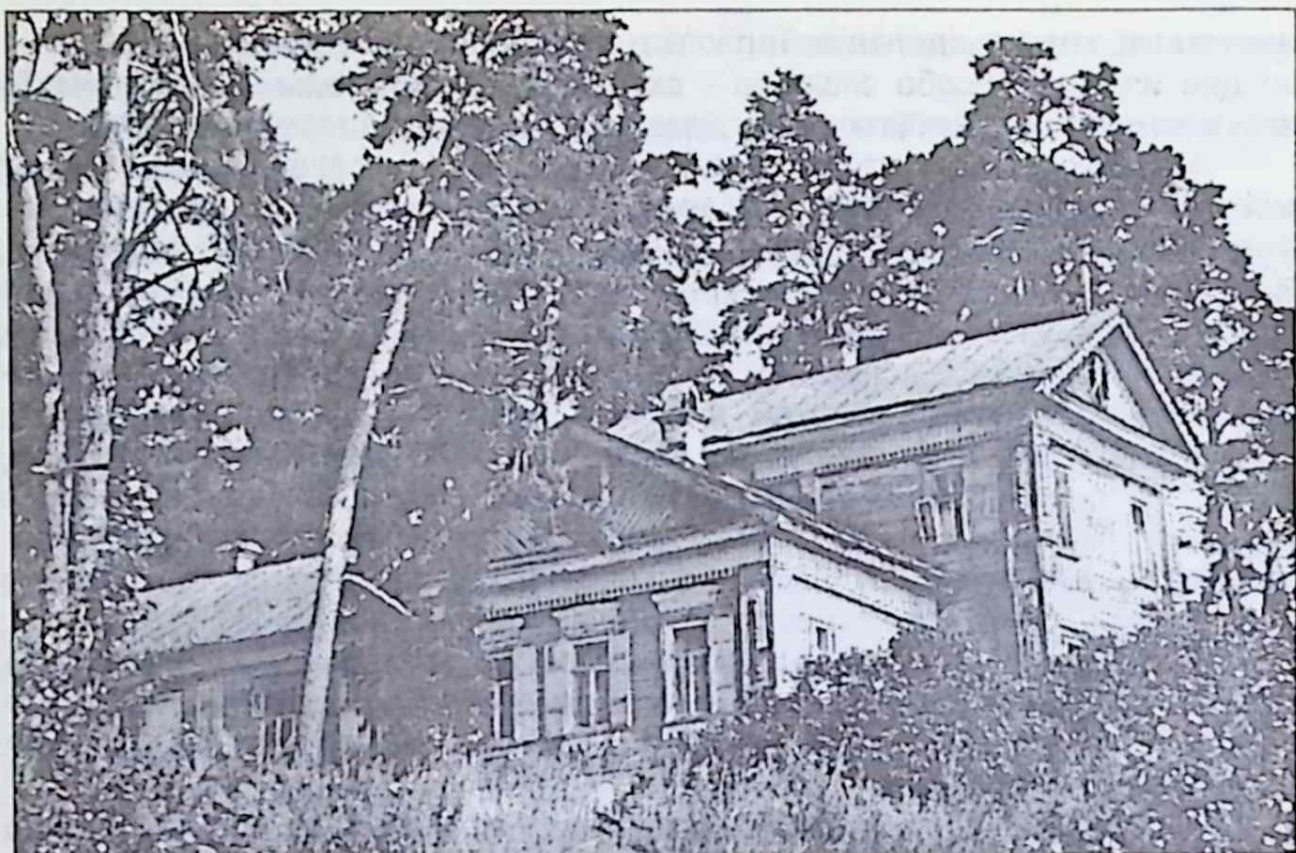
Общее число раненых на 1.06.43 г. - 99 человек. Убыло: в часть 13, к нестроевой 13, ограничено 1, негодных с переводом 10, негодных вовсе 8, эвакуировано ЭП-48-1, эвакуировано др. ЭП-79, умерло 5 (5,9%).

Имеют место значительные изменения в переменном составе госпиталя - 9 мая по распоряжению ЭП-48... эвакуировано санитарным транспортом для дальнейшего лечения в глубокий тыл - 44 человека и 11 мая - 35 человек. 9 мая поступило 9 человек с ранением грудной клетки. 30-31 мая поступило 40 человек.

Из общего числа раненых в количестве 99 человек на 1.06.1943 года имели: с ранением грудной клетки 11 человек, больных туберкулезом легких 48 человек, туберкулезом прочих органов 6 человек, с экссудативными невритами 20 человек.

В отчетном месяце уменьшилось число больных из-за изменения характера лечебной работы. Работа рентгенкабинета протекает неудовлетворительно - отсутств...

В отчетном месяце в трудовом процессе принимали участие 42 человека.

Проведены четыре научные конференции врачей, два занятия с врачами по повышению квалификации. Для всего состава ран-больных прочитано две лекции. Врачи провели 12 занятий, медсестры - 10 по оказанию первой помощи...

В отчетном месяце улучшилось снабжение медикаментами, в частности, госпиталь получил ряд дефицитных медикаментов. Госпиталь имеет необходимый запас марли и бинтов, но совершенно не получает ваты и лигнина. Получен аппарат для переливания крови. Вместе с тем необходимо отметить - госпиталь не имеет необходимых хирургических инструментов, не имеет дезинфицирующих веществ. Начальник госпиталя Уварова".

Как видно из этого документа, врачам да и всему составу госпиталя приходилось работать в очень трудных условиях. Нелегко было и раненым. Не все возвращались в строй, не все, получив инвалидность, возвращались к семьям. Многие умирали - кто от окопного туберкулеза, а кто от тяжелых ран.

Но, несмотря на все трудности, по вечерам, после ужина бойцы сдвигали столы в обеденном зале в угол, ставили рядами скамейки, и получался небольшой кинозал. Кино было тогда главным развлечением раненых. С экрана они узнавали о событиях на фронте. Приезжали к бойцам и концертные бригады. Тогда в госпитале был настоящий праздник. Все это помогало отвлечься от болезни, поднимало настроение.

Среди самодеятельных артистов нередкими гостями были и дети, в том числе эвакуированные в Набережные Челны из белорусского города Орши. Как грянула война, их сразу из пионерлагеря погрузили в

эшелон, даже с родными ребята не успели попрощаться. Так вот, в свободное от занятий и работы время они приезжали в Тарловку. Погрузят на сани нехитрый реквизит и декорации, а сами идут следом по заснеженной Каме.

Об этом эпизоде рассказала в городской газете "Знамя коммунизма" секретарь Набережночелнинского райкома ВЛКСМ военных лет Екатерина Григорьевна Забродина. На страницах этой же газеты осенью 1987 года были опубликованы воспоминания ветерана труда Г.Ступина, которые я хочу частично воспроизвести, ибо живые свидетельства обладают особой ценностью...

Уцелевший (надолго ли?) Стахеевский особняк.

Художник Леонид Остапенко с семьей в Тарловке (умер в декабре 1996 года, похоронен в Тарловке).

Итак, вспоминает товарищ Ступин:

"С 1941 года работал директором леспромхоза в деревне Тарловка, был знаком со многими бойцами, которые лечились в местном госпитале, поскольку как лектору райкома партии приходилось часто там бывать...

Лекарств, питания не хватало, многие больные были практически обречены. А врачи в госпитале были хорошие, сами испытавшие тяжесть войны. В основном это были эвакуированные из Ленинграда. В Тарловке врачи жили в тяжелых условиях, в холодных домах, недоедали, недосыпали, с одеждой было плохо. Я видел своими глазами, как им было нелегко.

Как-то заболел рабочий-лесоруб. Я пошел домой к доктору Анне Петровне. В избе холодно, неуютно. Сама Анна Петровна - молодая женщина, стояла у печи в больших мужских валенках, в старой телогрейке, на голове простой серый платок. А она была заслуженный врач-терапевт. Вот так нас "красила" война... Я попросил помощи. Анна Петровна сразу же пошла со мной к больному. Но и я в долгу не остался - помог завести ей дров...

Местные жители помогали бойцам, чем могли. Не могу забыть мастера из Тарловки Василия Александровича Рыкалова. Он своим дру-

зьям - раненым из госпиталя Юре и Мише - справлял день рождения по-домашнему. Жена Василия Александровича пекла пироги, варила пиво...

Часто из нашей конторы к бойцам приезжали девчата. Брали с собой патефон, пластинки и там пели, плясали, заводили знакомства. Солдаты тоже бывали у нас...

Помню один случай проводов из госпиталя в войсковую часть. Костя и Петр поправились - мы их собрали, дали, что могли, и, как родных братьев, проводили...

Прошу прощения, что так сумбурно написал. Мне 80 лет. Когда писал, потом стал читать жене и так плакал, что читать не мог. Бойцы наши стоят перед глазами..."

Давайте на минутку задумаемся над этими немудреными строчками. Не все в них понятно. Почему, например, врачи, живя в лесу, оказывались без дров? В военное время, наверное, и не такое бывало, но жаль, что ветеран не объясняет, потому что волнуется. Кое-кому это, возможно, покажется излишне сентиментальным. А мне подумалось о другом. Что такое домашний пирог на день рождения раненому солдату, как не акт милосердия, простой человеческой жалости к пострадавшему?

Способность к сочувствию и состраданию во все времена определяла меру человеческого в человеке. Не начали ли мы незаметно утрачивать эти качества в послевоенные десятилетия? Не затянулись ли они в нас преждевременным жирком? А ведь утрата милосердия - утрата души. Смотришь ни иного нынешнего бизнесмена или "крутого" недоросля и чувствуешь - он уже перешагнул опасный порог, за которым человек превращается в лучшем случае в потребителя, в худшем - в жестокого зверя.

Да, многие из нас сегодня сыты, одеты, обуты, ездят на собственных "Жигулях" на собственные дачи, и ничего дурного в этом, конечно, нет. Дурное состоит в том, что, богатея, мы забываем о согражданах, которые в результате очередного исторического перелома, названного перестройкой, оказались за чертой бедности. Дурное состоит в том, что мы, челнинцы, забыли о Тарловке, о братской могиле, которая там есть.

Слава Богу, что не все оказались иванами не помнящими родства. О тех, кто не забывал и к нашей совести иногда обращался, я еще расскажу. А что касается домашних пирогов, то и сегодня работники столовой санатория потчуют ими именинников из числа отдыхающих. И эта "мелочь", как нам кажется, лучше всяких показателей говорит о внимании к человеку. Правда, пригласить чужого больного в честь дня его рождения к себе домой вряд ли придет сегодня кому-нибудь в голову...

Касаясь затронутой темы, хочется рассказать еще об одной, ничем, на первый взгляд, непримечательной судьбе. А на ее примере напомнить, что глаголы "любить" и "жалеть" были когда-то в русском языке чуть ли не синонимами. Случайно ли? Нет, не случайно. Дело в

том, что бескорыстие, милосердие, способность к сочувствию и состраданию, как нравственный фундамент, закладывались когда-то православием, церковью в душу человека с самого его рождения. И сегодня просто необходимо об этом вспомнить - хотя бы потому, что не только в большинстве бывших братских республик, но в самой России средства массовой информации на полном серьезе толкуют о каком-то имперском сознании, присущем якобы искони русскому человеку. И ленивы-то мы, и безнравственны, и колонизаторы мы, и захватчики. Короче говоря, привыкли на чужом горбу в рай въезжать.

Конечно, десятилетия коммунистического безбожия наложили свой негативный отпечаток и на русский национальный характер. Но только ли на русский? Выправляться сейчас всем надо, а не злобствовать, не искать виноватых и врагов. Видеть врага в человеке другой веры, другой национальности - это тяжкий грех и великая опасность...

Речь пойдет о ныне покойном "дяде Грише" - так называли когда-то Григория Никитича Семенова все от мала до велика в деревне Тарловке.

Правда, до 1933 года Григорий Семенов, участник первой мировой войны, жил в Орловке, посещал церковь св.бсрб. Космы и Дамиана, которая тогда еще действовала (большевики закрыли ее в 1939 году).

Но случился пожар, и семья Семеновых осталась без крова. Скотину пришлось продавать. И только лошадь решили оставить. Кто-то сказал Григорию, что в Тарловском санатории его могли бы принять на работу возчиком и предоставить служебное жилье.

Так оно и вышло: и приняли, и комнату дали. Погорелец с лошадью оказался работником безотказным. Немало горя пришлось ему хлебнуть в жизни. Из семерых детей в живых осталась одна Настенька, остальные умерли от болезней, последовавших за голодом начала тридцатых годов.

На Великую Отечественную войну Григорий Никитич не попал уже по возрасту. Он так и остался возчиком при госпитале. И ввиду этого обстоятельства выпала ему скорбная участь - хоронить умерших от ран и тяжелых болезней молодых бойцов. Никто не принуждал дядю Гришу. Старый солдат действовал по православному принципу: кто-то должен снарядить и проводить человека в последний путь. Он не привык сваливать на других самую тяжелую и необходимую работу. Вот и стала одинокая подвода дяди Гриши, поскрипывающая на ухабах по дороге к кладбищу, печальной подробностью Тарловки тех суровых лет.

Могилы дядя Гриша выкапывал аккуратные даже зимой, а в свежих холмиках колышки оставлял с табличками, на которых писал имя, фамилию, если они были известны, дату смерти. А когда дело было сделано, снимал Никитич шапку, долго крестился, читал молитву, и в заключение говорил одни и те же скупые слова: "Прощай, воин, земля тебе пухом..." Дома по вечерам он часто плакал ("видела бы ты, мать, какие они молоденькие").

Полторы сотни советских солдат (русских, украинцев, узбеков, татар) бережно уложил дядя Гриша в братские могилы. И до самой своей

кончины, последовавшей в 1957 году, навещал их, поправлял таблички. А не стало дяди Гриши - и таблички стали пропадать. В камазовские же годы того хуже - в связи со строительством Нижнекамской ГЭС снесли торловское кладбище бульдозером, в том числе, и солдатские могилы. Правда, останки якобы перенесли на новое кладбище, вглубь леса, и даже памятник там поставили, но разве показухой грех прикроешь? И памятник неказистый, и останки под ним лежат неизвестно чьи - перемешанные...

Четверть века трудился Григорий Семенович в Тарловском санатории. И не было ни одного дня, кроме редких выходных, чтобы он не вышел на работу. Он, конечно, прихварывал, особенно сильно в последние годы, но больничным листом никогда не пользовался. И лишь почувствовав себя совсем плохо, попросил жену: "Сходи-ка, мать, на работу, скажи, что не приду больше, умирать буду". И через неделю под образами умер...

Семь лет прошло с тех пор, как я узнал про дядю Гришу. И все это время, как вспомню о нем, так думаю: что же такое наша сегодняшняя нравственность со всем мафиозным беспределом, творящимся вокруг, на фоне такой вот судьбы? И кто же из нас все-таки прав: дядя Гриша с его незаметным, но святым выполнением человеческого долга на земле или мы с нашим стремлением к комфорту, богатству, славе, льготам?

Нет, не в последнее время началось нравственное падение общества. Яма, в которую мы упали, выкапывалась долгие годы. Помню, как челнинских писателей и журналистов распекал в свое время первый секретарь горкома КПСС. Оказалось, что накануне к нему с жалобой заходил один из Героев Социалистического труда - дескать, что это такое, вот уже несколько месяцев обо мне газеты не пишут.

Я почему-то и тогда вспомнил дядю Гришу. И стыдно стало за того Героя, моего ровесника, как сегодня стыдно за нас всех...

Роза АХМЕТОВА

Когда бы не было так грустно...

(Отрывок из повести)

На телефонный звонок в кабинете мужа Сидоровой ответила бойкая секретарша Мила:

- Слушаю Вас! А его сегодня, видимо, не будет! Обязательно! Хорошо! Хорошо!.. Всего доброго!

Она положила трубку и выбежала в коридор, чтобы поделиться новостью.

- Люська! Люська! - закричала Мила, увидев в конце коридора сотрудницу из конструкторского отдела.

- Да ты что так кричишь? Ты что так расшумелась? - попыталась ее остановить сотрудница.

- Ты представляешь, сейчас звонили из роддома! Ой, Люсик, я не могу, честное слово! Понимаешь, эта старая мымра - жена шефа - умудрилась еще и дочь выродить! Прикинь! Обалдеть можно! А я-то вчера смотрю на нее: а там пузо, как будто она только собирается родить!! - возбужденно тараторила Мила.

- Подожди! Я ничего не понимаю! Как это? Объяс-

ни же толком. Ну, как это может быть? - застыла в удивлении Люся. Тут Мила увидела кассиршу и бросилась к ней, чтобы сообщить и ей эту потрясающую новость. Кассирша, ошалевшая от такого сообщения, помчалась в бухгалтерию.

Возвращаясь в кабинет, Мила заметила кулившего возле окна главного инженера.

- Тимур Фазылович, здрасте! - томно улыбаясь, поприветствовала его Мила.

- Разве мы сегодня еще не встречались, Милочка? - в тон ей ответил Тимур Фазылович.

- Ой, извиняюсь, я забыла, - жеманясь, проговорила она.

- Да что ты говоришь? В самом деле? Что-то с памятью твоей стало: все, что было не с тобой, помнишь, - игриво продолжил он.

- И слава Богу, что это было не со мной! У меня голова кругом! Знаете, потрясающая новость! Сейчас звонили из роддома: оказывается, жена шефа еще раз родила, только теперь уже дочку! - и секретарша широко улыбнулась.

- Перестань бренчать и прикуси свой язык, дура! Откуда он только тебя выкопал, такую безмозглую? - он свирепо посмотрел на Милу, а про себя раздраженно подумал: "Черт дернул меня пригласить этого идиота на свою голову!"

К сожалению, указания Тимура Фазыловича были даны с некоторым опозданием, "потрясающая новость", действительно, потрясала всех, особенно женщин. А Мила недоумевала вдвойне; что случилось с женой шефа, и с какой стати на нее взъелся главный инженер, который сам с ней вечно любезничал? Что это за тайны?

Муж Сидоровой хотел позвонить в роддом, но откровенно боялся. Как быть? Он старался вести себя так, чтобы она ничего не могла заподозрить. Он делал вид, что любит Артуром, когда тот спал, и ласково разговаривал с ним во время бодрствования ребенка.

Сидорова не очень-то верила ему, а верить, как всегда, хотелось. Она варила кашу для малыша и при этом постоянно ворчала, что у нее пропало молоко. В целом, мальчик был спокойный, много спал.

- Слушай, может, он не совсем того? - шутя, дразнил он Сидорову, словно приглашая ее снова поиграть в счастливых супругов.

- В тебя, что ли? - с удовольствием подыгрывала она. Но внезапно вспоминала о Наде:

- Посмотрим, кого она тебе выдаст? Того или не того?

- Это ее проблемы, - отвечал он хладнокровно. А сам все время думал: "Надо бы как-нибудь обмануть ее и вырваться, хотя бы на часик."

- Жаль мне тебя покидать, моя лапушка, - сказал он, будто обращаясь к Артуру.

- Куда это ты собрался? - строго спросила Сидорова.

- Поеду, наверное, покажусь на работе. Иначе у Тимура могут быть неприятности из-за меня. Все же он для нас немало делает. Да и может еще сделать.

- Пока не вижу, что он сделал для нас. Все для тебя пока. Надо бы пригласить его, угостить, - предлагала Сидорова не очень любезно.

- Кстати и приглашу! Да и куплю кое-что к столу на обратном пути! - обрадовался он и взглянул на шикарные часы на шикарном браслете со множеством мелодий, которые подарила ему Сидорова в честь рождения сына. Часы ему необыкновенно понравились, и он все забавлялся, перестраивая мелодии, делая вид, что забавляет Артура. Надя ему никогда ничего не дарила. Нет, дарила. К Новому году он получил от нее красивую пижаму, которую Надя сшила сама и все время прятала, пока шила. "Ну, пижама - это ерунда! Мелочь!" - небрежно вспомнил он.

- Времени еще достаточно: я все успею, - мужественно изрек он, чмокнул Сидорову в нос, продолжая игру, и быстро вышел.

Прошло больше часа, а он все не возвращался. Сидорова забеспокоилась. Она набрала номер телефона Нади и услышала голос ее матери. Сидорова положила трубку и набрала еще раз. Долго никто не брал трубку, и снова ответила мать.

Она посидела минут десять и вдруг сообразила: надо позвонить, как будто звонят с работы.

- Пожалуйста, простите! Он срочно нужен. Его ищет главный, - изошрялась Сидорова, пытаясь говорить вежливо и голосом секретарши Милы.

- К сожалению, ничем не могу помочь, - сухо сказала Зоя Михайловна.

- Простите, Бога ради! До свидания, - попрощалась Сидорова, считая, что блестяще справилась с ролью Милочки. И снова задумалась: как же выяснить, где он находится?

"Нужно позвонить на работу", - решила она.

- Слушаю Вас, - привычно ответила Мила. Сидорова задала свой вопрос, уже не меняя голоса. На что секретарша, еще пребывая под впечатлением "потрясающей новости", восторженно объяснила:

- Его сегодня скорее всего не будет! Он сидит дома с ребенком, с сыном, потому что его жена в роддоме и родила дочь! - так, весело забавляясь, говорила с Сидоровой Мила. Сидорова взяла себя в руки, решив получить более полную информацию:

- Если это верно, то просто замечательно! Но откуда Вам известно?

На вопрос Сидоровой Мила отвечала горячо и убедительно:

- Что Вы? Это правда! Здесь у нас тоже никто не хотел верить, но ведь звонили из роддома! Да и сама я видела, когда приходила его жена...

- Что Вы видели? - не выдержала Сидорова, и все же говоря как бы с любопытством.

Секретарша замялась:

- Ну... было видно, что она еще не до конца родила.

Сидорова не могла продолжать разговор и попрощалась.

Положив трубку, Мила попыталась вспомнить, кому бы мог принад-

лежать этот голос, показавшийся ей очень знакомым? Не вспомнила.

Сидорова произнесла с остервенением вслух:

- Значит разродилась! Гадина! Проклятая гадина! Убить гадину! И его убить! Обоих убить! Ненавижу!!! - слезы душили ее. Ясно: он пошел к ней. Пошел навестить.

- По дороге купит ей цветы на мои деньги! Купит гостинцы. Чтоб ей подавиться! - произнесла она и, взглянув на спящего ребенка, отчаянно взревела. Малыш захныкал.

- Да заткнись ты! - решила успокоить его Сидорова, еще долго оставаясь сидеть на месте.

Выйдя из дома, муж Сидоровой вздохнул полной грудью и шмыгнул в ближайшую телефонную будку, плотно прикрывая за собой дверь, будто его жена могла подслушать предстоящий разговор.

- Добрый день! Можно поговорить с Виктором Семеновичем? - попросил он, чувствуя предательскую дрожь в собственном голосе.

- Виктор Семенович уже ушел, - ответила женщина.

- Извините, я хотел бы знать о самочувствии Рудневой Надежды...

- Руднева Надежда? Руднева Надежда. А Вы, простите, кем ей приходиться? - спросила женщина, будто что-то подозревая. Может, ему показалось.

- Я... Я - муж ее, - не сразу отозвался он.

- Поздравляю Вас. Она родила девочку. Состояние мамы и ребенка удовлетворительное, - совершенно буднично прокомментировал голос в трубке.

- Девочку! Дочь! Спасибо! - закричал он радостно и выскочил из будки, хлопнув дверцей.

На мгновение он забыл о Сидоровой, о ребенке - об Артуре - и направился к роддому, чтобы убедиться во всем самому, увидеть собственными глазами. И тут же спохватился: надо же поздравить Надю, что-нибудь купить, да и вообще, успокоиться, все обдумать. Сердце его так трепыхалось, что стало трудно дышать.

Он купил огромный букет роз и не взял сдачи. Замедлив шаг, он стал придумывать имя для своей дочери.

"Может, Розой назвать?" - подумал он, глядя на цветы, и вдруг засмеялся вслух. На него оглянулась шедшая впереди девушка и спрятала улыбку. Немного смутившись, он продолжал размышлять над именем: Роза - это звучит несколько претенциозно и предполагает не только красоту, но и шипы. А против кого и чего они могут обернуться? А что, если Маргаритой? Нет, тоже не совсем хорошо, звучит чуточку вульгарно.

До роддома уже оставалось пройти немного. Чем же можно было в такой день порадовать Надю? Проходя мимо магазина, он увидел

нарядные коробки конфет, перевязанные лентами. Выбор остановил на своих любимых "Птичье молоко". В отделе, где продавались рыбные консервы, он узрел высокие башни из банок и коробок. Он обожал рыбу, особенно шпроты, поэтому купил сразу три банки.

"Я - дурак! Круглый идиот! Кто из нас родил? Надо же подумать, что ей необходимо?" - обругав себя таким образом, он сразу стал исправлять ошибки. Врач говорил, что Надя все время просила пить, и он купил бутылку минеральной воды. Постоял и взял еще две.

Пакет потяжелел. Он снова стал придумывать имя, идя по улице и оглядываясь по сторонам. Маши, Даши, Насти встречались теперь довольно часто, а ему хотелось что-нибудь необычное, редкое. Можно назвать Катей. Катя. Катя. Нет, это что-то вроде пупсика. Зато Екатерина - это царственно. Нет, Катя тоже стало много. Назовем ее Эллой. Но и Эллу он отверг, испугавшись, что его дочь, его девочку станут дразнить людоедкой. Он никому не даст ее в обиду! Ни за что! Может быть, назвать Софьей, и будет она мудрая, его дочь. "Софа. Черт, слишком по-еврейски. Не пойдет," - снова не согласился он сам с собой. Он вспомнил об Ане, своей детской влюбленности, и чуть не подпрыгнул. "Ангелина. Аня. А дома можно будет звать ее Гелей. Да, а потом какая-нибудь дурная училка возьмет да и обидит малышку", - так он не мог найти ничего подходящего для своей дочери и прекратил выбирать имя, затормозить себя тоже не мог. Казалось, его это не просто увлекло, но и внесло сейчас существенное разнообразие в его жизнь. Казалось, самое важное - это правильно подобрать имя.

Он увидел молочный магазин и опять вспомнил о Наде, она же должна кормить ребенка. Наверное, молоко нужно, наверное, нужны и сливки.

"Черт, вдруг пакет не выдержит и лопнет! Надо бы купить еще один", - подумал он, выходя из магазина, и вдруг увидел, что прямо с машины продают клубнику. Первая клубника! Он так обрадовался, что даже вспомнил, как Сидорова покупала первую клубнику и тайком кормила его, пряча от своих внуков. Отшвырнув злобно от себя это воспоминание, он подошел к очереди. Неожиданно для себя, он обратился:

- Разрешите, пожалуйста, вне очереди: у меня родилась дочь.

Кто-то засмеялся, а пожилой, интеллигентного вида мужчина сказал:

- Пусть берет! Не каждый же день у него будет рождаться по дочери.

Стоявшая рядом с ним женщина предостерегающе заметила:

- Если в больницу, то не примут!

- Ничего, тогда сам слопаю! - тут же предложил оригинальный выход участливый мужчина.

Он купил целый килограмм клубники и бодро зашагал, готовый петь во все горло: дочь! У него родилась дочь! Он думал о том, как хорошо жить в южном городе, где фрукты и ягоды появляются так рано, и он будет кормить вдоволь всем, что только она пожелает, свою дочь!

- Цветы не принимаем. Ягодки - тоже. А вот водичка - это хоро-

шо! Консервы - ни в коем случае! - щебетала, сортируя принесенное для Нади, вся в ослепительно белом молоденькая медсестра.

- Молочко, сливочки - это замечательно! Ой, сколько молока! А шоколад заберите, пожалуйста, нельзя, - строго закончила девушка.

Он, до сих пор растерянно молчавший, почувствовал неловкость от своего молчания и решил пошутить:

- Но ведь это - тоже молоко, причем птичье, - сказал он серьезно, указывая на коробку с конфетами.

Медсестра машинально возразила:

- Нет! Нет! Что Вы, ни в коем случае! Только человеческое! - она звонко рассмеялась и поправилась:

- Только коровье!

- А увидеть ее можно? - спросил он.

- Кого?! Корову?! - не осталась в долгу медсестра.

- Корову я уже видел, - почему-то слишком сердито ответил на ее шутку муж Сидоровой.

Молодая медсестра аккуратно укладывала в его пакет все то, что не разрешалось, постарше, сидевшая за столом, строго спросила, внимательно глядя на него:

- Мы к кому?

- К Рудневой, - ответил он.

- Она спит. Беспокоить нельзя. Только что здесь была мама.

Еще раз взглянув на него прямо, она, похоже, смягчилась:

- Попозже подойдите. Хотя... она очень слаба.

Он хотел было вначале оставить "Птичье молоко" медсестрам и предложить попить чай за Надино здоровье и здоровье их дочери, но передумал.

- Пойду поздравить тещу! - шутливым тоном произнес он, направляясь к выходу.

- С нее-то и надо было начать, папаша, - сказала сидевшая за столом, а молодая прыснула.

Он вышел на улицу и закурил. "Папаша! Странно вообще-то! Но к Зое Михайловне, действительно, надо бы зайти: успокоить, да и поздравить можно", - размышлял он, поглядывая на часы - щедрый подарок. Глядел просто так.

Он шел и представлял, как вручит теще цветы и все прочее, и они поговорят по душам за чаем. Он не будет говорить, что в роддоме не приняли кое-что и потому ей перепало. А про часы скажет, что на работе поздравили с дочкой и подарили. Она поверит, потому что сама - честная, порядочная. Такие всегда и всему верят. Это не Сидорова. Ту провести трудно. А что, если попробовать.

"Нужно поздравить ее, Сидорову! Во всяком случае, это позволит избежать дальнейших скандалов! Надо убедить ее, что ничего не изменилось, а иначе..." - так он решил в одно мгновение, порадовался своей сообразительности и... изменил направление. По пути муж Сидоровой зашел в магазин, прихватил бутылку водки и поспешил к законной жене. "Отметим рождение! Чье? Разве это сейчас важно?" - усмехнулся он.

- А записку он не передавал? - застенчиво спросила Надя у медсестры, когда та наводила порядок в ее тумбочке.

Оле не раз уже приходилось выкручиваться в подобных ситуациях, и потому она уверенно солгала:

- Ты знаешь, Надюшенька, он так запереживал, когда Нина Петровна сказала, что ты еще слабенькая. Но я сама видела, как он вытащил из кармана ручку: наверно, хотел написать! А тут еще я: то - нельзя, се - нельзя. Он столько натащил тебе всего! А какие розы! Говорит: "Пойду, поздравлю тещу с первой внучкой!"

Надя немного смутилась и задала еще один вопрос:

- Олюшка, а когда мне можно будет кормить мою дочку? Мне все кажется, что это она так сильно плачет, когда я прохожу мимо детской комнаты.

- Что ты! Твоя дрыхнет без задних ног! Да не волнуйся, наверно, уже скоро! - пообещала добрая медсестра.

Грудососом Надя не воспользовалась. В ее палате находились две молодые мамы, которые отказались кормить своих детей, потому что отказались от них вообще, и тут Надя скромно предложила свои услуги.

Одна из них была студенткой пединститута, и ее не выписывали, нарочно держали уже три недели.

- Не нужна она мне! Сказала же! Если не нужна ему, то мне она зачем? И нечего ее каждый раз подсовывать! Мне жить негде, а он с родителями в хоромах! Национальность моя, видите ли, им не подходит! А он, их сыночек, когда спал со мной, национальностью не интересовался! - выкрикивала студентка, а ее дочь уже не могла плакать и только вздрагивала и беззвучно всхлипывала.

- Даже зверь не бросает свое дитя! - пытались усовестить студентку другие мамы в палате.

- В том-то и дело, что я - не зверь, а человек, и жить хочу по-человечески, понятно вам? - парировала раздраженно студентка и отодвигала еще дальше от себя подушку, на которой лежала ее дочь - крошечное, беззащитное существо, с самого рождения обреченное на муки.

У второй мамы, отказавшейся от сына, - громадной шестнадцатилетней девицы - ребенок был от негра. Она приехала из деревни к своей подруге, чтобы приобрести какую-нибудь профессию, но так случилось, что профессия сама нашла ее. По соседству с подругой жила тихая, незаметная женщина лет шестидесяти, и зарабатывала она себе на жизнь тем, что сводила молодых женщин и девушек с иностранцами. В результате, все были довольны. А Ева была виновата сама, как уверяла ее сводница, потому что не сообщила ей вовремя о своей беременности. Вообще-то, девушку в деревне звали Евдокией, то есть Дусей, но подруга придумала называть Дусю по-городскому - Ева.

"Шоколадный мальчик", как его откровенно называл весь персонал, при рождении поразил своим весом и ростом: четыре килограмма

и триста граммов вес, а рост - почти шестьдесят сантиметров. Он не помещался в коляске с остальными детьми, и его укладывали по диагонали или же заносили в палату на руках.

Слыша крики рожениц, Ева искренне недоумевала:

- Ну че орут? Че они орут, как дурные?! Строят тут из себя принцесс! - возмущалась она и тут же предавала гласности личный опыт: родила, как в уборну сходила!

Сын Евы не плакал, а, казалось, только угрожающе поглядывал на нее, на ее мощные груди. Свое молоко она сцеживала прямо в раковину. Молока было достаточно, чтобы покормить с десятков новорожденных. Установку "не кормить ни в коем случае" молодая мамаша получила все от той же сводницы.

- Фу, какой страшной! - говорила Ева, когда начиналось кормление.

- А ты не видела, под кого ложились? - урезонивали ее медсестры и мамы.

- Какое ваше собачье дело! - огрызалась она.

- Все равно убегу! Лучше добром отпустите! - повторяла каждый раз мамаша.

- Неужели тебе не жалко? - спрашивали ее.

- Жалко у пчелки! - продолжала она в том же духе.

Надя охотно стала кормить обоих малышей, и не потому, что боялась мастита, а просто жалела детей и никак не могла понять их матерей, но осуждающие их разговоры ни разу не поддержала.

"Может быть, я тоже что-то делаю не так", - думала Надя.

Она продолжала кормить их и тогда, когда стали привозить на кормление ее дочь, правда, мальчика лишь тем, что оставалось. Он жадничал, и другим могло не хватить молока.

- Надюша, ты больше не корми его: все равно приходится прикармливать, - предложила Оля.

- Пусть кормит, если она такая добрая! Скорей сдохнет! И так вон кожа да кости! - ехидничала толстуха.

- Какая же ты все-таки неблагодарная. Опять к нему, к черномазому рвешься: "убегу", "убегу", - передразнила Оля.

- Нетушки! Хочешь, тебя с ним познакомлю?! Че ты тут за копейки горшки таскаешь! Хочешь - поживешь, как белый человек! - дразнила Ева медсестру, небрежно глядя на нее.

- Как белый человек - это за счет черного? Дура! - просто сказала Оля и вышла из палаты.

- Сама дура! - слышалось вслед.

Надя смотрела на мальчика и вспоминала: в детстве у нее была маленькая гуттаперчевая кукла - мальчик-негр. Она любила что-нибудь на него шить. Надя часто путала созвучные слова и называла его, вместо "мой негр", "мой тигрик". Папа придумал ему имя Джон, а Надя продолжала спрашивать: "Где мой тигрик?" И тогда папа приносил ей огромного плюшевого тигра, что очень обижало Надю.

Счастливое все-таки было у нее детство. Ее окружали добрые и бесконечно дорогие люди. Если бы можно было передать как-нибудь все это дочери...

* * *

Сидорова долго не открывала. Она ложилась спать, но выспаться ей не удалось: Артур расхныкался так, что ей пришлось даже пару раз шлепнуть его.

- А вот и я! - громко и весело объявил он, когда Сидорова распахнула перед ним дверь.

- Понятно! Все понятно! - завопила она и замахнулась, чтобы влечь мужу пощечину. Он успел схватить ее руку, вовремя бросив пакет на пол.

- Тише! Что с тобой? Что-нибудь неприятное приснилось? Твой муж мотался по всему городу, чтобы покормить свою любимую женушку первой клубничкой, а ты?..

- Ты не был на работе! Не был! Не был! - зло выкрикивала Сидорова.

- Разумеется, не был! У меня на работе клубника не произрастает. Я же объяснил только что, где был, - он говорил спокойно, с достоинством, совсем, как настоящий мужчина, глава семьи.

- Она разродилась! Эта тварь! - не могла остановиться Сидорова.

- Да?! Вот как?! - искренне удивился муж.

Сидорова тут же пожалела: ах, кажется, она поспешила, глупая баба! И он почувствовал, что она пожалела.

- А позвольте полюбопытствовать - кого же? - спросил он, абсолютно владея собой.

- Иди к ней! Иди! Там все узнаешь! - уже менее свирепо предложила Сидорова.

- Хорошо, я пойду, если ты настаиваешь. Только давай сначала отметим рождение нашего сына, как полагается.

Сидорова не хотела бы так скоро уступить, на всякий случай:

- А где же Тимур? Почему же ты его не пригласил? - уличающим тоном поинтересовалась она. На это он вполне серьезно ответил:

- Я забежал к нему: он страшно занят. У него опять там какая-то комиссия. Что-то связано с рационализацией, что ли... Ну он пообещал все-таки зайти на днях, до твоего отъезда.

- А я, между прочим, пока и не собираюсь уезжать! - ретиво сообщила она.

- Это и прекрасно! Куда тебе торопиться? Могла бы и совсем остаться, если бы не твои непутевые дочери. Устроят там бардак! Весь хрусталь перебьют или растащат, пока тебя не будет!

Она вздохнула.

Он сам поражался, как это у него сегодня с ней все так ловко выходит! Он решил, вдохновляясь своим успехом, продолжать:

- Да и плевать на хрусталь, в конце концов! Не в хрустале счастье!

- Тебе, конечно, плевать! А я все своим потом зарабатывала! Ты-

то пришел на все готовенькое! Я все тебе приподнесла на золотом блюдецке с голубой каемочкой! - обиженно заворчала Сидорова.

"Значит, все же свалит, не задержится", - удовлетворенно отметил он про себя, а вслух произнес укоризненно:

- Начинается. Опять я оказался крайним. Давай-ка лучше, жена, собирай на стол! Покайфуем, как бывало! Сын все же!

Вначале, боясь захмелеть и ляпнуть лишнее, они оба осторожничали и выпивали понемногу. Пили за здоровье Артура, за здоровье Сидоровой, за благополучие семьи.

Чтобы Артур не мешал и крепче спал, Сидорова тайком, когда поила ребенка, плеснула ему чуточку водки, самую малость.

Праздничный стол украшал великолепный букет цветов, который, как помнит читатель, предназначался Наде.

В комнате бормотало маленькое радио, и когда внезапно зазвучало знакомое танго, как по заказу, "Счастье мое", он нежно обнял Сидорову, и они потоптались в тесноте под сладкоголосое пенье.

Они произносили ласковые слова и ласкали друг друга, и оба знали, что каждый из них хладнокровно лжет. Но эта ложь не способна была сегодня отравить их кратковременного счастья.

- Хочешь, я подарю тебе двенадцатиструнную гитару? - шептала Сидорова в порыве обуявших ее чувств. "Неужели подарит?!" - восторженно думал он, при этом обняв ее так крепко, что Сидорова охнула.

- Ну, сама подумай, зачем мне гитара, ведь у меня есть ты и мой сын! Кстати, он похож на меня, как две капли воды. Я обязательно научу его играть на двенадцатиструнной гитаре, если уж ты так захочешь нам ее подарить, - выговаривал он уже с трудом, разомлевший и почти засыпая.

- А ты кого хотел? Девочку или мальчика? - тормошила его Сидорова.

- Конечно, сына, - уже совсем невнятно отвечал он, но она не успокаивалась:

- А если она родила дочь?

- Ее проблемы, - сонно промычал он и захрапел.

Зоя Михайловна, думая, что ей лучше сейчас оставить Надю и что, возможно, без нее у дочери все наладится, уехала. Она часто звонила ей и навещала по выходным дням.

Он продолжал жить с Надей, а Сидорова раз в месяц привозила к нему Артура, чтобы "папаша" не забывался. С этой же целью она подавала на алименты.

Трубку всегда брала Надя, и Сидорова, слыша ее тихий, ласковый голос, ощущала легкую тошноту и боль в груди от переполнявшего ее гнева. Ей предстояло вернуть его! Вернуть любой ценой! Но как?! Эта

змея, эта молодая, распутная, эта подлая!.. Она родила дочь, его дочь!

Сидорова требовала его к телефону, а затем приказывала немедленно явиться на свидание с сыном. Если же он артачился, то следовала угроза, что через десять минут она прибудет сама. Он сдавался.

Надя не удерживала, ни слова не произносила. Она по-прежнему жалела его и немного презирала, глядя с тоской ему вслед.

Ей хотелось вытеснить все чувства к нему, вырвать с корнем и заменить их, наполнив мрачную пустоту одним безмерным, беспощадным чувством - любовью к их дочери и материнской заботой.

Он являлся по приказу Сидоровой, которая с порога совала ему ребенка и шла стирать пеленки или варить кашу. Каждый раз она повторяла, что из-за его мерзкого поведения у нее пропало молоко, что грудное молоко, разумеется, куда полезней всякой каши, что своих дочерей она кормила почти до двух лет.

Она слегка пощипывала Артура за мягкое место, и малыш вначале еле слышно скрипел, а потом закатывался, захлебываясь в плаче и не-

равно сучил ножками, пытаясь закрыть лицо ручонками, словно не желая никого и ничего видеть.

- Видишь, до чего ты, подлец, довел собственного сына?! - возмущенно орала Сидорова, не забывая при этом усилить плач ребенка. Она цинично называла про себя такое действие "прибавить звук".

Она утверждала, что нервозность матери обязательно передается ребенку, а он не щадит их обоих. Муж боялся возразить ей и только все больше сникал.

Случалось, что по несколько дней подряд он выслушивал от нее самые чудовищные упреки и обвинения, угрозы и мольбы.

А когда она уезжала, он снова шел к Наде, просил прощения, клялся в любви, уверяя, что не может жить без нее и их дочери.

Все, что он произносил, звучало высокопарно и артистично, но он не замечал уже, - привык.

А Надя верила и не верила, но не имела ни сил, ни достаточно характера, чтобы разом отказаться, уничтожить свою первую и последнюю любовь.

Она и дочь свою, которой еще столько суждено было вынести, выстрадать, назвала Любашей. Ее имя символизировало всемогущее и всепрощающее, непонятное и наполненное великим смыслом, смятенно-безотрадное и смертельно-беспощадное чувство, имя которому Любовь.

* * *

В этот приезд Сидорова не спешила звонить. Ей невыносимо было слышать голос Нади. Казалось, ее тихое, ласковое "слушаю Вас" говорило об одном: мне, мол, все равно, что будет. А вот сейчас я живу, никому не мешаю, ничего не прошу и ничего не жду. Я радуюсь тому, что есть, и вполне счастлива.

Звонить к нему на работу ей также не хотелось, потому что трубку всегда поднимала эта глупая фантазерка, его болтливая секретарша Мила.

Признаться, и квартиру-то Сидорова сняла здесь вовсе не для того, чтобы жить в ней с мужем, чтобы жить в жуткой тесноте, есть из старой уродливой посуды, пить кофе из чашек с отбитыми ручками и обгрызанными краями.

Ей надоело говорить и, тем более, скандалить шепотом, зло вышептывая слова, которые надо бы выкрикивать, сопровождая пощечинами и битьем посуды. Но необходимо было оберегать сон Артура. Если же малыш просыпался, то ей приходилось делить свое внимание между мужем и ребенком, а такое двоение (она знала об этом из личного опыта), как правило, не устраивало мужчину. Конечно, можно было Артуру предоставить возможность покричать некоторое время, но показаться мужу жестокой по отношению к ребенку Сидорова не желала. Ее жестокость, даже равнодушие могло насторожить мужа и вызвать со-

мнения относительно его происхождения. Именно поэтому нередко случалось так, что Сидорова, взяв плачущего малыша на руки, начинала жалобно причитать:

- Мое солнышко! Деточка моя! Не нужны мы папе! Не нужны мы ему, подлецу! Лучше бы уж нам и вовсе не родиться! Или бы уж сдохнуть поскорее! Разве это папа? Это же флюгер проклятый!

Ее слова бесили мужа, и он выхватывал ребенка, искренне возмущаясь:

- Первое слово, которое произнесет наш сын, будет слово флюгер. Ты уже давно вдолбила это ему вместо папа и мама.

Прямо в кабинете на веревке, протянутой от окна к двери, все время болтались ползунки и пеленки. Пахло сыростью. Балкона не было. Маленькая темная кухня напоминала кладовку. Разумеется, такая обстановка не совсем подходит, вернее, совсем не подходит для свиданий с ним. Зазывать его сюда лишний раз - это значит лишний раз проиграть, оказаться в побежденных.

Поднатореть и снять другую квартиру: просторную, светлую, уютную, с хорошей мебелью? Нет, это потребует немало дополнительных средств, а деньги еще понадобятся для более важных дел. Данная квартира будет временная, и назначение ее сугубо стратегическое.

Рассуждая примерно таким образом и придя к вышеупомянутому заключению, прогуливалась Сидорова по скверу, держа в руках Артура и гордо поглядывая по сторонам. Еще она подумала о прогулочной коляске, но тут же отбросила эту мысль.

"Там, дома куплю! Потом! После!".. - решила Сидорова и ухмыльнулась.

Будто устав от длительной прогулки и от носимого ею груза, она тяжело опустилась на скамейку возле старой женщины, посасывающей "Беломор".

На незнакомке было изрядно поношенное, выцветшее пальто, заколотое на груди сияющей ажурной брошью.

"Золотая", - безошибочно определила Сидорова. На скрюченных пальцах старухи она заметила два дорогих перстня. Из-под модного с блестками, платка выглядывали маленькие холодные глаза. Лицо в жестких морщинах.

Сидорова еще раньше заприметила ее, но в свой прошлый приезд не виделась с ней во время прогулки и забеспокоилась.

- Внук? - указав на спящего Артура папиросой, спросила старуха.

- Нет, сынок, - охотно и просто ответила Сидорова.

- Чего же это тебе приспичило под старость? - снова спросила старуха.

- Да не так уж я и стара. Все от переживаний, - ответила Сидорова, жалко улыбаясь, и продолжила:

- У нас и братики еще маленькие.

Сидорова осторожно, чтобы не разбудить Артура, достала из сумки фотографии внуков и протянула новой знакомой.

Та долго (Сидоровой показалось, что слишком долго) рассматривала снимки, а затем, возвращая, укоризненно изрекла, указав на Артура:

- Не похож!

- Да! Этот пошел в папу, - легко согласилась Сидорова. Они помолчали.

Сидорова думала о том, что надо бы как-то вернуться к разговору о переживаниях.

- Господи! Как я теперь одна буду их поднимать? - горестно вздохнув, вымолвила она наконец.

- А папка-то чего же? - задала желанный вопрос старуха.

И тут Сидорова жалобно рассказала заранее приготовленную историю о том, что муж ее загулял со своей секретаршей, даже подал на развод. А она, Сидорова, "вся больная", должна была остаться с тремя маленькими детьми. Вот и решила переехать в другой город, чтобы увезти его подальше "от этой шлюхи и непутевых дружков". Сидорова сказала, что он поехал первым, чтобы устроиться на работу, но не успел приехать, как обзавелся новой шлюхой.

- Она быстренько и ребенка родила. Ребенок-то вовсе не его, а она требует, чтобы женился, подала на алименты. Он мечется, с ума сходит... Говорят ведь: "Свинья везде грязь найдет". Надо бы давно его выгнать, да детей жалела, не хотела сиротить, - заключила свой рассказ Сидорова.

Старуха слушала внимательно, не перебивала и только изредка поглядывала на нее.

Сидорова окончила свой рассказ, сопровождаемый проклятиями и смахиванием невидимых слез. Наступила напряженная пауза. Затем старуха равнодушно спросила:

- А с кем те ребята остались?

- С бабушкой. Моя несчастная мать тоже столько выстрадала, - вздыхая, сказала Сидорова.

- Да-а... - протяжно отреагировала старуха и еще раз повторила:

- Да? Дела! Дела!

Опять наступила пауза.

Вдруг старуха взглянула на Сидорову и внезапно спросила:

- Сколько?

Сидорова была готова к такому вопросу, но сейчас он, казалось, прозвучал для нее неожиданно, и она даже вздрогнула, отчего ребенок, продолжавший спать на ее коленях, прерывисто вздохнул.

Она назвала сумму и вопросительно взглянула на старуху.

- Пойдет, - коротко бросила та.

"Черт! Поспешила! Можно было и меньше! - с сожалением подумала Сидорова. Она несмело спросила:

- А, извините, как Вас зовут? Как мне к Вам обращаться?

- Меня-то? Я уж и сама не помню! - хихикнула старуха и продолжила:

- Так-то Кумой кличут! Кума я! Поняла?

Сидорова не совсем поняла, но переспрашивать не стала - кивнула. Интуиция подсказывала ей, что не стоит лишнее спрашивать.

Она сдержанно рассказала все, что ей самой было известно о Наде. Старуха выслушала, а затем, быстро оглядевшись, предложила:

- Половину сразу! Мне и приодеться маленько надо!

"А вдруг?.." - хотела спросить Сидорова, но та как будто подслушала ее вопрос:

- У меня осечки не бывает! Но если что, я - не сука какая: верну!

Старуха говорила отрывисто и твердо, так что даже самой Сидоровой почему-то стало страшно.

Старуха медленно шла за ней, а Сидорова все решала, где ее удобней оставить?

- Через пять минут я выйду, - сказала она старухе, останавливаясь недалеко от дома, где снимала квартиру.

- Боишься?! - хрипло спросила старуха и хохотнула ей вслед.

Через пять минут они встретились и быстро расстались.

- Остальное не задержу! - сказала Сидорова и протянула старухе маленький листочек бумаги с номером телефона. Секунду подумав, Сидорова сказала:

- Будете звонить, говорите, что по обмену квартиры... Больше ничего.

Сидорова поехала на вокзал и купила билет до Москвы. Вернувшись на квартиру, она позвонила мужу. Как всегда, ответила Надя. Сидорова подумала: "Может, слушаешь в последний раз! Или уж недолго осталось слушать!" Она вежливо попросила пригласить к телефону мужа.

- Я здесь проездом. Завтра выезжаю в Москву. Артур серьезно болен, и нам нужна консультация нормального врача. Завтра ты должен нас проводить. Я хочу повезти кое-какие фрукты. Иначе я бы не просила тебя. Ты слышишь? Понял? - строго спросила Сидорова.

- Слышу. Завтра я подойду, - ответил он, думая, что теперь, вероятно, она долго будет отсутствовать. Пусть протрясется. А он уж за это время все равно что-нибудь придумает.

Провожая ее, он старался скрыть свою радость, передавал привет Сидоровской дочери и все смешил Артура. Он говорил, что решил уволиться, но Тимур просит еще немного поработать, чтобы завершить какие-то его дела.

- Надо вернуться домой, правда, малыш?! - сказал он весело, будто обращаясь к ребенку.

Сидорова больше не хотела верить и не верить ему одновременно.

Он шел возле вагона, убыстряя шаг, помахивал рукой и улыбался своим мыслям. А Сидорова еще долго держала возле окна маленького Артура и что-то говорила ему, указывая туда, где уже отставая, продолжал идти муж.

* * *

Кума не была старухой, но отбыв дважды наказание в местах заключения, она так преобразилась внешне, что к ее настоящему возрасту можно было смело прибавить лет двадцать.

Сейчас же она приделась и даже приобулась, обретя вид скромной и достойной женщины. Новое платье Кума выстирала, на всякий случай. Она долго любовалась на тонкие, легкие плавки и новый бюстгальтер: давно ей не приходилось надевать такое. Она забыла купить комбинацию и вспомнила о ней только тогда, когда уже поднималась по лестнице.

- Кто там? - тихо спросила за дверью Надя.

- Извините, мне нужна портниха Надежда, - так же тихо ответила ей Кума.

Надя широко распахнула дверь и сразу попросила:

- Только, пожалуйста, тише: у меня дочка спит.

Но Кума и не думала шуметь. Прямо перед ней стояла жертва: маленькая, тщедушная, с тоненькими ручонками. И только груди... "Ага, кормит ребенка", - догадалась Кума. Но Надя уже не стояла перед ней, а, приветливо улыбаясь, приглашала пройти за ней на кухню. Надя прикрыла дверь кухни, чтобы не разбудить Любашу, и они обе присели.

- Хочу платье заказать, прямое, без всяких там причиндалов. Дочка выходит замуж, а мне канитель. "Сшей себе новое платье", - говорит, и материал подарила. А я ей говорю: "Кто замуж выходит-то? Отрез-то еще самой пригодится". Не слушает. Ой, я не разбужу маленькую? Не умею тихо говорить: на железной дороге работала.

- Да нет. Она недавно уснула, да и сытая, - сказала Надя и посмотрела на Куму большими детскими глазами. Взгляд ее был добрый и доверчивый. На мгновение Кума заколебалась: Надя почему-то вдруг напомнила ей ее собственную дочь, которую Кума так и не уберегла. "Надо было ту, богатую корову, кокнуть!" - подумала Кума, но тут же вспомнила про деньги. "Ладно, если что, она-то от меня никуда не уйдет!" - успокоила себя Кума. Она не верила тому, что рассказывала Сидорова и видела лишь возможность заработать. Остальное ее не волновало. Да и не боялась Кума ничего, кроме собственной смерти. Почему - не понимала, но жить все же хотелось. А свобода эта... Она не была ей нужна, такая свобода: скитания, голод, бесконечные унижения. Она здесь лишняя, никому не нужна.

Она достала из сумки светлую ткань с узенькой сиреневой полоской, подала Наде, невольно отводя взгляд, и спросила:

- Хватит? Или мало?

- На прямое-то? Конечно, хватит. Даже останется, - она опять улыбнулась, взглянув на Куму своей невинной улыбкой. Надя быстро набросала фасон и показала заказчице. А та уже внутренне раздражалась и злилась на себя: время идет, и ребенок может проснуться!..

Кума боялась, что кровь может брызнуть на ее одежду и обратилась к Наде:

- Жарко. Я, пожалуй, сброшу пока платье?

- Конечно, конечно, - живо отозвалась Надя, готовясь снимать мерки. Но и в самом деле, Куме было отчего-то жарко. Она незаметно подвинула к себе свою сумку, так что сумка оказалась сбоку и совсем близко.

- Так, теперь посмотрим, какая нам нужна длина? - рассуждала вслух Надя, опускаясь перед Кумой на корточки. Кума увидела ее тоненькую шею с прожилками, и снова ей вспомнилось, как рассказывала Сидорова... "Врала все сука!" - подумала Кума. И снова ей стало не по себе, и она продолжила внутренний диалог сама с собой: "Что это с тобой, Кумушка? Прежде вроде не замечалось? Жалеть?! Их жалеть?! Они мужика не могут поделить, а тебе жрать нечего! Ходишь, как бездомная собака, в глаза заглядываешь!.."

Вдруг Надя, случайно взглянув на тощий живот стоявшей перед ней женщины, резко отпрянула: в самом низу живота выступала отчетливая татуировка. Ничего не соображая, она машинально прочитала: "Добро пожаловать".

- Да что ты напугалась, глупенькая? Баловство такое было, по молодости! Ну, приглашение в рай! Понимаешь? С кем не бывает? - еле слышно проговорила Кума.

Надя смутилась, покраснела и еще ниже опустила перед женщиной.

- Ой, извини, платочек достану, - сказала Кума, протянула руку к сумке, слегка наклоняясь, но не сходя с места, чтобы не потревожить Надю, не помешать.

Она быстро запустила руку в свою сумку, выхватила оттуда нож и ловким, выверенным движением всадила его в шею Нади. Надя повалилась к ее ногам.

Вытащив нож, Кума обернула его в платок и бросила в сумку. Укладывая принесенную ткань, она не смотрела в сторону Нади. Кума натянула платье и быстро пошла к выходу. Дверь в кухне она открывала, слегка поддев ногой, а в прихожей обрадовалась, что ручки были рельефные, но все же прихватила платочком, на всякий случай. Выходя на площадку, Кума услышала, как захныкал ребенок.

- Извините, что задержала... Значит, через недельку подойти? Спасибо, спасибо. Ладно, ребенок раскричится. До свидания, - вежливо бормотала Кума, озираясь на площадке. Она захлопнула дверь, и замок сам защелкнулся, что тоже порадовало Куму. Она направилась к железнодорожному вокзалу, решив, что лучше ехать до назначенного Сидоровой пункта с пересадками, на всякий случай.

"Душа иное обретает зренье"

Это было в начале шестидесятых. Я наконец-то решился и отослал все полтора десятка сочиненных к тому времени стихотворений в редакцию газеты "Комсомолец Татарии". Через некоторое время пришел ответ, в котором не было ничего утешительного. Слишком плотно оттикнулась на моих опытах печать есенинской музыки, что и было убедительно доказано.

Признать собственную несамостоятельность нелегко, и это знает всякий, кто хоть раз был на моем месте. Но я впервые получил письмо от поэта! Его стихи иногда публиковались в той же республиканской газете. Я разыскал и вновь перечитал энергичные строки о сосне, которая "росла, как в каменном колодце, внизу, на дне глубокого двора", которую домохозяйки опутали "надежной веревкой бельевой", но однажды...

*Я рано встал. И мало удивился,
не обнаружив за окном сосны.
Она ушла.
Куда - никто не знает.
Ушла, по лужам волоча белье.
Она ушла. Хоть так и не бывает.
Ушла и все.
Я счастлив за нее.*

В этих стихах все было подлинно и незаемно: негодование и сочувствие, боль и радость. А насколько они оказались созвучны времени, особенно остро осознаешь, может быть, только сейчас - почти через сорок лет.

К 60-летию поэта

Николай Беляев.
Набережные Челны, 1985 год.

Короче говоря, поэт Николай Беляев (а речь идет именно о нем) убедил меня сначала своими стихами. Наверное, поэтому я смог поверить и его письму. Помню, там была фраза: "Пиши о своем, о челнинском"...

В 1968 году я впервые очутился в Союзе писателей Татарии, получив приглашение приехать на семинар творческой молодежи. К тому времени я отслужил в армии. А что касается поэтического образования, то начитался без разбору шумных кумиров поэтической эстрады. Их влияние оказалось не слабее есенинского, они надолго заслонили от меня Тютчева, Фета, Блока, Бунина, Заболоцкого, не говоря уж о поэтах фронтового поколения.

В узком, как школьный пенал, кабинете выяснилось, что на семинар меня рекомендовал все тот же "Комсомолец Татарии", где мои стихи, присланные из армии, были все-таки пару раз напечатаны. Во время разговора с литконсультантом я обратил внимание на человека, который стоял с беломориной в руках у окна, ближе к открытой форточке. Он был лет на семь-восемь старше меня и совершенно не походил на поэта. Поэт, как мне тогда казалось, должен выглядеть модным и экстравагантным. Как Вознесенский. А этот ничем не отличался от человека с улицы. Только в глазах угадывалось добродушие и интерес ко всему окружающему.

Услышав мою фамилию, человек подошел, улыбнулся и протянул руку:

- Так это ты - Колька Алешков?
- Да, я.
- А я - Колька Беляев. Здравствуй!

Я удивился, что он помнил меня, ведь прошло несколько лет.

Беляева, кажется, уже приняли в Союз писателей. Но, сами видите, ни единой нотки превосходства не прозвучало в его обращении к начинающему. Гораздо позже я пойму, что Беляев признает только единственный способ общения - на равных. В стихах о послевоенной очереди он выразит это емкой формулой "равенство равных мне".

Вот и зачастил я вскоре после семинара к Николаю Николаевичу с новыми стихами. Он успел после окончания университета поколесить с геологическими партиями по Уралу и Сибири, перетрудил, как выяснилось, позвоночник и вынужден был на некоторое время расстаться с любимившейся профессией геофизика, устроившись разъездным корреспондентом в "Комсомолец Татарии". А я был только что принят на дневное отделение истфилфака Казанского университета, где проучился, правда, всего один семестр. Стихи я писал тогда шустро, с акцентом на провозглашаемое "новаторство". Чего стоили одни названия моих сочинений: "Бред N1", "Бред N2", "Бред N3"!

*Тихо. Скорбно. Тлетворным шпарит.
Как долина небытия!
И распяты на черных шпалах
небо, ты, я.*

- Во дает! - изумлялся Беляев. - Прямо Бодлер. Только фокусы все это, Колька! Извини - они не по моей части... А вот, действительно, искренние живые срочки: "Как безнадежно выцвела трава, и как натянуто звенят дожди тугие!" Ты взял чистый звук. Неужели сам не чувствуешь?

Я и впрямь не чувствовал. Мне тогда именно эти строки казались бледными, невыразительными, чересчур простыми. Много воды утечет, прежде чем я принципиально не захочу никого ошарашивать стихами, твердо усвоив, что они не для того. А тогда мной владела жажда мнимой новизны и еще "охота к перемене мест".

Беляев не удерживал. На прощание подписал и подарил книгу своих стихов, которая называлась "Ветер". Сказал:

- Авось сгодится в дороге.

Книга сгодилась, да еще как. Не раз и не два я читал и перечитывал:

*Над площадью звезда ночная зажжена.
Как пусто здесь! Как ветрено и сыро!
Лишь на вокзалах так обнажена
Трагическая бесприютность мира.*

И еще: "Ухожу. Отныне и присно. В ночь, где новых иллюзий нет. Со щелчком, внезапным, как выстрел, навсегда, погас золотистый, перекушенный дверью свет". Особенно нужными эти строки оказывались тогда, когда на собственной шкуре приходилось испытывать то, о чем они горько рассказывали.

Наверное, такой опыт и есть обретение судьбы. Поэту, наверное, надо пройти через вокзалы. Только не дай-то бог потеряться в них!

Разве мало потерялось? Как трудно, но как важно остаться человеком при любых обстоятельствах, не сломаться, сохранить себя!

Что тут может помочь? Не умение ли чувствовать и любить красоту, которая в стихах Николая Беляева всегда присутствует, как "свет надежды":

*Женщина, грустное чудо...
Меж нами двойное стекло.
И ты что-то шепчешь оттуда
таинственно и светло.*

Тридцать лет я знаю Николая Беляева. Вот и ко мне подступил тот возраст, который он определил, как "возраст ясности", когда "душа иное обретает зренье". И я вдруг с горечью обнаруживаю, что к пятидесяти годам сделано до обидного мало, что нельзя растрчивать оставшееся время по пустякам.

Говорят, с высоты этого возраста видно "далеко во все стороны света". Не знаю. Посмотрим. Пока осознаю, что преимущества, которые он дает, надо употребить не на количество, а на качество еще не написанных стихов. Ведь есть перед глазами живой пример - вдумчивая работа в поэзии Николая Беляева.

По сравнению с теми, кому удавалось в советское время издавать ежегодно по книжке (а то и по две, три), он выпустил только семь поэтических сборников: "Голоса расстояний", "Ветер", "Перекресток", "Казанская тетрадь", "Память", "Тысячелистник", "Лирика". Но каждая из них - именно книга, то есть нечто цельное, единое по замыслу и композиции. Именно через опыт старшего друга я постепенно пришел к убеждению, что поэзия - вещь концентрированная. Стихов не должно быть слишком много, иначе удельный вес волшебного вещества поэзии попросту растворится в километраже необязательных строк...

В семидесятые (кажется, вечность тому назад) много говорили о литературном наставничестве: хорошо, что оно существует, или плохо. Когда поэты старшего поколения приводили в издательство за руку своих подражателей, то это, конечно, было ужасно. Уроки же бескорыстного служения поэзии никому тогда вреда не приносили.

Однажды в адрес Беляева у меня выскочило слово "учитель". Он смутился и чуть не обиделся: не выносит лести. Его принцип общения на равных предполагает взаимный интерес, взаимную отдачу. Поэтому: "мы все друг у друга учимся" - его же слова.

Мне здорово повезло: в течение трех десятилетий я в любое время суток мог постучаться в гостеприимный дом Николая Николаевича и его жены Вилоры Касимовны, где не грех до утра засидеться за крепким чаем в компании поэтов, художников, геологов и прочих хороших людей, в которых душа улавливает отклик. Как это, оказывается, важно!

Шесть лет проучились мы с поэтессой Инной Лимоновой в Литературном институте имени А.М.Горького, посещали там один и тот же поэтический семинар. Казалось бы, чего еще надо: и среда соответствующая, и преподаватели интересные. Однако все эти годы для нас

существовал еще один семинар - беляевский. Появишься в Казани - и, первым делом, спешишь к Николаю Николаевичу. Напишешь несколько стихотворений - отправляешь по почте ему же. Что он ответит?

Общение с Беляевым стало для нас необходимостью. Как это случилось? Почему? Трудно ответить. Просто мы равнодушны к этому человеку. Меня привлекает в его личности полное совпадение двух ее сущностей: поэтической и человеческой.

Как вы, например, поведете себя в такой ситуации: вам плохо, а к вам обратились за помощью? Или на ваших глазах произошло событие, в которое необходимо вмешаться во имя справедливости? Ведь не каждый способен откликнуться на чужую боль, если самому больно.

Беляев способен, потому что он интеллигент в том значении этого слова, которое предполагает высокую порядочность, всемирную отзывчивость и совесть, а не только определенную сумму знаний о том или ином культурном слое.

Вот герой одного из стихотворений поэта попадает в больницу: "Вдруг навалилась хвороба. И - на лопатках я". Он с тревогой думает о том, как бы не залечь" в этот дрейф до конца". Но тут попросили о помощи. И собственная беда сразу забыта:

*Я ведь слаб не настолько,
чтобы воды не подать
парню с соседней койки,
который не может встать.*

Если правда, что стихи - зеркало души их автора, то вот она - душа поэта Николая Беяева. Точнее о сущности его характера не скажешь. Готовность к состраданию и к соучастию - естественное состояние этого человека.

И еще: он неназойлив - также, как и его поэзия. Я, испытавший немало разных поэтических влияний, под властью стихов Николая Беяева никогда не был, хотя и люблю их.

И литературные пристрастия-то у нас совершенно разные. Я тяготею к Рубцову, к Жигулину, у Николая Николаевича другие авторитеты: Самойлов, Левитанский, Кушнер. Правда, есть и общие симпатии: Соколов, Чухонцев. Беляев умеет прислушаться к другому, вроде бы и не близкому для себя голосу, умеет понять его. Лишь бы голос не звал "по ту сторону гуманизма", как любит говорить Николай Николаевич.

Сколько нас, вышедших рано утром из маленькой кухни дома Беяевых с тяжелыми от бессонных споров головами, но с просветленными душами? Виль Мустафин, Равиль Бухараев, Володя Ченцов, Рустем Сабиров, Валера Трифонов, Руслан Галимов, Жора Сушко, Леня Остапенко, Слава Баширов, Сережа Малышев, Сережа Балыбердин, Фарида Расулева, Эля Блинова, Валя Мурзина, Паша Юлаев, Инна Лимонова, я. (Ау, где вы сегодня, ребята? Увы, "иных уж нет, а те - далече...")

Я убежден, стихи Николая Беяева отнюдь не рядовое явление в современной русской поэзии. Не рядовое, но так и не открывшееся широкому читателю. Рецензии на его книги были, а вот статьи что-то не припомню. И претензии-то предъявлять к критикам тут не совсем уме-

Беляевский семинар.
Набережные Челны, 1985 год.

стно, поскольку в Казани о русских поэтах иногда писал в оны годы только Рафаэль Мустафин, а в Москве у Беляева вышла всего одна книга. Беляев не из тех, кто умеет пристраивать собственные рукописи. Принес в издательство, взяли - хорошо, не взяли - до свидания. Заниматься проталкиванием он не станет. Впрочем, этот "недостаток" - тоже качество подлинного поэта, идущее от сознания собственного достоинства.

Кстати, поэты (не в упрек критикам будет сказано) заметили и по достоинству оценили некоторые книги казанского автора. На самую первую откликнулся рецензией в "Комсомольской правде" Марк Соболев. Предисловие к "Казанской тетради" написал Сибгат Хаким. На нее же опубликовал рецензию в "Литературном обозрении" Давид Самойлов.

Поэты разные, но все они были едины в мнении, что Николай Беляев обретает присущие только ему интонации в своеобразном сплаве разных поэтических культур. С одной стороны - верность традициям русской классической поэзии. С другой - обращение к традиционным формам поэзии Востока, о чем говорят даже названия стихотворений: "Уроки Хайяма", "Монолог Дэрдменда". "Я -навек должник перед Востоком" - признается поэт. Однако и Запад "приоткрылся" ему: "янтарь Прибалтики учил меня светиться". Беляев строит в своем творчестве своеобразный мост между Западом и Востоком, а цемент в этом строительстве замешан на искреннем интересе и уважении к духовным ценностям других народов.

В строительстве поэтического моста поэт немалое значение придает работе над переводами. Когда-то издательство "Советский писатель" выпустило переведенный им сборник латышской поэтессы Велты

Калтыни "Говорю о земной любви". Книга быстро разошлась и была хорошо принята. А что касается поэтов-земляков, то я уверен: если бы Таткнигоиздат в свое время выпустил книгу избранных переводов Николая Беляева, она стала бы одной из самых интересных антологий современной татарской поэзии на русском языке.

Увы, не выпустил. И теперь уже вряд ли когда-нибудь выпустит. Наступили то ли рыночные, то ли базарные времена, за которые так называемые шестидесятники не боролись, - они, кто как мог, боролись с коммунистическим режимом за свободу слова, за подлинную демократию, которая так и не наступила. Да и не могла наступить, поскольку к сегодняшнему беспределу, когда, по выражению Достоевского "все дозволено", страну привели те же перекусившие коммунисты от Ельцина и Чубайса до главы районной администрации.

Что и говорить - не о том мечталось. Мне не забыть упрек, высказанный в начале девяностых годов одним престарелым интеллигентом, отсидевшим когда-то срок в сталинских лагерях: "Вы, шестидесятники, профукали страну на кухнях под песни Окуджавы".

Булат Шалвович (царство ему небесное) в случившемся, конечно, не виноват. Его стихи, его голос, все его творчество, вошедшее в золотой фонд отечественной классики, никогда не перестанут взывать к добру и человечности. Но мы, пережившие горбачевскую эйфорию, аплодировавшие Николаю Травкину, когда он на съезде писателей демократического движения "Апрель" призывал к созданию антикоммунистической партии, оказались ныне ненужными и растерянными. Сейчас-то (задним умом) понимаешь - насколько неизбежным оказалось все, что произошло с нашей культурой, с нашим народом, с нашими "пророками" и "мессиями", вступившими в грязные политические игры.

Коля Беляев, сидевший на том "апрелевском" съезде в зале ЦДЛ рядом со мной, Травкину, между прочим, не аплодировал. Он в отличие от меня, Славы Баширова и Сережи Малышева, делегированных вместе с ним на данное мероприятие от Татарстана, отнесся к выступлению знатного строителя, Героя Социалистического Труда, ставшего вдруг антикоммунистом, как-то скептически и даже с тревогой, чем нас немало удивил. А меня даже предостерег:

- Тезка, не впадай в телячий восторг. Не ты ли недавно написал: поэт - "человек сугубо беспартийный". Вот и оставайся таким.

Предостережение, слава Богу, сработало - я преодолел эйфорию и соблазн, остался беспартийным, памятуя еще одну давнишнюю беляевскую формулу: "Поэзия - лучшая из религий".

В нынешнем разнузданном российском обществе "лучшая из религий" осталась не востребованной. Общество отказалось от духовных ценностей в угоду экранному обезьянничанию, дешевой "попсе" и дурно пахнущим политическим спектаклям: "нам не нужны Рубцов и Пушкин, ждем новостишку из Кремля".

Эту драму тяжело переживал и Николай Беляев. Дело дошло до того, что он бросил работу литконсультанта по русской литературе при Союзе писателей Татарстана и уехал из Казани в село Ворша Владимирской области, где и поныне живет, кормясь жалкой пенсией, огородами и разведением кроликов. Переезду способствовала обида, незас-

луженно ему нанесенная. Он с присущим ему простодушием посмел пару раз возразить на писательских "толковищах" некоторым экстремистски настроенным горячим головам из числа националов: "Мужики, бросьте вы! Не виноваты русские писатели в том, что случилось с татарской культурой. Глубже надо смотреть!"

Беляева называли шовинистом, забыв в ослеплении, что именно он блистательно перевел на русский язык стихотворение Равиля Файзуллина, которое сегодня, как и всегда, впрочем, свидетельствует и будет свидетельствовать о необходимости самого бережного отношения к тому, что мы называем национальным сознанием. Вот это стихотворение:

*Я невелик,
Я ростом не выше себя самого.
Не надо передо мною гнуться.
Но я и не мал.
Я ростом не ниже себя самого.
Подумай, прежде чем замахнуться!*

Никто тогда не вступился за поэта, и я винюсь в том, что делаю это с опозданием. Николай Николаевич просто не захотел в очередной раз участвовать в том, что он считает недостойным для поэта и человека. Прочитайте его стихотворение "Я выпрыгнул из поезда", впервые публикующееся сегодня в "Аргамак". Вспомните его стихотворение о сосне, которая "ушла, по лужам волоча белье". И я надеюсь, вы поймете, что поэт не мог поступить иначе, как бы мы не судили, не рядили о том или ином его поступке.

Беляев, как и большинство из тех, кого я считаю подлинными поэтами, пережил самый что ни на есть творческий кризис. Несколько лет он вообще не писал. Изредка я заезжал к Коле по дороге в Москву и слышал от него мрачное: "Стихи никому не нужны". Было больно. Правда, в глубине души я верил, что это пройдет, ведь стихи пишутся не потому, что они кому-то нужны, а потому, что поэт не может их не писать. Вспомним Рубцова, сказавшего о поэзии абсолютно точно: "И не она от нас зависит, а мы зависим от нее".

И вот представьте мою радость - нынешним летом я получил из Ворши объемистый пакет с новыми стихами Николая Беляева. Прорвало!

С удовольствием представляю эти стихи читателям журнала "Аргамак". Верю - не перевелись еще ценители российской словесности и во Владимирской области, и на Урале, и у нас, в Набережных Челнах. А это - надежда.

В сентябре поэту Николаю Беляеву исполняется 60 лет. Сей труд я хочу закончить строчками из еще не написанного стихотворения:

Беляев Коля, свет в окошке!
В Казани пусто без тебя...

Николай АЛЕШКОВ

Николай БЕЛЯЕВ

* * *

- Все мы - люди, камни и стропила -
временны... Любой костер - потухнет.
Время основанье изъязвило -
и скала с обрыва в воду ухнет!
Все, что изнутри истлело, сгнило,
рано или поздно - к черту - рухнет!

Рухнуло...
И всех нас придавило.
Столько всякой дряни навалило -
Эверест!
Откуда, кто аукнет?
Что ж ты замолчал, пророк, чудила,
тот, кого судьба к нам приводила,
тот, с которым столько споров было
в те, шестидесятые, на кухне...

* * *

Тридцать три мужику.
Вроде - самое время чего-нибудь
сокрушить, своротить,
в прах - до жаркого ужаса - сжечь,
все на ветер пустить,
что летело, родимое, по небу,
раз взыграла душа,
иль вскипела гремучая желчь!
Но сидит мужичок,
окруженный друзьями в застолье,
подпевает певуньям,
прекрасным, как сон во плоти.
Как высокой волной,
поднят и переполнен любовью
к тем, кто рядом
и дальше -

И сердце рожденью
за стенкой, в ямщицкой степи...
При лучине-лучинушке
где-то в избе первородной,
дальше - вплоть до пещеры,
где мамонт последний трубит.
Песня, русская песня,
Одна ты - веками - свободной
оставалась...
Пусть автор -
измученный, нищий - убит...
Пойте, милые, добрые,
как бы вам ни было трудно,
в небо - черному ворону -
сколько бы он ни кружил.

Сотнища ратой

Да, мы смертны, но песня -
земному суду не подсудна!
Жаль, что подлинней песни -
не смог, не успел, не сложил...

Тридцать три мужику.
Подпевая, он плачет от боли.
Прозревающим сердцем
коснулся такой глубины,
где мерцание истин
подобно кристалликам соли.
Растворенные в нас,
слава богу, они не видны.

* * *

Памяти А. А. Ахматовой

Что делать с солнечным лучом?
Как сокровенного коснуться?
Искусство - это то, на чем
так просто насмерть поскользнуться!

Но есть примеры - навсегда,
сквозь невозможное! -
примеры,
как всемогущая вода,
сметающая все барьеры,
как воссиявшая звезда,
алмаз, находка из находок,
таланта, мужества, труда
бесспорно тяжкий самородок...

Пусть кану я, как лист в траву,
мой промельк, шорох - кто услышит?
Но счастлив я: ушли в молву
ее стихи, живут и дышат.
И анфиладой в зеркалах
стоит последняя поэма
на трансурановских ветрах -
нерукотворна и нетленна!

* * *

Рояль расстроен. Я не музыкант,
но бьет по нервам знобко дребезжащий,
неверный звук.

Настройщика талант -
похоже, держится на ненависти к фальши.

Проблемы брюха можно разрешить
и этим способом при минимуме слуха.

Одна Любовь - зовет, ведет к вершинам духа.
Но скольких бросила - в иллюзиях кружить...

* * *

Облака плывут, меняя облик...

С вольным ветром - весело играть:

он вздувает белоснежный хлопок,

то - барашков лепит белолобых,

то - взметнет сияющую прядь,

и она летит, и долго тает...

Над землей, способной наблюдать,
восхищаться даже...

Но - менять

образ свой?

- Ты что, едрена мать?

Кто же нынче в облаках витает?!

* * *

Мир усложняется. Познание - ветвится.

Науки, как деревья - в небо прут.

Шумят гипотез молодые листья,

уверенные - их ветрам не сдуть.

Мир усложняется. Пространство ждет решений.

Переплетенья веток и корней,

траншей и теплотрасс, березовых аллей,

дорог, столбов, заборов, тополей

осмыслить не берется только гений.

А посему - не хмурь бровей, налей
ему шампанского... А мне - кордиамину
пятнадцать капель. Будет веселей
косить траву для кроликов на зиму.
Жара стоит - как в детстве - суховей,
степей саратовских, заволжских
грозный призрак...

Здесь, на владимирщине - он не так знаком.
Мир усложняется. И все-таки он - праздник!
Ликуй, трудись, маши косою и серпом.
Когда немного приведешь в порядок землю,
к столу вернешься, к прерванной строке.
Мир усложняется. И все-таки - приемлю
тебя, земная жизнь! Пусть вены на руке
узлами вяжутся - я жив еще покуда
и жду гостей, и слышу, как шмели
гудят в смородине. И нет родней земли,
чем это летнее, запущенное чудо!

* * *

Я выпрыгнул из поезда,
летающего во мрак,
вслед - крик, и вроде - горестный:
- Куда ты? Вот дурак!
Я выпрыгнул из поезда,
лечу над полотном,
лечу, смеюсь бессовестно:
- Поговорим потом!
Сверхволевым усилием
лечу не вниз, а вверх,
над снежною Россиею,
где лес - как волчий мех,
поблескивает инеем,
колючей сединой.
Загадочная, зимняя,
под ледяной луной -
страна, отчизна, Родина,
необъясним твой свет,

разлитый над угодьями,
где елок - как ракет...
Я выпрыгнул из поезда,
в нем ехать не хочу,
я выпрыгнул из поезда
и вот - один лечу...
Я сам собою вычеркнул
из списков, картотек,
из рассуждений вычурных...
Лечу - сквозь ночь и снег.
Лечу над замороченной,
измученной тщетой,
трусами свехурочными,
чистейшею, святой...
Над нищею, оболганной,
запетою, пропитой,
с отравленною Волгою,
с чернобыльской бедой...
Я выпрыгнул из поезда,
лечу - в такую стынь:
не то, не то, не та звезда -
проклятая полынь!

Я выпрыгнул из поезда,
лечу вдоль полотна,
лечу, не беспокою вас,
вам - цель своя видна.
Вы можете, естественно,
сидеть в своем купе,
хотя и вам - невесело,
несладко и т.п.

Я - выпрыгнул из поезда,
но не в родной кювет,
я выпрыгнул из поезда
в свой юношеский бред.
Туда, где люди - дружною
и добротой сильны,
улыбка, их оружие -
видна и со спины...

Лечу в края нездешние,
где свет и цвет - другой,
в черемухово-вешние,
в безгрешные, в покой,
который поколениям
лишь снится по весне...
Лечу я, тем не менее -
сквозь ветер, не во сне.
И леденею медленно,
и все же - до конца! -
лечу, куда - неведомо,
сдирая лед с лица.

* * *

“Хочешь, я тебе открою
Небольшой секрет?
Мне становится порою
Ясно: смерти нет”.

Анна Сокольская

Вы правы, Анна, смерти нет.
Пока мы живы - все в порядке.
Потом - дурачим белый свет,
как детвора, играя в прятки.
Как Моцарт - в нотные листы,
как Врубель - в сумерки сирени...
“О, были б помыслы чисты!” -
кто спрятался в стихотворенье?
Все на виду перед тобой:
кто - над водой склоненной ивой,
кто - темно-красной бузиной,
кто - колоколенкой резной,
кто - Волгой, ширью в час счастливый...
Улыбкой - тьма побеждена.
Пусть дух ликует в человеке:
через равнины, времена,
века, эпохи, горы, реки -
всем, всем нам Встреча суждена
и пусть не здесь, зато - навеки!

* * *

Лишь в минуты взлета, восхожденья,
обостренья слуха и чутья,
белая от перенапряженья,
вспыхиваешь ты, звезда моя.

Миг - и снова гасит отраженья
темная вода небытия.

И не помнит ничего о прошлом -
ни трудов, ни судеб, ни имен.
Уходя, мы на судьбу не ропщем:
- Шелести волной, река времен...

* * *

“Давай, давай, нажмем, ребята, надо!” -
У погоняльщиков язык не устает...
Как вообще без них обходятся - восход,
закат, события космического ряда?
Зачем? Волчок на миллиарды лет вперед
запущенный - летит, жужжит, поет,
сам по себе - уже подарок и награда!
И сердце, вглядываясь, рдяный воздух пьет,
туманный, золотой, счастливый мед,
всю жизнь - как в первый раз -
рожденью Солнца радо!

Алексей ТАРАСОВ,
кандидат исторических наук

Алексей Игоревич Тарасов родился в 1966 году. Живет в городе Нижнекамске Республики Татарстан. Окончил аспирантуру Нижегородского Государственного Университета. Участвовал в работе 13 международных конференций, автор 7 научных трудов. Занимается историей Мещерского княжества и Золотой Орды.

—

—

—

—

—

—

Данная работа посвящена вопросу преемственности государственной культуры в империи монголов.

Чингизхан был незаурядной личностью и смог сплотить разрозненные монгольские, а затем и тюркские племена на завоевание земель и народов. Но история показывает, что завоевать проще, чем удержать власть. Для этого систему необходимо наполнить государственностью. Этот процесс происходил в Великой Орде во времена великого монгольского хана Угедея (1185-1241), правившего в 1229-1241 годах.

Угедей был одним из сыновей Чингизхана, и начало своего политического становления посвятил покорению Северного Китая, Азербайджана, Армении, Грузии, Юго-восточной Европы. Именно в это время он проявил себя не как обычный степняк-воин, а как неординарный государственный деятель, когда возвращаясь из похода с награбленным, он лично внес в качестве пая в торговые операции караванных путей 200 золотых балышей — сумму по тем временам огромную. Дело в том, что

— ПРОВОДНИКИ
КУЛЬТУРЫ В

при завоевании родственной по культуре народности - государства Северного Китая, Угедей подвергся влиянию более высокой по уровню цивилизации и в 1229 году назначил начальником императорского секретариата, то есть главой гражданской администрации Китая - чжуншулином-канцлером, Ел Юй Чуцая.

Ел Юй Чуцай был членом киданского царского дома, низвергнутого чжурдженами. В свое время он получил образование в духе конфуцианской философии и был чиновником чжурдженского правительства. Перейдя на службу к монголам, он сделал карьеру. Начал с того, что в 1223 году обложил монголов однопроцентным налогом. В 1230 году выдвинул программу: "Империя была завоевана верхом на коне, но управлять ею с седла невозможно", и стал в 1231 году чжуншулином. В 1233 году он доказал, что выгоднее пощадить жителей Кайпина, взятого после долгой и тяжелой осады Субедеем, чем истребить. На эти деньги Чуцай достроил столицу монголов Каракорум. В 1236 году Чуцай достроил столицу монголов Каракорум. В 1236 году Чуцай обложил привозимые товары данью на 1/30, а вино на 1/10 от их продажной стоимости. Также в 1236 году с покоренных китайцев он стал собирать мень-

ГОСУДАРСТВЕННОЙ СРЕДНИЕ ВЕКА

шую подать (с огня и жилища), чем с монголов. После смерти Угедея он погиб в 1243 году в результате интриг в военном верховном аппарате Орды.

Имея такого помощника, и сам Угедей, будучи одаренным правителем, проявил свои способности. Он создал уложение в дополнение Ясы, как экономическую налоговую конституцию. По ней назначалась продовольственная повинность - шулги обязательное предоставление одного двухгодовалого барана от стада в год. Одна овца от каждой сотни овец шла в пользу бедных и неимущих. От каждой тысячи кобыл одна - нунтукчин - шла для государственного кумыса. При каждом сейме (съезде) князей стали раздавать подарки. Для этого были учреждены укрепленные городища с магазинами. Лавки их наполнялись тканями, серебряными слитками, сайдаками и другим оружием. Для охраны этих городищ были назначены балагачины и интенданты-смотрители - алучины. По уложению Угедея был проведен раздел земельно-кочевых и водных угодий. Были назначены земле-водостроители - нунтуучины. Все колодцы на всем пространстве империи, по уложению, должны быть обложены кирпичом. На караванных путях и сакмах были учреждены почтовые станции и от каждой тысячи был назначен улаачин - верховой смотритель и ямчин - смотритель станции. Сами станции, ямы, были устроены на всем протяжении всех основных магистралей вплоть до Руси, чтобы, как написал в уложении Угедей, послы следовали по станциям, а не разъезжали по улусам. Ответственным за все станции в 1240 году был назначен Тохучар-хан.

На юго-западе Семиречья в 10 веке жили остатки туркишей, известных под названием аргу и тукси. Это были наиболее культурные племена среди семиреченских тюрков. Аргу принадлежали к тюркам, которые разбили в 10 веке Саманидов и образовали государство Кара-Манидов. При завоевании Саманидов к Аргу присоединились ширинцы. Именно при караханидах была образована одна из столиц государства на севере озера Иссык-Куль город Балагасун, где и расположились племена аргу и ширин. В 1141 году кара-кидане разбили войско сельджуков и подчинили караханидов. Хотя сельджуки вышли из гузов и были мусульманами, сын Сельджука был христианином и имел имя Михаил. Именно поэтому отмечено, что когда несториане кара-кидане захватили Балагасун, жители его поклонялись солнцу и ангелам. При Юрги, одном из предводителей кара-киданей (народности, состоявшей из киданей, уйгурских племен, монгольских племен хунши, меркинты, онгираты, тюрок аргу и ширин), произошел расцвет Балагасуна как официальной ставки кара-киданей. Город окружали высокие стены с железными воротами. Улицы и базары были снабжены водопроводом. Именно в это время племена ширин и аргин, как тюрки в основе, получили киданскую закваску. Из феодальной верхушки киданей вышел уже киданьский род дома Ширин и Аргин, Юрги учредил для патриарха несториан Илии III в Китае метрополию "Кашгар и Невакета", и роды Ширин и Аргин придерживались официальной религии государства - несторианства. Но кидане просуществовали недолго. С 1218 года они подчинились монголам при завоевании Чингиз-ханом Азии и были включены в состав народа-войска (орды) как отдельный десятитысячный корпус, уравненный в

правах с монголами. Сами земли отошли в улус Чагатая как область Кашгар. Это было время становления Ширин и Аргин. Как тюрки в основе, но киданской (то есть китайской) закваски несторианского толка, они были признаны монголами знатными татарскими родами.

Представитель дома Ширин Ши-Тян-Уэо - Ширин - бахатур был лучшим полководцем Хубилая; сын Чингизхана Чагатай породнился с ним. Представительница дома Аргын, Сюри-Ук-Тай - Аргынтайши, была женою сына Чингизхана - Тулихана, их внук Аргын имел блестящую карьеру. Внук Чагатая Нерме-Ширин был хорошим полководцем и завоевал Индостан.

Можно сделать вывод, что татарские роды ширин и аргин уже в середине 13 века были знатными, породненными с детьми Чингизхана, из этих родов выходили лучшие полководцы, но не только. Как известно, ширинцы и аргинцы имели прозвище сартаульцев. Угедей из сартаульцев поставил советников-сопроводителей при монгольских даругачинах в Китае.

Представляется важным отметить, что представители дома Ширин и Аргин, будучи в глазах монголов знатными родами, хорошими военачальниками, были приближены Угедеем к себе и стали той преданной базой, на основе которой он стал претворять в жизнь свою экономическую конституцию.

Угедей и Ел-Юй-Чуцай воспитали лучших представителей ширинцев и аргинцев в своем духе. Бахмет Усейнович Ширинский и Аргын-хан после смерти Угедая и Чуцай были наиболее просвещенными правителями и полководцами. В начавшейся в Китае в 1287 году религиозной войне Бахмет сумел сплотить на своей стороне авангард монголов в битве с Тул-Ахматом, перебросить за шесть лет войска в Мещеру и создать там Мещерское государство. Ширинцы и аргинцы применили опыт Угедая в Мещере, слив воедино передовые китайские технические знания и монгольскую стратегию; создали уникальный город "Андреев городок", где крепостные стены и башни были сложены из камня. И это в то время, когда Москва была еще на сто лет деревянной, а Казань имела каменные башни. Как символ передовой цивилизации времен Чингизидов той эпохи, изображение Андреева городка отразилось в гербе князей Мещерских.

В 1258-66 годах при хане Берке была осуществлена перепись мордвы и мещерского населения и был установлен особый мордовский ясак. Как писал Плано Карпини: "Каждый, как малый, так и большой, платил такую дань, именно, чтобы он давал... одного черного бобра, одного черного соболя, одну черную шкуру... дохорь, одну черную лисью шкуру". Ясак также изымался медом, воском, хлебом, скотом. Мордва была разделена на десятки, сотни, тысячи и десятки тысяч. Для сбора дани где-то в 1257-1258 годах были установлены центры Старый Темников и Наручань. Но это было нарушением принципов государственности Угедая (зачем государству нужны рабы, они ничего не могут дать), которые хорошо осуществлялись на примере Китая. Нужно, чтобы податное население жило зажиточно, могло торговать. Это правило претворили в жизнь ширинцы. Как отмечали историки, татарская мордва в 13-16 веках была самой грубой и дикой. Ширины принесли в их среду

культуру, и мордва приблизилась в кочевьях к торговым местам. Например, в 14 веке род мордовских старейшин Алемасовых кочевал в устье реки Сатис на Торжке.

Чем же привлекла Мещера татар и почему она стала хорошей базой для претворения программы Угедая? Как писал арабский путешественник Ибн-Хаукаль в 12 веке, из этих краев купцы вывозили черных соболей, черных лисиц и свинец. Другой арабский путешественник Истахри также это подтверждает, Джой Флетчер позднее в 16 веке писал, что лучшие куньи меха покупают в Кадоме и Муроме, а мед преимущественно получают из Мордвы и Кадома близ земель черемисских татар. То есть Мещера с 12 по 16 века была основным поставщиком мехов черных соболей, черных лисиц, куниц, меда и даже свинца, великолепного экспортного товара, и давала все предпосылки для становления экономической базы мещерского ханства. И еще один немаловажный аспект - дороги. Еще во времена Волжской Булгарии в 10-13 веках сухопутный торговый путь проходил из Юлова от Волжской Булгарии на Муром, через Саров. В 13 веке во время завоевания монголами Руси татары несколько раз прошли полками через Мордовию и Мещеру, в том числе и через Саров на Муром. Это хан Гуюк в 1239 году, хан Кавгадай в 1281 году, хан Елартай в 1288 году, хан Дюдены в 1293 году и Бахмет Ширинский в 1298 году. И даже в 15 веке через Мордву и Саров шли дороги на Муром. Так муромский наместник князь Федор Хованский писал царю о ногайском после, ехавшем "через Ромодана, да на Кирдянову мордву, да на Саканы", где Кирдяны - это современный Дивеевский район Нижегородчины. Он же писал царю о пой-

Ел Юй Чуцай - канцлер, руководитель административных и финансовых реформ дома Чингисидов

манном купце Ибрагиме, ради уклонения от уплаты пошлины за ввоз товаров в Нижний Новгород и Муром ехавшего в объезд через Черемису и Мордву на Мещеру, то есть через Мещерские, в том числе и Саровские земли.

Становление татар рода Ширин в Мещере как владетельных князей приходится на период становления властного правителя хана Узбека в Наровчатовском уезде Золотой Орды (область Мордовии). Как известно, князь Кыйят Истай и чичут Алтай убили Тук-Буга и из иранских земель привезли и поставили на престол Золотой Орды сына тогрылча хана Узбека. Но хан Узбек не сразу сел на престол, а только после хана Токты (1291-1312). В начале 14 века сильная засуха поразила Поволжье, начался падеж скота. К этому времени хан Узбек убил сына Токты - наследника престола, и, побоявшись остаться в Увеке, где у него было много противников, в 1312 году перенес улусный центр в плодородную долину реки Мокши. Поэтому первые восемь лет правления хана Узбека прошли в Мордовии под Мещерой. В Мухши хан стал чеканить первые монеты, в основном медные пулы: на лицевой стороне выбито имя хана Узбека с эпитетом "право судный", на обратной - дата и место чеканки. Монеты чеканились в Наручаде шестьдесят лет, встречаются серебряные, например, 723 года - 1,19 грамма. По всей видимости, монетный двор Наручади был базой, насытившей Мещерское ханство монетным запасом для нормального существования. При хане Узбеке феодальная аристократия пользовалась большим политическим влиянием и участвовала в государственных делах. Можно предположить, что Ширины и партия хана Узбека тесно сотрудничали. Как известно, сын хана Узбека, хан Тинибек, воспитанный с малолетства в качестве преемника, также жил в Мухши, потом в Поволжье, но после смерти хана Узбека в 1342 году был убит группой феодалов, боявшихся дальнейшей централизации власти. Особенно отмечено правление партии хана Узбека в Мухши именем его внука Кельдибека, который после хана тюрок Ферганы в 1360-1362 годы чеканил деньги в Наровчатове уже под своим именем. Но замятина, начатая темником Мамаем, погубила в 1262 году Кильдибека. На Наручаде произошло запустение. В 1361 году Мухши захватил ордынский князь Тагай. В 1365 году он был убит русскими князьями, несомненно при помощи и участии ширинцев, которые не могли примириться с Мамаем, ставшим нарушителем государственных устоев, как и все его ставленники, в том числе Тагай. В 1377 году Мухши захватил Арабшах, также ставленник Мамаея, пришедший из рязанской земли и сжегший Городец Мещерский (в 1376 году), убитый в 1378 году. По всей видимости, в 1377 году он захватил и Саровские земли, откуда его зимою 1377-1378 годов выбил князь Борис Константинович Городецкий.

Рассмотрим личность Мамаея, как наиболее яркого представителя средневекового "нового мышления", который по-своему пытался возродить былую мощь Золотой Орды. Уже в юности он был вхож в палаты генуэзских и венецианских консулов в Каффе, Тане (Азове) и Будаке. Он был действительно человеком чрезмерно гордым и амбициозным, оторвался от чисто ордынской культуры, и судьба погубила его. Да, в рядах мамаевых войск были фрязы (генуэзцы и венецианцы), урумы (отатарившиеся греки), литва, мордва, половцы-куманы и крымчаки-ха-

зары. Именно с этим войском, поставленным крымской партией иноземных купцов, он вышел на Куликово поле. И эта же крымско-хазарская партия вместе с итальянскими поселенцами предала его. Мамай был казнен на рыночной площади Каффы 28 ноября 1380 года. Надо отметить, что ширинцы неслучайно сблизились с ханом Сегизбеком, выбитым Мамаем с престола Тана. Соблюдение устоев государственности превыше всего.

Разбив Мамай, на стороне которого были в основном войска ительских и иудейских купцов, русские князья очистили дорогу на престол хану Тохтамышу. В 1382 году он нарушив договор, разорил Москву, но потом, в борьбе с Тамерланом, раскаялся и расплатился за эту ошибку Вяткой. В 1391 году он насылает на Вятку царевича Бектута, в 1393 году Махмед хана, потом уже постоянно передает этот край разным русским князьям "во владение". Заметим, что в Вятке появляются татарские князья из Мещеры, например, Кельдибек. Это неслучайно. Мещерские князья выступали посредниками между русскими князьями и татарскими ханами, превратив Вятскую область из разгромленного улуса (как Мордву в 13 веке) в нормальную хозяйственную автономию, и это привело к тому, что мордва в середине 14 века выступала на стороне татар Мещеры, а черемисы в 15 веке - на стороне татар Вятки. Например, в 1395 году князь Кельдибек избран старейшиной марийских татар, а в 1415 году союз вятичей с Кельдибеком и начало военных действий, участие мордовских феодалов в 1377 году в битве на Пьяне.

В 1382 году хан Тохтамыш через место Сергач проходит Мещерой на Рязань и Москву. Ширинцы и аргинцы примыкают к его войскам; Дангы бей Ширинский доверил Тохтамышу свой авангард под командованием своего сына Руктемир бей. С этого момента Руктемир бей Ширинский всегда находился при хане Тохтамыше во всех походах, стал его правой рукой. За заслуги хан Тохтамыш выдал за него свою родную сестру Джанике Служани, от которой Руктемир бей имел сына Тегене бей. В связи с тем, что в 1395 году Тимур Тамерлан уничтожил центр Наровчатовского княжества - Мухши, на помощь ширинцам против протимуровских татар приходил князь Юрий Звенигородский. Центр улуса был перенесен в Темников Старый. В 1398 году в Темников приходит потомок хана Тохтамыша Сеид-Ахмед, но это второе рождение уже совместной мещерско-мордовской государственности было кратковременным. В 1426 году начался страшный мор, после чего по Мещере изгоном прошли рязанские войска.

В эту эпоху ширины выдвинулись в Ногайской Орде, а к правлению Тегине бей Ширинского в Крыму они вместе с Аргинами снялись с Мещеры и ушли в солнечный Крым. В этот период стали проявляться их государственные качества. Так, еще ранее хан Тохтамыш пожаловал Руктемир бей грамотой о том, что без воли и согласия Ширинского бей никакие важные государственные дела не начинаются и не оканчиваются; после был пожалован ханской печатью "Бадомы Мугыр". Его потомок, уже названный Тегене бей Ширинский, возглавлял партию, возведшую на Крымский престол Улуг Мегмета Гирей хана - первого хана Крымской Орды дома Гиреев. Ширинцы разработали и применили в Крыму четырехосную систему государственности. Основой Крымского

ханства стали четыре рода беев - Ширинский, Мансурский, Сетжеутский и Аргинский, основавшие четыре основные области Крыма. Ширинцы имели кочевья на самом опасном и стратегически важном участке - линии Перекопа, которую они охватывали, и северо-восточном побережье вплоть до Феодосии. Надо отметить, что кроме ширинцев и аргинцев, мансуры также, но частично, вышли из Мещеры. Мансур Кията, сын темника Мамая, имел кочевье около Сарова в Мансыровом углу и Замошском стане под 1408 годом.

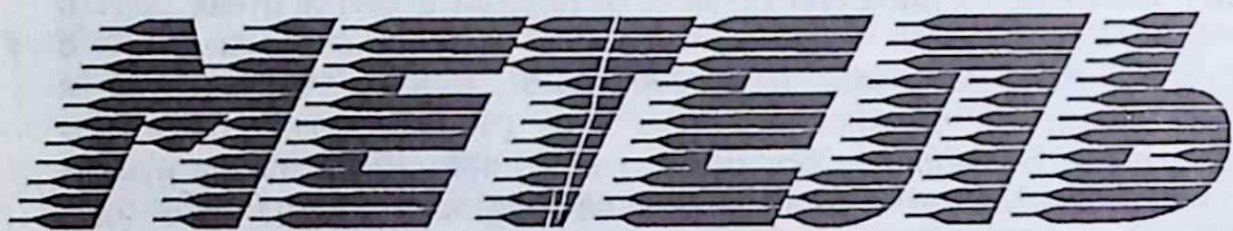
Четырехосная родовая система беев создала диван - совет родов при ханах рода Гиреев в Крыму, стала применять налоговую и таможенную систему, что привело к расцвету торговли и государственности Крымского ханства. Ширины, Аргины и Ашловаты сумели справиться с генуэзско-хазарской экспансией и очистить полуостров от иудейской заразы, погубившей темника Мамая, а с ним Дешт и Кипчак. Мамай бей Ширинский отвоевал у генуэзцев земли и леса в Феодосийском уезде (Орталан, Топлы, Сарытана, Сала и другие), владел солеными озерами (Ак-таш Кончек, Шейх-Эли и другие), Арабатской стрелкой, получал доход с пропускаемого скота и караванов. А Ягмурча Аджи бей Аргинский отвоевал у генуэзцев судакскую область и держал в своих руках порт в Судак. Абан бей Кудалан Яшлавский пришел в Крым от реки Волги с подвластными народами, например, буртасами, и как Руктемир бей и Аргин бей, завоевал еврейский город Кир (Чу-Фут-Кале). Вместе с остальными вышеозначенными родами яшлавы уничтожили остатки иудейского королевства Мантут и все генуэзские фактории. Но ширины проявили себя не только в Крыму. До нас дошли отрывочные сведения, что они помогли Улу-Махмеду в создании государственности Казанского ханства. Особенно проявили себя Булат-Ширин, Нур-Али Ширин. В Казанском Кремле вблизи ханского дворца находился дворец князей Ширин, ближайшие ко дворцу крепостные ворота носили название Нур-Али. Была также во дворце мечеть Нур-Али. Это говорит о весе партии рода Ширин в создании Казанской государственности.

Основы государственной культуры, созданной ханом Угедеем, одним из носителей которых был род ширинских татар, проявили себя в создании тюркских государств в 14-15 веках.

Руслан САДРИЕВ

Этюд

Береза тихонько скребет веткой, будто пальцем по стеклу. Ветер сорвал с нее зимнее одеяние, оставив зябнуть в лохмотьях коры. Она покачивается из стороны в сторону, словно жалуется, просится в теплую квартиру. Стекла в окне тревожно задребезжали. И тут все деревья сходят с ума. Раскинув тонкие ветви, они бросаются друг на друга, и кажется, что сейчас, изломанные, переплетаясь, повалятся на землю. То вдруг, чего-то испугавшись, они разом кидаются в сторону, а затем вновь ожесточенно дерутся.

Ветви, словно пенные волны в бушующем море. Они неистово бьются, заполняя все пространство перед собой, колышутся, извиваются, не подчиняясь ни ритму, ни закону, ни логике. И ни ветер, ни выюга здесь ни при чем, а только страсть, возбуждение и чувства.

Я вижу, как упругий поток, хлестнув по сугробу, выбивает два клуба снежной пыли. Они летят, кувыряясь: второй пытается настигнуть первого, а уже через секунду оба исчезают, растворившись в этой дикой кутерьме.

Как странно, всего два дня назад было безветренно и тихо, снег валил большими хлопьями. Но вот зима, снежная и морозная, дошла до некой черты и все переменялось. В город с шумом ворвался отец буранов - февраль, на несколько дней позже, чем сулил календарь. Мне вдруг захотелось набрать полную грудь свежего, холодного воздуха, на себе испытать все буйство стихии, и, вспомнив, что у меня есть дела вне дома, я спешно стал одеваться.

Машины, щупая желтыми лучами дорогу, продираются сквозь плотную пелену. Поднявшись на гору, они ныряют в снежную взвесь и бесследно там пропадают. Здания, машины, улицы - весь город, весь

мир находится во власти беснующегося императора ветров, наконец сорвавшего с себя все оковы и с хохотом празднующего победу. Все потеряло реальность и четкие очертания. Дом ли, человек ли, дерево ли мелькнет мимо - вскоре остается только тень, которая рассыпается, смешавшись с мириадами кружащихся белых частичек.

Небо опустилось на землю. И здесь, внизу, и там, наверху - везде, я уверен, одно и то же: ветер, колющие обломки снежинок и холод. Но, несмотря на ненастье, народу на улице много. Подгоняемые резкими порывами, люди куда-то спешат, исчезают в магазинах, в подъездах домов, набиваются в автобусы. Меня вдруг охватывает непонятное возбуждение, беспричинно становится весело, и я ускоряю шаг.

Ветер обжигает лицо, мое пальто как бы мгновенно становится тонким и легким. Снежные змеи вертятся под ногами, сбивают шаг, норовят залезть под одежду; белая мошара выплясывает дикий неистовый танец. Несколько раз я теряю хорошо утопанную, широкую тропинку и по колено проваливаюсь в снег. Все пространство забито снежной пылью и ветром. Неизвестно, где кончается земля и где начинается небо, и, вообще, существует ли оно.

Наверно, я сошел с ума и это все мне чудится! Угрожая всему миру, громадный и свирепый зверь беснуется, а могучий великан, махая дубиной, выступил против него, чтобы спасти вселенную от разрушения. Невидимые за пеленой черные птицы парят в ожидании окончания смертельной битвы, чтобы затем наброситься на тело проигравшего и растерзать его.

Демоны ада вырвались из преисподней. Визжа и кривляясь, они скачут справа, слева, снизу, сверху, хватают большими пригоршнями жгучие хлопья, швыряют их в воздух, а седая, растрепанная старуха Метель, бормоча заклинания, огромной ложкой мешает эту дьявольскую похлебку. Неприкаянные души носятся, стенают и плачут. Тысячи голосов с рыданием умоляют дать объяснение, за что же они обречены вечно скитаться в поисках утраченного покоя.

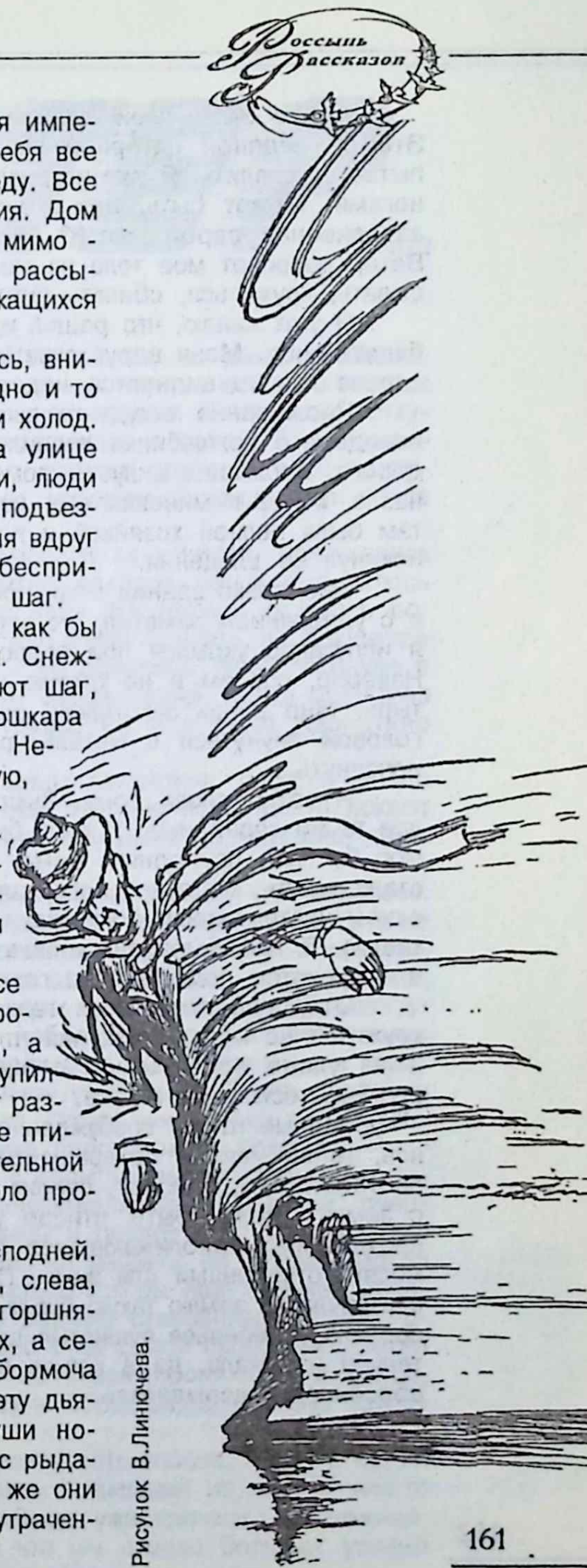

Рисунок В. Линючева.

Кто-то очень злой, скрываясь за густой завесой, крадется рядом. Это он ледяной пятерней хватает меня за плечи, толкает в спину, пытается свалить. Я уже не знаю, где иду. Тропинка еле виднеется под ногами. Может быть, это и не тропинка, а мост и вокруг пропасть, заполненная серой мглой? Если я оступлюсь, буду лететь, лететь... Ветер разобьет мое тело на миллионы осколков, и я тоже буду выплывать, кружиться, сбивать путников, искать и не находить покоя...

Я уже жалею, что решил идти через пустырь. Кажется, что ему не будет конца. Меня вдруг охватывает страх. Я заблудился?! Но нет, вон справа смутно виднеется недостроенный дом.

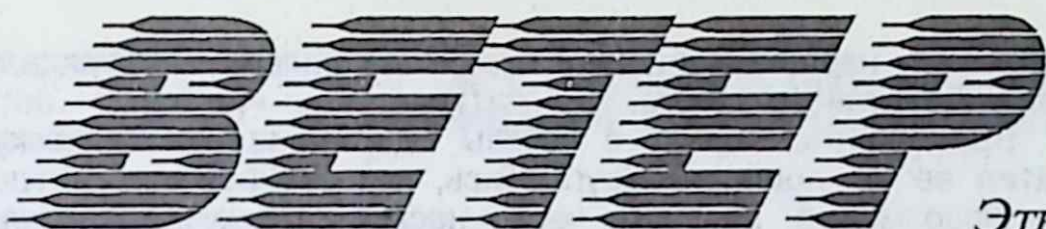
Неожиданно откуда-то выскочила остановка, по мановению руки неведомого волшебника появились фигурки людей. Впереди мелькнула дорога, дрожащие силуэты домов. Вот и все, пустырь кончился. И как назло, когда я миновал его, ветер ослабел. А возможно, метель лишь там была полной хозяйкой и потеряла свою власть надо мной, едва я покинул ее владения.

Как только здания меня прикрыли от ветра, я сразу вспотел. И тут я с удивлением заметил, что мне чего-то недостает. А может быть, зря я испуганно укрылся при первой возможности за бетонными стенами? Наверно, совсем и не стоило искать самый короткий путь через пустырь. Мне вновь захотелось ощутить всю безумную ярость стихии. С головой окунуться в метель, рискуя захлебнуться и навсегда в ней исчезнуть.

И вот я снова дома. Вьюга совсем уgomонилась, но вместо неба все та же серая муть. И если бы нашелся такой невероятный силач, что мог бы чуть приподнять дома, то они, наверняка, опрокинулись бы и стали тонуть, медленно погружаясь в нее, словно в трясины. Деревья за окном настороженно покачивают макушками, не веря наступившему затишью. В любой момент тройка белых коней готова сорваться с места и с грохотом помчаться по городу, сея разрушения и беспорядок.

Откуда-то появляется галка, вторая, третья... Вот уже в воздухе кружится не меньше десятка птиц. Стекла не пропускают их крика. Да и на улице вряд ли что слышно: ватное небо полностью глушит их резкие, тоскливые голоса.

Черные птицы возбужденно носятся большими кругами, то опускаясь, то взмывая и превращаясь в крошечные точки. Что могло их так растревожить? А может, сверху заметно то, что невозможно разглядеть с земли? Может быть, птицам уже видна пока еще очень далекая, но неотвратимо приближающаяся весна? Ведь февраль - это последний месяц, отведенный для зимы. Поэтому она и закатила такую истерику: швырнула на землю такую бурлящую смесь из ветра, снега и холода; да сорвала с деревьев пушистые шубы, в которые сама их до этого старательно наряжала; да в клочья разорвала свое белое платье и, вконец обессилив, разрыдалась.

Этюд

Над перепаханным полем, скользя по земле, то разворачиваясь, словно некий парус, затерявшийся среди черных волн, то складываясь в комок, летел обрывок большой афиши. Неизвестно, откуда он здесь взялся и сколько ветер его таскает с собой. Бесформенная, совсем истрепанная и поблекшая, а некогда яркая, сочная, притягивающая взоры бумага стала обычным мусором, остающимся после людей.

Ворона без особого интереса наблюдала за афишей, покачиваясь на макушке тощей березы. Темное пятно ее тела четко выделялось среди тонких ветвей на фоне бледного неба. На дереве осталось совсем мало листьев, и издали птицу можно было принять за покинутое гнездо. Ворона что-то хрипло крикнула - ее одинокое "кар" потонуло в шуме ветра, гоняющего волны по кронам берез. Порой ветер поднимал с поверхности соломинку или пучок травы, но все было пропитано водой и не очень-то поддавалось ему.

Одинаковые по своей наготе рощицы разделяли поля, и везде было так же пустынно, только кое-где стаи крупных птиц что-то искали среди комьев земли да пробегал шар перекасти-поля, да мелькали клочки газет, катящихся по черной земле.

Вдоль дороги, ведущей к большому городу, мало что менялось. Только поля, поля. Кое-где земля походила на громадные застывшие волны. На склонах таких холмов располагались деревеньки с прямоугольниками огородов да небольшие островки деревьев, с одинаковой вероятностью могущие быть фруктовым садом или дикой рощицей. Иногда в стороне от дороги блестела гладь небольшого пруда. Леса были небольшими. Лиственные леса стояли раздетыми и опустевшими, а хвойные - хотя и были зелеными, но казались угрюмыми. Стена деревьев быстро обрывалась, и снова - поля, поля. Сотни километров перепаханной земли, и только ветер, безраздельно царствующий повсюду.

По дороге мчался автомобиль. Он с воем разрывал воздух. Громада города, оставшаяся позади, постепенно уменьшалась. Вот уже очертания отдельных зданий стали неразличимы и превратились в сплошную серую полосу. Ветер со всей силой давил на машину, но могучий мотор легко преодолевал его сопротивление, только как бы еще сильнее вдавливаясь в асфальт. Летящая по дороге машина становилась приземистой, словно впитав скорость ветра, словно став самой скоростью. Ветер обтекал ее: потоки воздуха неистово пытались проникнуть в салон, скользили по стеклу, по гладкому кузову и обрывались, образуя завихрения...

Перед въездом в город стояла красная автомашина. Люди в синей форме, которые ее остановили, и человек, вышедший из нее, о чем-то громко спорили. А ветер все крепчал. Люди уже кричали, не замечая, что ветер срывал слова с их губ, так что им стоило больших усилий

перекричать нарастающий шум: люди все сильнее возбуждались от ветра и собственного крика...

Вдруг ветер сорвал с головы одного из них фуражку и быстро покатиł ее по дороге. Выругавшись, человек побежал за ней. Догнать было невозможно, но ветер через несколько секунд оставил фуражку в покое, сбросив ее в придорожную канаву, а упругие потоки воздуха понеслись дальше.

Незакрытое окно с громким стуком било о раму. Удары разносились неравномерно, и порой ставни били почти через равные промежутки времени, а когда ветер на некоторое время замирал, становилось тихо и долго не было слышно этого стука. Люди, живущие в квартирах, не обращали на шум никакого внимания - дом казался заброшенным, будто все жители высокого многоэтажного здания покинули его, испугавшись непогоды. Резкий порыв ветра ударил сильнее, и раскрытое окно вдруг захлопнулось: на землю со звоном обрушился сверкающий каскад осколков.

Кошка, пробиравшаяся по краю крыши, жалобно замыкала. Она старательно напряглась, боязливо прижавшись к карнизу. Жестокий ветер чуть не сбросил ее вниз. Белоснежная рубашка, растянутая на веревке под самой крышей, затрепетала на ветру, пытаясь оторваться и унести в манящую неизвестность.

Разбушевавшийся ветер завывал и свистел. Однако тугие потоки воздуха разбивались о несокрушимые стены.

Наконец, ветер сорвал забытую рубашку, которая, распластавшись, взмыла вверх и исчезла, затерявшись где-то среди прямоугольных громад. Он разогнал по чердакам стаи голубей, содрал жестяную крышу с овощного ларька и затем долго, с хохотом и улюлюканьем, гонял грохочущие листы по тротуару. Его всеразрушающие руки опрокинули забытую торговую палатку, повалили деревянный стенд на большую витрину и, проникнув в магазин через разбитое стекло, закружили легкие пакеты и коробки, сброшенные с прилавков, устроив настоящую панику среди продавцов. Ветер теребил прохожих, задувал под одежды, заставляя ежиться от холода и ускорять шаг. Мало кто был рад ветру: горожане ругали непогоду, с тоской вспоминая ушедшее тепло.

А в центре, между домами, ветру было негде развернуться: на его пути повсюду громоздился бетон. Один из потоков ворвался во двор. Он бился внутри квадратной площадки, натыкаясь на углы и стены, быстро теряя силу. Он умирал взаперти. Во дворе не чувствовалось, что на улице города буйствует ветер. Слабый ветерок порой лишь будоражил траву и тотчас бессильно утихал. Только у самого въезда во двор ветер был порывистым и сильным...

Человек стоял у окна. Он стоял давно, наблюдая, как ветер пригибал кроны деревьев, как трепал кусты, напрягая тонкие ветки с уцелевшими листьями. Затем напор на миг утихал, но уже через секунду казалось, что деревья, презрев все законы природы, сорвутся с места и в едином сумасшедшем порыве умчатся в неведомую даль!

Воздух на улице был полон движения и громкого шелеста редкой листвы. Небо было темным, тревожным, то, что на деревьях осталось куда меньше листьев, чем на земле и в больших мутных лужах, а ветер был холодным и порывистым - все говорило о наступившей глубокой осени.

Человек стоял у окна и наблюдал ветер. Из-за туч на мгновение появилось солнце, и тотчас все переменялось. Желтые листья на ветках вновь приобрели золотистые и теплые оттенки, которые были присущи им в начале осени, и даже давным-давно опавшие листья не выглядели столь потемневшими и тяжелыми, не способными подняться и закружиться в изменчивых воздушных потоках.

Ветер дул по-прежнему страстно, но уже не казался таким холодным и пронизывающим. Солнце заиграло в стеклах соседних домов. Тревога, которая ощущалась раньше, исчезла.

По дорожке, проходящей под окнами, шли две молодые девушки. Хоть и было холодно, они были без платков. Длинные волосы одной из них раздувал ветер, и поэтому казалось, что она идет, пригнувшись под напором сильного течения, выкрикивая слова подруге.

Человек у окна вдруг почувствовал пронизывающую тоску. Он больше не желал находиться в пустой квартире. Ему захотелось выскочить наружу, полной грудью вобрать холодный воздух, поддаться тому возбуждению, что принес с собой северный ветер и идти так же, как и девушки, с непокрытой головой, сопротивляясь напору ветра, не зная конечной цели пути и не задумываясь ни о чем. Но в голове сразу вспыхнуло: "Куда? Зачем ты пойдешь?.."

Человек еще долго стоял в теплой квартире, с завистью наблюдая за тем, как за стеклами буйствует ветер.

Фиркат ШАФИГУЛЛИН

ЗАПРЕ- ЖЕННЫЙ ОБГОШ

Рассказ

Рисунок В. Линючева.

Город Энск, своим появлением был обязан строительству железнодорожной магистрали в начале века, соединившей центр России с Сибирью и Дальним Востоком. Основной достопримечательностью Энска, как и любой железнодорожной станции, были - вокзал, водонапорная башня и ремонтные мастерские. Подобные сооружения, как две капли воды похожие друг на друга, можно видеть из окна скоростного пассажирского поезда, не удостоившего их не только остановкой, но и замедлением скорости на протяжении всей магистрали. Со временем Энск, благодаря "железке", становился уездным центром, застраиваемым двухэтажными домами и ставшим известным торговому люду.

При Советах Энск получает статус районного центра, но в своих границах больше не расширяется, так что даже отпадает необходимость строительства административных зданий, потому что многие зажиточные семьи, в силу обстоятельств, поменяли обжитые места на бескрайние просторы Сибири, роскошные, украшенные лепками и заморской керамикой купеческие дома вселились различные комитеты и организации, вскоре приведя их в удручающее состояние.

В годы отсутствия перестроек и революционных потрясений, Энск получил статус города, застроился многоэтажными домами и жители получили возможность садиться в скорые поезда на собственной станции.

Однако в своем повествовании я не намерен увлекаться описанием достопримечательностей современного Энска, а остановлюсь лишь на событиях доподлинно мне известных, происшедших много лет тому назад. Они связаны с деятельностью малочисленного отделения милиции, сотрудники которого, как могли, поддерживали законность и порядок, радуясь успехам и переживая неудачи, что водились не только у них в те годы, но предостаточно и в наше время...

Капитан Николай Иванович Похмелкин возносил свое грузное тело по жалобно стонущей лестнице на второй этаж. Когда под плохо слушающимися ногами проскрипела самая верхняя ступенька и прозвучала команда: "Товарищи офицеры!" - он в одышке поднял неестественно опухшее лицо и увидел стоявших по стойке "смирно" пять своих сотрудников. Махнув им в ответ рукой, он достал из кармана связку ключей и подошел к двери своего кабинета. Повозившись с непослушным ключом, никак не желающим залезать в замочную скважину, он с трудом отпер дверь и проследовал к сейфу, и также, после мучительных попыток, осилил массивную дверцу. Извлек привычным движением из чрева сейфа неполную бутылку и, вытащив из горлышка пробку, сделанную из клочка бумаги, стал жадно пить. Водворив опустошенную посуду на место, он сел в кресло, видимо сохранившееся от бывших хозяев дома, уехавших в поисках счастья на Дальний Восток и начал выздоравливать. Минут через десять раздался привычный стук в дверь и, не дожидаясь ответа, сотрудники вошли в кабинет.

- Садитесь, - пробурчал капитан.

Он развязал шнурки папки, достал всем известный лист бумаги и устался на сидящих. Содержание этого документа также было известно всем. День Похмелкина начинался с его чтения и заканчивался тем же. Это был список восьми уголовных дел, приостановленных и нераскрытых, висящих тяжелым бременем на отделении милиции. Все сотрудники знали список наизусть, кроме

самого начальника. Водя пальцем по бумаге, он подробно зачитывал слушателям фабулы дел и говорил почему-то на татарский манер:

- Чуртм-муртм! Кто это будет раскрывать? Я что ли! Ходите тут, болтаете (называя парную наличность полового отличия) и ничего не делаете. Давайте, беритесь за дело, - говорил он и, закрыв форум, исчезал с работы.

Повторно он появлялся под вечер. Неуверенно, обеими руками держась за перила, проходил в кабинет и вызывал дежурного.

- С... собери всех, - говорил он заплетающимся языком, - упорно работать будем.

Дежурный, не найдя никого в кабинетах по причине позднего времени, возвращался один и докладывал:

- Никого нет, товарищ капитан.

- Куда делись?

- Раскрывают - кто в засаде, кто где. Приказ Ваш исполняют, утренний.

- Это хорошо, - говорил он, и призвав дежурного не болтать вышеупомянутыми достоинствами, начинал медленно зачитывать фабулы злополучных дел, с полной уверенностью, что знакомит с ними слушателя в первый раз. После этого, наполовину протрезвевшего капитана, конюх отвозил домой. Надо сказать, к чести ездового, он никогда не раскрывал мест ночного пребывания начальника, а на вопросы дежурного отвечал:

- Ночью не велели искать, утром сами придут, - и добавлял: - Все одно не найдете, если чо, то меня поднимайте, я найду, - и уходил распрягать лошадь.

Часам к одиннадцати в дежурной части воцарялась тишина, редко нарушаемая, например, истеричным стуком в дверь спасающейся бабы, которую не смог догнать по причине пьяного бессилия мужик - домашний дебошир.

Сравнительно спокойная в оперативном отношении (по причине отдаленности от областного центра) обстановка в райцентре и характерная для сельской местности законопослушность населения, позволяла милиции существовать более менее благополучно, при самых вопиющих недостатках начальника. Ходили слухи, что в области у него была поддержка в лице влиятельного родственника - потому и терпели. А раз терпели, значит, действительно поддержка была. Но всему, как известно, приходит конец. До конца правления Похмелкина еще есть время, в которое ни нарушители Закона, ни сотрудники милиции не сидели сложа рук - по мере сил и возможностей одни совершали преступления, другие их раскрывали.

II.

Однажды в конце зимы с железнодорожной станции доставили вора. Он промышлял в поездах кражами из скудных узлов и мешков простоватых в отношении бдительности пассажиров.

Задержанный тихо и смиренно (что характерно для жуликов данной категории) дожидался своей участи в крохотной камере КПЗ, которая находилась по соседству с дежурной частью. Их разделяла обветшавшая, с большими щелями от постоянного насилия со стороны заключенных, дверь. Подобное соседство лишало всякой привлекательности и уюта условия несения службы дежурных нарядов, ввиду неспособности двери чинить препятствия запахам, проходящим через щели. Источником зловония служила массивная ржавая параша, установ-

ленная в камере для малой и большой необходимости. Смешиваясь с запахом пота давно немытых тел, эта вонь стала специфичной для мест лишения свободы вплоть до наших дней. Персонал со временем привыкает к ней и за мизерное жалование влачит существование, отличающееся от узнической лишь свободой. В данном случае расположение КПЗ противоречило уставу содержания арестованных. Пропахшие милиционеры становились мишенью для острот сослуживцев. Начальнику также не нравился этот запах. Попытка избавления от него были предприняты не раз и в конце концов завершились следующим происшествием.

После очередного мучительного подъема по лестнице, капитан Похмелкин вызвал дежурного и приказал собрать личный состав. Дежуривший в тот день лейтенант Макарин доложил, что весь личный состав работает по плану утвержденному им же самим утром.

- Кто приказал? - невпопад спросил начальник.

- Вы, - ответил дежурный, явно разыгрывая пьяного, - утром. Все раскрывают... кто в засаде сидит... кто где, - убедительно врал дежурный.

- Это хорошо, что наконец за ум взялись, - сказал он и, уставившись на дежурного, начал сопеть носом, откровенно разглядывая его.

- Вонь от тебя... как будто только что..., - не закончил капитан и продолжил, - выбрось ты эту парашу. Хозяин тогда тоже заметил (хозяином звали все первого секретаря райкома партии). Вдруг опять зайдет... Доложишь утром, - закончил он, угрюмо поднимаясь из-за стола. - А я того... ждут в гости... отбрось домой.

Избавившись от начальника и параша, Макарин приказал своему помощнику запереть входную дверь. Затем, около полуночи, распив белоголовую, они безмятежно предались сну.

Вор застучал около пяти утра, требуя вывода по надобности. Ругаясь на чем свет стоит за ранний подъем, Глазов направился к двери камеры, загремел амбарным замком и, сунув пистолет за голенище чesонок, повел арестованного. Оказавшись на холоде, он ругал следователя, до сих пор не закончившего расследования, не забыл и дежурного, который выполнял приказ пьяного начальника, зная, что как и в прошлые разы, парашу придется снова водворить в заветный угол камеры. Помня об этом, Глазов не выбросил парашу за забор ближе к уборной, как в прошлый раз, а сунул ее под крыльцо. В тот раз, когда спохватились, параша и след простыл - утащил кто-то вонючую и пришлось в МТС заказывать новую.

Несмотря на преследования, милицейский сортир облюбовали и прохожие, и жители близлежащего барака, потому что общественный туалет был всегда загажен до невозможности, особенно зимой. В милицейском же, примыкающем к забору, всегда был порядок, благодаря постоянному наличию рабочих рук всевозможных задержанных.

Глазов запустил подопечного в нужник, припер дверь доской и долго метил забор, прислушиваясь к скрипу снега и половиц в туалете. Закурил. В уборной наступила тишина. Прислушался. Характерных для мест уединенных размышлений звуков не раздавалось. Бросив окуроч, со словами "Что, уснул что ли?", старшина пинком отбросил доску. Сортир был пуст. Сгнившие от постоянного воздействия струй, нижние концы двух досок были раздвинуты. Своим огромным весом Глазов рывком сокрушил пока еще висевшие доски и сходу провалился вниз, больно ударившись грудью о край выгребного люка. Благо,

была зима и чрево туалета не грозило осложнениями. Оттолкнувшись от мерзкого мерзлого столбика, конвоир выскочил наверх и бросился по глубокому снегу на улицу. Бежать было некуда. Предательская тьма оставляла единственный шанс - бабахнуть пару раз из пистолета. Свисток не сработал. Разбудив выстрелами жильцов соседних домов и переполошив собак, Глазов вернулся в дежурку. Вор сбежал. Охранять было некого. Матерясь, притащил и водворил в угол камеры пустую парашу. ЧП состоялось. Похмелкин же свою вину в происшедшем не признал, взвалив всю тяжесть случившегося на конвоира со всеми вытекающими последствиями.

После доклада областному начальству о происшедшем, на глаза Похмелкину попался слоняющийся без дела участковый Шамраев, который тут же был вызван в кабинет и ознакомлен со злополучным списком. Третьей в нем значилась кража овцы у Мани Плеховой. Указание было четким: раскрыть преступление!

Умудренный многолетней службой в органах, участковый раздумывать долго не стал. Прихватив из своего сарая растерзанную крысами овечью шкуру и напустив на себя деловую видимость, он явился к потерпевшей. Бабка Плехова сначала было обрадовалась приходу власти, в надежде услышать весть о поимке вора, но, увидев вытряхнутую из мешка на снег шкуру, подозрительно спросила:

- Это ты к чему, Митрыч, а? (На всякий случай опущывая овчинку и никак не беря в толк ее назначения.)

- К чему, к чему, морочишь тут голову, как будто делать нам нечего, кроме как твою блудную овцу искать. Не крал ее никто. Вон их сколько нынче рыщет вокруг.

Пойдем в дом - бумагу подпишешь, - сказал он, беря за локоть оторопевшую бабку.

- Писать-то умеешь? - спросил он, усаживая за стол старушку. - Вот и хорошо. Пиши, - добавил он, разгладив бумагу и подвинув ее к старушке.

"Я, Плехова Мария Ивановна, - коряво старалась бабка, - получила овцу, сбежавшую осенью, в целости и здоровом виде... в чем расписуюсь", - и в нерешительности посмотрела на диктующего.

- Погоди, милоч, овцы-то нет ведь. Да и шкура вроде не в масть...

- Какая еще масть? Ставь подпись. У тебя не убудет. Вон их сколько, - говорил он, показывая в окно, под которым сгрудились три овцы в томительном ожидании выхода хозяйки.

- Волки, тебе говорят, задрали и все тут, а мы с ног сбились - ищем, - говорил он, начиная верить продиктованному. - Написала заявление, понимаешь, не разобралась как следует. Это как называется? Ложь, бабка, а за это и привлечь можно тебя к ответу.

- Что ты, что ты, милоч, - засуетилась вдруг убежденная старуха, ставя закорючку. - Ты погодь сердиться-то на бестолковую. Я мигом, сейчас, - говорила смиренно бабка, ставя принесенную из-за перегородки на стол бутылку бледноватой жидкости. - Сейчас я огурчиков достану, - хлопотала хозяйка, сясь поднять крышку подпола.

- Не надо, да не суетись ты! Дай лучше посуду и я пойду, дел много.

Проводив захмелевшего участкового, бабка долго вертела в руках некое шкуроподобие, потом решительно выдернула воткнутые в сугроб вилы, подцепила рвань и выкинула через забор на улицу, вслед удаляющемуся неуверенными шагами блюстителю порядка.

III.

Окрыленный успехом проделанной операции участковый торопился в "управу" - как любили величать свой райотдел сотрудники. "Ох, уж эти старушки, - рассуждал хмельной. - Из-за глупой скотины нераскрытое дело "повесила". Любят скандалы, делать-то им нечего. Вот и ходишь, как дурак, разбираешься. За какие шиши? На папиросы не хватает". Проходя мимо одного дома, подумал: "Вот еще одна такая же - на весь район прославилась!" - подумал он и вспомнил прошлогодний эпизод криминальной хроники.

Это случилось под осень. Был солнечный день. Шамраев сидел за столом и собирался основательно пообедать, когда со двора раздался крик женщины. Поднявшись, он подошел к открытому окну и увидел бабушку Шуру с видом крайне возбужденным. На ней не было лица.

- Шамрай, - сказала она, воровато приблизившись к окну. - Слышь-ко, Митрич, беда-то какая... Маньку мою за околицей... поганец какой-то, идем быстрее, - невнятно шепелявила переволновавшаяся старушка.

Потрясенный сообщением, участковый выскочил за бегущей бабушкой. Догнав ее, на ходу начал расспрашивать: - Это которую - старшую или младшую?

- Господь с тобой, - с удивлением поглядев, сказала она. - Да одна она у меня, кормилица.

- Как одна, у тебя же их две.

- Если бы дочерей, то разве я бы к тебе побежала? - воскликнула она в сердцах. - Кормилицу мою, козу!

- Не может быть?! - Шамраев даже замер на месте от услышанного.

- Ну чего стал, как истукан. Дочкам-то им чего сделается, а тут козу поганят, - шепелявила бабушка, толкая его в спину и заходя сзади.

Все еще не приходя в себя, из ее рассказа участковый понял следующее.

Как всегда, в полдень бабушка пошла подоить свою Маню, щипающую травку на длинной привязи за околицей. Выйдя из-за пригорка, она увидела подозрительную возню какого-то мужика возле своей козы. Обомлев от увиденного, бросилась на землю, пытаясь понять существо этого действия. Сначала страшная догадка чуть не лишила ее разума. Но, осознав необычность увиденного, стала с повышенным интересом взирать на происходящее. Наконец, убежденная в правоте догадки, крестясь и шепча: "Господи, спаси, господи, спаси!", - бабушка отползла от места наблюдения и на подкашивающихся ногах понеслась к Шамраеву.

Таким образом, увлеченная рассказом бабушки, детективная группа, бесшумно маскируясь и прячась, подошла к месту преступления. Бабушка оказалась права. Действительно, был мужик и была коза. Мужик лежал на спине и, по-видимому, спал. Коза медленно ходила вокруг лежащего и время от времени припохивалась. Так и казалось, что животное до глубины души было озадачено необычностью приبلудившегося "козла". Затем, видимо, окончательно убедившись в видовом несоответствии лежащего, встав на дыбы, нанесла такой удар рогами, что мужик, ойкнув, вскочил и бросился бежать. Второй удар последовал тут же, и мужик, боясь последующих нападений, стал отходить на четвереньках. Его, ослабленного, спасла привязь, ограничившая агрессивные действия разъяренного животного. Отвергнутый козой неудачник тут же был задержан "оперативной группой" и препровожден в райотдел. При осмотре, на его одежде было обнаружено много козьей шерсти. Это усилило подозрения следователя Минькина,

так что тот заточил виноватого в камеру, под громкий смех милиционеров и арестованных. Однако, через двое суток выяснилось, что содержание его в неволе является незаконным по причине отсутствия статьи в Кодексе, наказывающей за подобные действия. Хулиганских действий также не усмотрели, не признав за общественность бабу Шуру и лишив околицу села статуса общественного места.

Более трагической оказалась судьба козы. Бабка решительно отказалась от скотины, назвав ее испорченной. Она привела ее к райотделу, привязала к столбу и пошла прямо к начальнику милиции. Здесь она устроила скандал за социальную незащищенность собственности и потребовала заменить испорченную козу - другой.

Недоенная Манька до следующего утра жалобно блеяла, не давая покоя дежурным. Наутро, благо был воскресный день, не без участия Макарина, какой-то забулдыга увел ее, несчастную на базар и продал за бесценок заезжему деревенскому мужику.

Продолжения история с козой не имела. Бабка Шура, говорят, успокоилась и перестала докучать милиции насчет глупой скотины. Впоследствии сам вид подобного животного возбуждал в ней неприязнь и она окончательно отказалась содержать коз, считая их порочными тварями.

IV.

Следующим летом не повезло и капитану Похмелкину. Беда пришла откуда не оттуда, откуда он ее мог ожидать.

Однажды утром в понедельник капитан милиции Похмелкин ехал на совещание в райком. Кучер, из-за боязни опоздания, гнал гнедого без оглядки, в прямом смысле слова. Увлечшись гонкой, он легко оставлял позади себя различный гужевой транспорт. В пылу гонки, к ужасу начальника милиции, кучер пошел на дерзкий обгон. Он пошел на обгон упряжки, в которой восседал самый первый секретарь из всех секретарей в районе. Капитан увидел, что голова в шляпе с удивленно поднятыми бровями чинно и медленно повернулась в их сторону. Голова же Похмелкина начала уходить в плечи. В его груди что-то защемило в ожидании беды. Экипаж первого секретаря медленно отставал, пока совсем не скрылся за поворотом. Пришедший в себя начальник милиции долбанул пяткой сапога в зад кучеру, который и сам запоздало понял свою роковую оплошность. С отчаянным "тпру...у...у" он натянул вожжи. Похмелкин соскочил с еще катившейся повозки, встал по стойке "смирно" и взяв под козырек стал дожидаться первого.

Обдав пылью, экипаж пронесся мимо. Голова "хозяина" демонстративно была повернута в противоположную сторону.

В просторной приемной, куда все же Похмелкин посмел войти, его встретила секретарша и подтвердила самые мрачные предчувствия.

- Валерьян Силыч только что говорили с обкомом. Вам велено уже завтра быть в УВД. Надеюсь, догадываетесь за что - и начала стучать на пишущей машинке.

Спустя месяц, капитан, уже не капитан, ехал в соседний район, где в райкомхозе ему была обещана должность заведующего дровяным складом, впрочем весьма доходная...

Анастасия родилась в Набережных Челнах 12 ноября 1979 года в семье педагогов. Стихи писала с детства. Вероятно, этому способствовало общение с природой в туристических водных походах. В старших классах начала печататься в школьной "Твоей газете". Примерно в это же время увлеклась игрой на гитаре, что вполне закономерно привело к появлению собственных песен. Весной 1996 года стала лауреатом III Всероссийского детско-юношеского фестиваля самодеятельной песни в городе Сергиев Посад в номинации "авторы". В интервью корреспонденту телепередачи "До 16 и старше" на вопрос: "Когда началось твое знакомство с авторской песней?" - ответила: "Мои родители увлекаются туризмом, так что я слушала их еще до рождения." В этом же году закончила гимназию N3 и поступила на психологический факультет Ярославского государственного университета, где и учится на втором курсе.

Анастасия ВИШНЕВСКАЯ

"Первый отзвук хрустальной капли"

* * *

Плещется камнем по глади речной
Солнца осколок, отбитый волной.
Медленно тонет,
лучи теряет;
Солнце стонет,
вода закипает;
В небе - буря,
Внизу - смятение,
В красно-желтых тонах отраженья,
Плазменным ливнем рыдает светило:
Тщетны проклятья, беспомощна сила.
И что он может - пылающий круг -
Когда есть сердце, но нет рук?

Когда бесполезны любовь и свет,
Когда есть боль, а лекарства нет?..
...Туманом разлегся предсмертный дым,
Становится небо печально-седым,
Пытается солнце забыться во сне,
И жемчугом угли мерцают на дне.

ПОСЛЕ

Пройдет ветер по окнам - увидишь меня.
Скажешь: "Ветер, ты глуп. Мои окна закрыты".
Плону в мутные стекла: прощай!
Хорошо быть бесплотным.
Хорошо быть бесплатным.
Ты готовишь мне боль - я ее не замечу,
Потому что я умер,
и ветер
Разносит мой пепел все дальше и дальше.
Серым снегом в ладони твои упаду -
Стану грязной водой - не узнаешь
И стряхнешь меня с пальцев,
А я каждой каплей
буду в руку впиваться,
И вместе со мной
Упадет на дорогу твое отражение.
Отвернись от людей -
Посмотри мне в глаза:
Видишь?

ПЕШКА

Вот расставлены фигуры,
И глядят со всех сторон
На меня ферзи и туры,
Черный слон и белый слон.
На квадратном поле битвы
Я в ряду своем стою
И шепчу слова молитвы,
Как у бездны на краю.
Эта чертова игра -
Друг за другом злая слежка.
Завтра - то же, что вчера.
А я - маленькая пешка.

Я - четвертый воин слева,
Проклял место я свое,
И сердито королева
Тычет в спину мне копье.
Я вниманья удостоен -
На две клетки мой прыжок.
Но, запомните, не воин
Тот, кто в поле одинок.
Вам все кажется игрой,
Мне же - дьявольской насмешкой.
Я ведь вовсе не герой,
Я лишь маленькая пешка.
Ах, ошибка роковая -
Не уйти мне от слона,
И секира боевая
Надо мной занесена.
Это краткое мгновенье
До полета в никуда,
А потом, как привиденье,
Я исчезну без следа.
Устранен я, и теперь
Бесполезнее орешка.
Хочешь верь, хочешь не верь,
Но и вне игры я - пешка.

А проблема эта вся
Не в фигуре и не в цвете -
Показалось мне, что я
Самый маленький на свете.

СОЛНЦЕ

Прыгает, скачет
 зеленым мячиком
Солнце по соснам,
 иглам елей.
Глаза
 солнце
 выдерживают еле.
Катится, падает
Вниз - на запад,
С синего - в черное,
А само - рыжее, в клубок
 крученное.
Вдруг - в тучу,
Красным мигнуло и -
 заснуло.

ВРЕМЕНА ГОДА

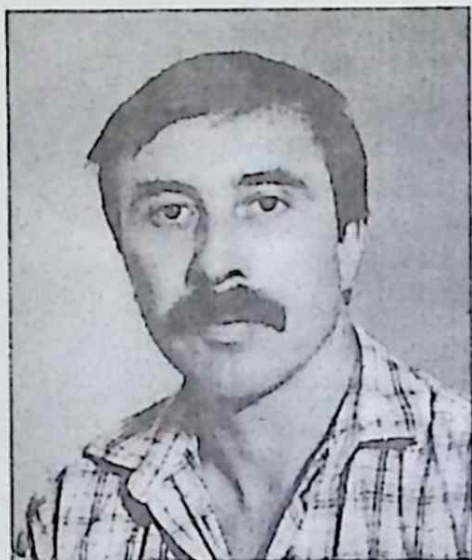
Взлетел к облакам
первый отзвук
хрустальной капли.
И птицы вернулись,
и птицы запели.
И мы просыпаемся,
панцири скинув несмело.
А в нас все внезапно взвилось,
закружилось,
запело.

Цветет земляника,
и, шумной листвою одеты,
Леса благодарно приветствуют лето.
Вокруг все кипит,
и мы буйствуем
в летнем запале.
И нас в этот миг удержать
что-то может едва ли.

Срывает одежды с деревьев
холодная осень,
Чтоб листья на землю
безжалостно бросить.
В душе - пустота,
и уныние нами владеет,
Ведь солнца лучи
сквозь туманы
пробраться не смеют.

Декабрь ослепительно белый
неслышно подкрался,
Потоком снежинок к нам в окна ворвался.
Исчезли волненья,
забыты под снежным покровом.
И мы обещаем судьбу перестраивать снова.

Взлетел к облакам
первый отзвук
хрустальной капли...

Валерий НОСКОВ

“Весна
победоносно
в край
вошла...”

Валерий Иванович Носков родился в 1954 году в Кировской области. В конце семидесятых годов приехал на строительство КамАЗа. Активно и плодотворно занимался в литературном объединении “Орфей”. Все эти годы работал на КамАЗе и сохраняет ему верность по сей день. Стихи Валерия неоднократно печатались в республиканских газетах и журналах.

* * *

Где мой конь с золотым седлом,
На каком он пасется поле?
Им до боли я грезил в школе,
Стекла синие грея лбом.
Мне казалось, что рядом он,
Черный глаз! Золотая грива!
Там, где моет роса - крапиву.
Мой единственный в жизни конь!
И прошло уже много лет,
Я уже половину прожил,
Не нашел я коня на земле,
Видно, нет на него похожих!

* * *

Любимая, метут снега,
Ты положи мне голову на плечи,
Пусть на столе сгорают свечи,
Пусть откровеньем будет вечер,
Ты положи мне голову на плечи.

Любимая, метут снега...
О, как теплы, нежны твои ладони,
И мы в ночи бездумно тонем,
Несут нас чувственные кони,
О, как теплы, нежны твои ладони.

Любимая, метут снега!
В твоих глазах бессмертие вселенной,
В них легкая печаль природы брэнной,
И яркий всплеск звезды мгновенной,
В твоих глазах бессмертие вселенной!

Любимая, метут снега...
Покуда мы с тобою рядом,
Венок любви сплетают взгляды,
Прикосновений тонких сладость,
Покуда мы с тобою рядом!

В горячке сумашедших дней
Душа моя - замедленная мина!
И вскачь несутся годы по стране,
И я - листок, пылающий в огне!
О! Как нам быть, любимая моя,
Когда любовь и верность растоптали,
Куда бежим мы голову сломя?
Нам не уйти за синие моря!
Не надо, милая, не надо, не грусти,
В своих руках твои согрею руки.
О! Чувства наши - золото в горсти,
Дорогу в храм мы золотом мостим!
Дорога в храм, но как далек тот путь!
Сквозь смерть и кровь идем тысячелетья,
И каждый день неимоверно крут,
И нас года безжалостно сотрут!...

Я по мосту иду, и качается мост,
В дымке тонет бездонная пропасть, -
А на том берегу стайка белых берез,
Бесконечное множество тропок.
А на том берегу полыхает сирень,
Как пройти мне по шаткому мосту?!
Вниз упала моя чернокрылая тень,
И свинцом наливается поступь.
Мне осталось чуть-чуть...
Как качается мост!
От волнения прыгает сердце...
Я успел! Взвизгнул лопнувший трос,
В пропасть черную падает мост.

Весна победоносно в край вошла,
Раскинула небес высокий купол,
Коснулась рук моих лучом тепла,
Оттаял тротуар, наполнив вечер стуком.

И звезды тонкие в глубокой синеве,
И терпкий запах тополиных почек,
И чистый, как любовь, сиреневый рассвет,
И память осени - трепещущий листочек!

ЛЮБОВЬ ПУШКАНОВА,
аспирантка Казанской академии
культуры и искусства

Из истории библиотек Восточного Закамья

В начале XIX века, благодаря потребностям промышленного развития страны и нуждам государственного аппарата, царское правительство провело школьную реформу. В России стали открываться главные и малые народные училища с пятилетним и двухлетним сроком обучения.

При земских училищах предписывалось устраивать библиотеки. Так в отчете инспектора народных училищ Мензелинского уезда от 8 октября 1902 года значится: "При всех земских училищах имеются библиотеки фундаментальные и ученические". Но "эти библиотеки... недавно открыты, невелики и нуждаются в пополнении". "Кроме фундаментальных и ученических библиотек, при многих земских училищах существуют народные библиотеки от губернской управы, которыми заведуют учителя и учительницы. Многие из школьных народных библиотек при училищах в отчетном году снабжены новыми книгами.

В городе Мензелинске и его уезде существуют еще пять бесплатных библиотек-читален: в Мензелинске, в селах Ново-Мазине, Старо-Мазине, Афанасове и в пригороде Заинска.

По имеющимся у меня сведениям число книг в этих библиотеках год от году увеличивается. Увеличивается также и число читателей".

В документах Центрального Государственного Архива Татарстана первые сведения об открытии библиотеки при земском училище в селе Афанасово датируются 1875 годом. А.С.Ларионов представил архивную справку Ленинградского Государственного Архива, где указывалась иная дата - 1845 год. Согласно этому документу, священник Арсений Лявокий основал в селе Большое Афанасово одноклассное училище. "Влияние училища отразилось на умственном развитии населения и приучению их к чтению книг". За период с 1857 по 1867 годы при "училище была устроена библиотека, в которой имелись журналы и грамматика, различные хрестоматии, сельское чтение и прочее. В библиотеке числилось 64 книги, 67 журналов. Выдавал книги учитель. В 1884 году было 43 читателя".

По источникам Центрального Государственного Архива Татарстана, Афанасовское Земское училище открылось в 1875 году. Источником его содержания было земство, "которое ассигновало 700 рублей в год".

Согласно "Списка лиц, состоящих на службе в начальных народных училищах Мензелинского уезда и сведениям об учащихся за 1902-1903 годы" в 1886 году законоучителем был священник Порфирий Петрович Петров, закончивший Уфимскую Семинарию. С 1896 года учительствовал Алексей Егорович Баранов, его помощницей была Мария Петровна Глушкова, которая с 21 сентября 1901 года, после окончания педагогического класса при Мензелинской женской прогимназии, работала учительницей.

Учителя, преподававшие в земских училищах и приходских школах, сами выдавали книги для внеклассного чтения ученикам, поэтому их можно назвать первыми библиотекарями. Учителя понимали, что ученику "не достаточно того, что он читал в училище; у него является желание узнать еще больше, желание делиться читаемым с семейными, товарищами". Книг было мало, а новые почти не поступали. "Без практики в чтении" у бывших учеников "притупляется способность понимать читаемое... Без народных школьных библиотек, школы теряют половину того, чего добиваются". Учительница Ильбуктинского земского училища Мензелинского уезда Е.Зорина указывала на "необходимость школьных народных библиотек" и призывала "улучшить положение этих библиотек".

В Нижне-Афанасове жили крещенные татары. Земское училище было открыто 6 ноября 1889 года на что выделялось 400 рублей. Закон Божий преподавал Вениамин Гизетуллин с 1902 года. Один год здесь учительствовал А.Е.Кузнецов. В архивных документах за 1902-1904 годы имеется множество его различных отчетов, справок, прошений.

Данных об этой библиотеке при училище в Центральном Государственном Архиве Татарстана не обнаружено.

Земское училище села Соболеково было основано в 1874 году и находилось на содержании Уфимского губернского земства. Занятия проводились в частном доме. Здание земского училища было построено в 1898 году из двух классных комнат и квартиры для учителей.

Первыми учителями в новом училище были молодые супруги Общины, Абрам Дмитриевич и Анна Максимовна. Они работали в селе Соболеково до 1926 года, а затем уехали в Уфу.

В земском училище имелся библиотечный фонд книг, которые вы-

Детская и
взрослая
библиотеки в
с. Шереметьево.

давались для чтения всем желающим. А.С.Ларионов вспоминал, что его отец был читателем этой библиотеки до 1917 года и утверждал, что библиотека, по тому времени, была большой, но в архиве значится 86 названий в 368 экземпляров книг и журналов.

Земское училище в селе Прости отстраивалось дважды: в 1876 году и в 1892 году (здание постройки этого года сохранилось до сих пор).

Учебники учащиеся получали бесплатно, за счет земства. "Среди учебников, в частности были и такие, как "Книга для чтения" графа Толстого, "Книга для чтения" Баранова, "Родное слово" Ушинского, "Азбука" Бунакова, "Начальное наставление церкви", "Первая учебная книга церковно-славянского языка" Грушевского, "Евангелие" на русском и славянском языках, "Сборник арифметических задач" Евтушенского, "Сборник задач" Гильеберта и другие.

При училище за счет земства была организована библиотека, "в которой в 1895 году имелось 39 книг. Выдавала их учительница".

В 1876 году земство выделило на содержание училища 460 рублей.

Согласно указанному ранее "Списку...", учительницей с 25 октября 1893 года была Елизавета Леонтьевна Миронова. Она закончила педагогический класс при Мензелинской гимназии. Здесь же с 25 октября 1901 года, она преподает Закон Божий. А с 14 сентября 1902 года здесь учительствует Зоя Дмитриевна Баранова, закончившая Уфимскую женскую гимназию.

В 1903 году инспектор народных училищ Пл. Юркевич ходатайствует в Мензелинское уездное земское собрание об открытии училища в деревне Ахтуба Афанасовской волости, об открытии училища в деревне Чабья Афанасовской волости" и ассигновании 1000 рублей на приобретение книг для библиотек при них.

А жителями этих двух деревень были крещенные татары.

Земства, а также городские думы играли известную роль в развитии библиотечного дела во II половине XIX века, создавая публичные библиотеки. Но на покупку книг и выписку новых периодических изда-

ний, для приобретения самой необходимой литературы, средств не хватало, поэтому общественные библиотеки испытывали острый недостаток в новых книгах и периодических изданиях.

Выдача книг на дом во всех публичных библиотеках производилась за плату, а пользование читальным залом было бесплатным. Однако плата за пользование абонементом была доступна лишь имущим слоям населения. Иногда от платы освобождались земские служащие, имевшие небольшой заработок, преподаватели и учащиеся земских училищ. Некоторые библиотеки вводили удешевленные абонементы. Однако эти меры не имели существенного значения, так как кроме платы за чтение в библиотеках с читателями взимались большие залоги.

Согласно архивным документам, вопрос о бесплатных библиотеках поднимались и в 1903 году. Тогда Мензелинское уездное земское "собрание" постановило, внести в смету расходов по параграфу 5 статьи 8 на общие меры по распространению образования среди населения 2370 рублей, в том числе на бесплатные библиотеки: в Мензелинскую - 600 рублей, в Челнинскую - 200 рублей, в Афанасовскую - 300 рублей, в Старо-Мазинскую - 100 рублей; на содержание земского книжного склада - 120 рублей".

Фонды библиотек содержали исключительно литературу на русском языке, хотя "половиной населения" Мензелинского уезда были "мусульмане, большинство которых грамотны по-татарски". Чтобы познакомить их с великими творениями писателей, чьи книги издавались на русском языке, надо было перевести их на татарский язык. "Только, познакомившись с ними на своем родном языке, мусульмане перешли бы к чтению их в подлиннике". Но в то время было "хороших переводов на татарский язык очень мало". Об этом говорили "авторитетные люди, как например, Санкт-Петербургский ахун Баязитов".

Однако самодержавное правительство России не собиралось сеять просвещение среди неимущих классов любой нации. Напротив, оно стремилось ликвидировать демократические завоевания культуры и народного просвещения.

В 80-90-ые годы XIX века в России повсеместно были разосланы, так называемые "Временные правила" и "Алфавитные списки", ограничивающие комплектование и обслуживание в публичных, учебных и народных библиотеках, особенно в национальных регионах.

7 сентября 1902 года в Мензелинской уездной Земской управе рассматривались вопросы "о распространении книг путем продажи и бесплатной раздаче, устройства библиотек, устройства народных чтений, повторных курсов и воскресных школ". В пункте под номером 20 управа "указала комиссии на то, что, несмотря на всю важность и полезность чтений в настоящее время, они не могут быть организованы более или менее интересно, ввиду крайне узкого и односторонне составленного каталога статей, разрешенных к чтению, посему управа предложила широкую организацию чтений отложить до расширения каталога, а на первое время организовать на средства губернского земства чтения врачей, ветеринаров и агрономов, так как устройство чтений по отдельным специальностям не так затруднительно, как чтение по общим вопросам, и вместе с тем управой предложено внести в губер-

нское земское собрание предложение о возбуждении ходатайства по расширению каталога статей и книг для чтения до таких размеров, чтобы в него входили все книги, разрешенные к обращению в библиотеках-читальнях".

В народные библиотеки из периодических изданий допускалось выписывать лишь московскую и петербургскую периодику.

В 1902 году в Мензелинской уездной Земской управе решался и этот вопрос: "возбудить ходатайство о разрешении Уфимскому губернскому земству издания земской народной газеты, которая могла бы служить с одной стороны как средство для распространения знания среди населения, а с другой стороны - как средство обмена мнений между земствами и населением по вопросам земского хозяйства в губернии. Причем, при издании газеты управа полагала бы руководствоваться следующими соображениями:

- 1) газета должна быть доступна пониманию крестьян и должна отвечать на их назревшие вопросы и нужды;
- 2) газета должна быть еженедельной;
- 3) газета должна быть поставлена в условия возможного широкого распространения;
- 4) программа газеты должна обнимать собой все запросы сельского населения.

Предложение это принято комиссией".

Фактом, подтверждающим, что начиная с 90-х годов XIX века земства и городские думы стали больше уделять внимания созданию общественных и народных библиотек в городах и сельской местности служит докладная записка инспектора народных училищ Мензелинского уезда П.Юркевича: "Нельзя откладывать и удовлетворения растущие у населения потребности в книгах. Необходимо открытие библиотек-читален в более населенных пунктах уезда. Мне кажется, что увеличение числа

Семинар в Нижнекамской центральной библиотеке имени Габдуллы Тукая.

школ и увеличение числа библиотек-читален должно идти параллельно".

Земство уделяло большое внимание состоянию своих школ, училищ и библиотек при них. Так, просматривая архивные документы Мензелинского уезда за 1902 год, можно выделить справку инспектора народных училищ П.Юркевича, в которой говорилось о состоянии помещений под земские училища: "Собственные земские дома для училищ находятся в следующих селениях... 3) в селе Афанасове; 23) в селе Простях; 24) в селе Сухарево... К хорошим земским домам можно отнести те, в которых помещаются училища: 1) Афанасовское...

Капитального ремонта (или замены новыми зданиями) требуют училища:... 2) Простинское; 3) Сухаревское... В следующих селениях земские училища помещаются в заемных домах: ... 10) Нижне-Афанасовское... 17) Уратьминское..."

Рост количества библиотек в начале XX века был почти исключительно результатом общественной инициативы и самодеятельности населения.

Основным источником финансирования библиотек являлись пожертвования населения, либеральных деятелей и меценатов.

Большой вклад в развитие экономики и культуры нашего края внесла династия купцов Стахеевых, которая прославилась широкой благотворительностью. Их расходы на дела благотворительные были впечатляющими: в 1904 году на счета благотворительного комитета значилось около 1,5 миллионов рублей. Были годы, когда на различные благотворительные нужды тратилось до миллиона рублей и остаток вновь доводился до "нормы".

"Стахеевцы - елабужцы. По преданию их предок был родом из Новгорода Великого; оттуда ушел вместе с другими в царствие Иоанна IV на вольные хлеба, на Каму, где основал село Трехсвятское, впоследствии переименованное в город Елабугу.

...Из этого же рода вышел небезызвестный писатель Дмитрий Иванович Стахеев, родившийся в Елабуге в 1840 году. В его многочисленных романах и повестях читатель встречает немало черт, метко характеризующих Прикамский край...

Обладая огромным капиталом, Стахеевы стоят во главе целого ряда торгово-промышленных предприятий: у них и пароходство, и керосиновое, и хлебное, и соляное, и винокуренное, и мануфактурное, и прочие дела. В то же время они являются крупными благотворителями: электрическое освещение, реальное и епархиальное училища, богадельня в Елабуге - все это устроено на их средства. Ими же воздвигнуты ряд сельских храмов в Елабужском и соседних уездах..."

Так однажды священник отец Сперанский обратился с просьбой к Ивану Григорьевичу, чтобы тот уступил место под училище близ церкви "имея ввиду ныне существующее училище, что стоит на выезде из села Сухарево и удалено от жительства". Согласно архивным документам, была выделена и земля, и сумма денег в 2500 рублей. Но к учебному году здание не построили. Тогда в Мензелинскую уездную земскую управу поступило предложение от Сергея Ивановича Стахеева, который: "желает передать земству под училище каменный дом в селе Сухарево и при нем 12 десятин земли, ...с тем чтобы то училище,

которое сейчас имеется в Сухареве, земство перенесло в Смыловку за свой счет... А попечителем вновь открытого Смыловского училища назначить Сергея Ивановича Стахеева".

Сухаревское училище, согласно вычлененным данным из просмотренных архивных документов стало действовать в 1872 году. Земство ему ассигновало 580 рублей в год. С 1877 года Закон БОжий там преподавал священник Николай Дмитриевич Сперанский, окончивший Уфимскую духовную семинарию. С 1896 года учительствовала Екатерина Варфоломеевна Кедрова, закончившая Казанскую женскую гимназию. Она же выдавала книги в библиотеке земского училища.

На средства Стахеевых была воздвигнута и Пророко-Ильинская церковь. В наше время в ней открыли сельский клуб и библиотеку.

Немало средств вложили Стахеевы в развитие Святого Ключа - селения, расположенного на красивом месте среди хвойного и лиственного леса на берегу Камы, впоследствии получившего название Красный Ключ.

В 1882 году Стахеевы покупают этот участок земли разворачивают на нем строительство. Хозяйство являлось дачным местом семьи и особого промышленного значения не имело.

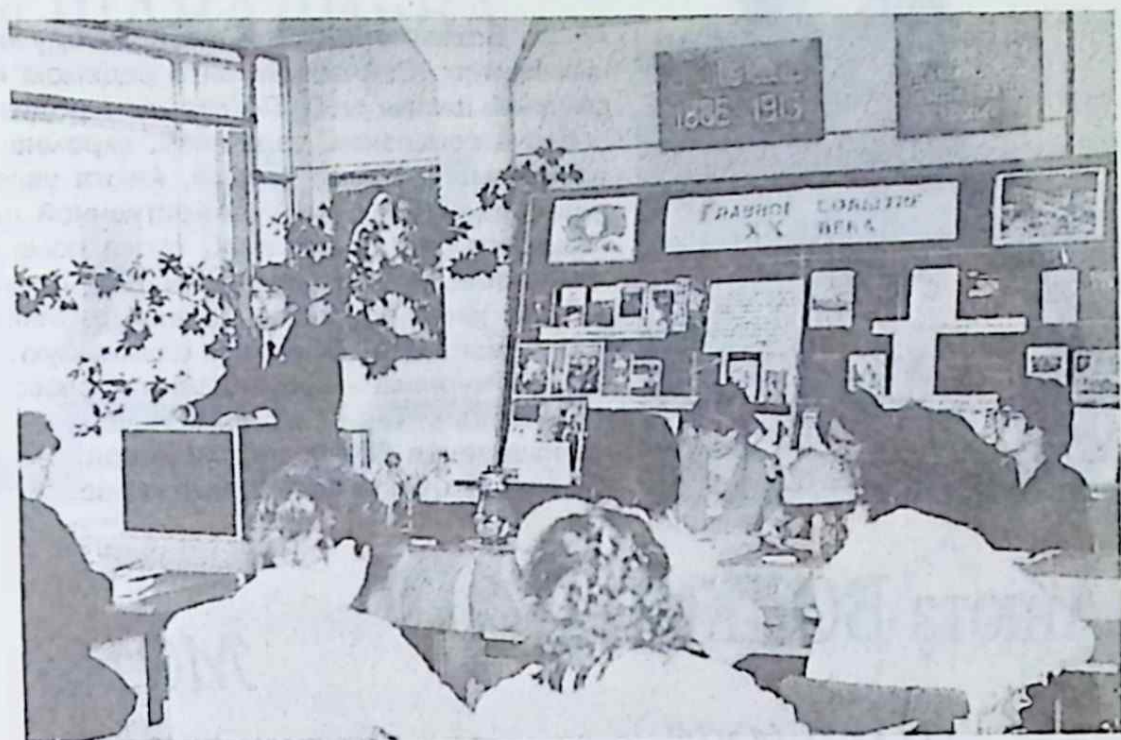
Свои дома Стахеевы окружают садами, парками, оранжереями, разными вернадами, беседками и бассейнами с фонтанами, благоустраивают водопроводами, местной канализацией, водяным отоплением, электрическим освещением.

Стахеевы, будучи людьми образованными, имели прекрасную библиотеку.

Старожилы села Красный Ключ - Гришина Вера Феофановна, Базитова Надежда Андреевна, Калугин Василий Михайлович, Хомякова Анна Григорьевна из рассказов своих родителей знали о стахеевской библиотеке. Жители села пользовались ею. Но о том, куда впоследствии делись книги - они не знают. Предполагают, что сгорели, когда пылали дома Стахеевых...

После Октябрьской революции на территории дачи Стахеевых был организован дом отдыха "Красный Ключ". Точная дата открытия неизвестна. В отчетах дома отдыха, хранящихся в Центральном Государственном Архиве Татарстана графа "Время организации дома отдыха" не заполнена. Но известно о том, что в 1930 году там был открыт Красный уголок с библиотекой, радиоприемником, баней и медпунктом".

О существовании библиотеки Стахеевых подтвердил и краевед А.С.Ларинов. Алексей Сергеевич читал книги из этой библиотеки, но о том, кто их выдавал - не помнит. Предполагает, что это была учительница школы, открытой в одном из домов Стахеевых. Ларионов помнит оформление трех книг: Н.В.Гоголя: "Ревизор" и "Мертвые души", а также детскую ярко иллюстрированную К.Коллоди "Приключения Пиноккио". С последней из них связана занятная история. В первые годы Советской власти в Красноключинском сельском совете было организовано ночное дежурство. Заступал на него и молодой Алексей Ларионов. Однажды на посту, греясь у печки-буржуйки, он читал. За этим занятием юношу застал проверяющий из района, коммунист Селянин. Увидев книгу со шрифтом с "ять", он быстро выхватил ее из рук читающего и

бросил в печь, так как не положено советскому человеку читать "буржуйские" книги: ни имя автора, ни содержание книги Селянина не интересовали. Его лишь покорило дореволюционный шрифт.

А.С.Ларионов согласился с предположением, что книги Стахеевых не были переданы в библиотеку дома, а просто подверглись уничтожению.

Анализируя архивные документы XIX - начала XX веков, можно сделать вывод, что в Мензелинском уезде Уфимской губернии, в Афанасовской и Сухаревской волостях наблюдался рост развития культуры и просвещения, усилилась общественная потребность в книгах и их чтении. В открытии библиотек огромную роль сыграли земства и городские думы, которые стали уделять внимание созданию общественных и народных библиотек в сельской местности. Документов о состоянии библиотечного дела в Афанасовской и Сухаревской волостях в предоктябрьский период семнадцатого года не обнаружено. Но согласно исторической справке периода реакции (1905-1917), земские и городские деятели, напуганные революцией, выступали заодно с самодержавием, подчас отказывая библиотечкам в субсидиях. Крайняя нужда библиотек в денежных средствах стала типичным явлением этих лет. Более чем девяносто процентов библиотек находились в неудовлетворительном состоянии. Это главным образом касалось земских сельских народных библиотек, которые размещались при школах, училищах, церквях и других совершенно непригодных для обслуживания читателей помещениях. Скудных средств, отпускаемых на содержание этих библиотек, не хватало даже на покупку новых книг и выпуск текущих периодических изданий. Малочисленность книжных фондов публичных и народных библиотек, их состав отрицательно сказались на росте уровня просвещения и, в конечном счете, образования народа.

Анюта Волкова родилась в 1985 году в Набережных Челнах. Сейчас учится в седьмом классе средней школы N60. По отзывам родителей, девочка серьезная, увлеченная, скромная и доброжелательная. Кроме поэзии, Анюта увлекается и живописью (учится в художественной школе). Надеемся, что ее рисунок, также помещенный в этом номере, поможет раскрыть и другие грани таланта юной поэтессы. Данная публикация продолжает одну стихийно сложившуюся традицию нашего журнала - предоставлять слово поэтам-живописцам. Так в "Аргамак"е увидели свет произведения Венеры Камалиевой, Николая Кудрявцева, Людмилы Дорженковской.

Анюта ВОЛКОВА

МОРЕ

ЩЕНОК

С громким лаем,
С звонким визгом
Выбегает за порог
Чуть лохматый, озорливый
И взъерошенный щенок.

Ждет: когда приду из школы -
Час на лестнице сидит
И, какой-то невеселый,
За прохожими следит.

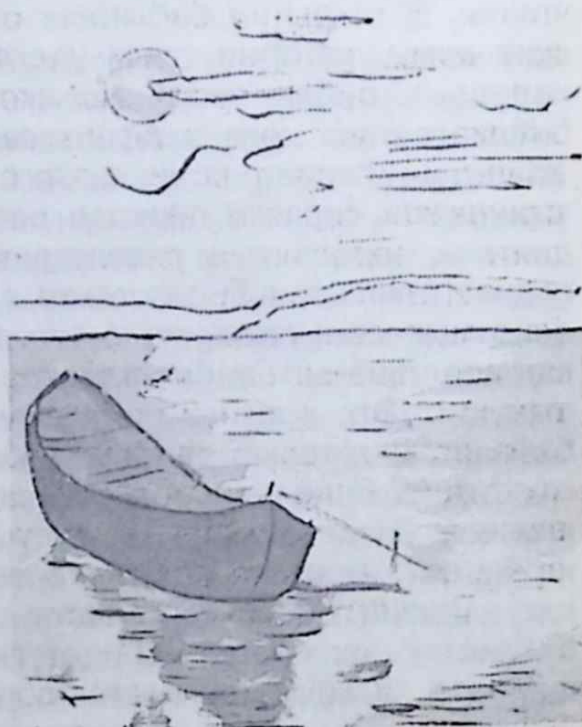
Ну а если я заплачу
(Мол, обидели меня),
Тотчас он с колен
соскочет
И облает всех ребят!..

Вечером, летая у причала,
Белая мне чайка прокричала, -
Будто бы с собою позвала,
Будто бы подругой мне была.

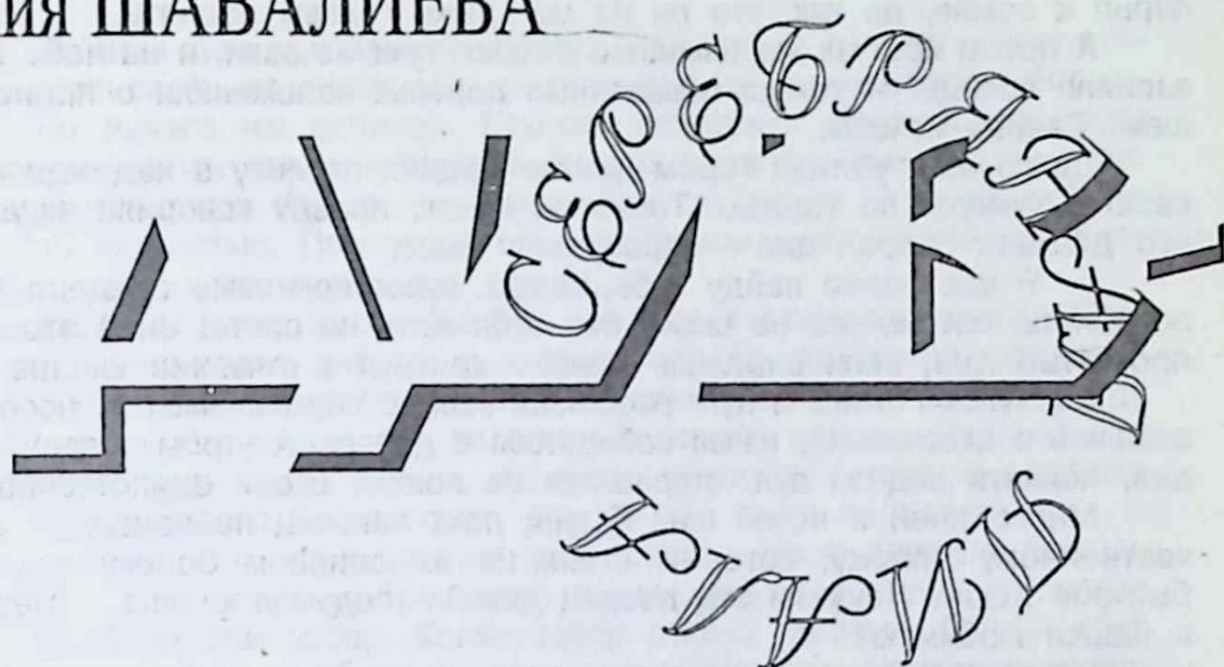
А волны на море бушуют
И грозно грохочет гром,
Как будто по дому тоскуют,
Но есть ли у моря дом?..

МАМА

С кем спешу я вместе встать?
- С мамой!
С кем спешу весь дом прибрать?
- С мамой!
С кем во двор идем гулять?
- С мамой!
С кем весь мир смогу обнять?
- С мамой!

Сания ШАВАЛИЕВА

Жили в одном ауле парень по имени Рамиль и девушка по имени Рабия. С самого раннего детства росли и играли они вместе. Ну, а когда выросли, Рабия превратилась в настоящую красавицу, а Рамиль никому не уступал в силе и ловкости. Вот тогда и пришла к ним большая и настоящая любовь. Полюбили они друг друга всей душой и решили сыграть свадьбу. Их родители были согласны, о лучшей судьбе для своих детей они и не мечтали. Заслали сватов, стали готовиться к свадьбе. И вот как-то раз, когда Рамиль и Рабия сидели на поляне, разговаривали, мечтали о будущем, Рабия вдруг увидела серебряную пиалу. Непонятно, откуда и как пиала катилась к ним.

- Смотри, Рамиль, какая тонкая работа! - вскрикнула девушка и вскочила, чтобы подобрать пиалу.

- Стой, не трогай ее! - воскликнул джигит. - Я слышал от старых аксакалов, что это див превращается в серебряную пиалу необычной красоты и катится по земле. И те, меж кем эта пиала прокатится, становятся врагами. А тот, кто возьмет ее в руки, - попадает в плен к диву, и редко кто возвращается. Лучше уйдем отсюда.

И они пошли домой. Когда проходили через цветущую поляну, Рамиль решил подарить букет своей любимой. Пока влюбленный юноша собирал цветы, Рабия присела отдохнуть и вдруг снова увидела серебряную пиалу, которая подкатилась прямо к ее ногам. Пиала так и сверкала на солнце, переливаясь всеми цветами радуги. Очарованная этой красотой, Рабия забыла предупреждение Рамиля и, не удержавшись, взяла в руки пиалу, стала разглядывать золотые узоры и изысканный орнамент. Девушка словно погрузилась в прекрасный сон.

Вдруг откуда-то издалека до нее донесся крик Рамиля:

- Рабия, брось ее немедленно! Я прошу тебя!

Но было уже поздно. Тучи заволокли небо, и стало темно, как ночью. Налетел сильный ветер, раздался треск падающих деревьев и

крики испуганных птиц и зверей. Какая-то неведомая сила прижала парня к земле, да так, что он не мог даже головы поднять.

А потом все так же внезапно стихло: тучи исчезли, и на небе снова засияло солнце. И только поваленные деревья напоминали о происшедшем. Равиля исчезла.

Долго еще убитый горем джигит бродил по лесу в надежде найти свою любимую, но тщетно. Тогда он понял: правду говорили аксакалы, его девушку забрал див - серебряная пиала.

- Я все равно найду тебя, милая, даже если мне суждено будет погибнуть, потому что не смогу без тебя жить на свете! Знай это и ты, проклятый див, если слышишь меня! - крикнул в отчаянии юноша.

Вернулся Рамиль в аул, рассказал всем о случившемся и, посоветовавшись с аксакалами, начал собираться в дорогу. А утром следующего дня, покинув родной аул, отправился на поиски своей единственной.

Много дней и ночей шел батыр, пока наконец не пришел к величественному дворцу, который стоял на живописном берегу красивой быстрой реки. "Неужели это дворец дива? - подумал юноша. - Неужели я нашел любимую?"

Спрятался Рамиль в кустах и, когда стражники у ворот меняли друг друга, подслушал, где находится его девушка. Дождавшись темноты, пробрался он во дворец. Рамиль был очень ловким и сильным парнем, так что это не стоило ему большого труда. Когда стражник у дверей темницы, где находилась Равиля, уснул, Рамиль вошел к ней. Увидев его, девушка заплакала от радости. Она ни минуты не сомневалась, что любимый найдет ее.

- Равиля, не бойся, я спасу тебя! Завтра в честном бою я убью дива и уведу тебя отсюда.

- Прости меня, милый, что не послушалась тебя и взяла пиалу в руки. Я узнала у дива тайну его могущества. Победить его можно только добротой и благородством. Надо помирить тех, кого див поссорил на всю жизнь, прокатившись между ними серебряной пиалой. Но только по-настоящему добрый и чистый человек может это сделать. А силой его не возьмешь, он бессмертен.

- Хорошо, Равиля, ради тебя я на все согласен и сейчас же отправлюсь в путь!

Делать нечего, поцеловал он девушку и пошел искать по свету врагов, которых должен помирить, разрушив чары дива.

Вскоре пришел Рамиль в один аул и увидел два красивых дома по соседству, а между ними огромный забор. Это был единственный забор в ауле.

- Что это такое? Почему они отделились друг от друга забором? - спросил юноша у одного из жителей аула.

- А здесь живут два брата - Шамиль и Камиль. Не было раньше двух таких братьев, которые бы так дружили и любили друг друга. Они и дома построили рядом и всегда помогали друг другу. Но вот как-то раз они поссорились из-за пустяка и теперь смертельно ненавидят друг друга. И даже отгородились высоким забором, чтобы ничего не видеть и не слышать.

- А в чем причина их ссоры?

- Никто этого не знает, да и они тоже.

Понял тогда Рамиль, что это как раз те, кого он ищет, чтобы помирить.

Пошел он в дом к старшему брату, Шамилю, и стал его уговаривать помириться с младшим. До самого вечера он пытался убедить Шамиля, но ничего не добился. Наотрез отказался брат подать руку брату. Тогда Рамиль пошел к Камилю, но тот даже слушать его не стал.

Задумался тогда Рамиль и, отчаявшись помирить братьев, решил действовать хитростью. Поговорил он с жителями аула, поделился своим планом, и те согласились ему помочь.

Дождавшись ночи, зашел Рамиль во двор к старшему брату, бросил охапку сена возле забора и поджег ее. То же самое проделал джигит и во дворе младшего брата. Загорелся высокий забор между домами братьев. Выскочили они из домов и ничего спросонок понять не могут. Видят сквозь огонь и дым, что люди суетятся, бегают с ведрами и кричат: "Дом твоего брата горит, спасай его, а то пропадет!"

А огонь все сильнее и сильнее разгорается. Не выдержали братья, забыли про свою ссору и бросились на выручку друг другу. Схватив топоры, порубили они забор. Когда забор рухнул, увидели братья друг друга, бросили топоры, обнялись и поклялись больше никогда в жизни не ссориться. А Рамиль в тот же день снова отправился в дорогу.

Много ли мало ли ходил он, пришел, наконец, в один аул. Дело было к ночи. Решил Рамиль переночевать в крайнем доме. Постучался, зашел, а там хозяин со своей женой бранятся на чем свет стоит, слова не дают друг другу сказать. В доме грязь, паутина по углам.

- Извините меня, пожалуйста, не видели ли вы серебряной пиа-лы? - спросил юноша.

- Да, видели. Еще три года назад, как раз с тех пор мы со своим мужем и ссоримся, - ответила хозяйка, - а почему ругаемся, и сами не поймем... Никто не хочет ни в чем друг другу уступать. Вот так и живем.

- Разрешите мне у вас переночевать, - попросил Рамиль и сразу предложил, - на сегодня, думаю, хватит вам ругаться. Давайте лучше соберем на стол, поужинаем и ляжем спать. Ты, хозяин, сходи пока к соседям да принеси сахару к чаю. А ты, хозяйка, ставь самовар. Я же пойду дров нарублю и воды принесу.

Когда хозяин вышел из дома, Рамиль догнал его и говорит:

- Твоя жена попросила меня передать тебе вот этот кисет с табачком. Говорит, что сама золотыми нитками вышивала по ночам. Да только вы все время ругаетесь, поэтому она не решилась его тебе отдать, а попросила меня.

Тепло стало на сердце у мужика, вспомнил он счастливое время, когда хорошо жили с женой. Вспомнил, как любили друг друга, как дарил ей цветы. Схватил хозяин кисет и, как на крыльях, полетел к соседям.

- Да, - остановил его юноша, - я вижу, подарок тебе пришелся по душе, так ты не забудь поблагодарить свою жену.

- Но это значит, я первый с ней заговорю, - задумался мужик. - Ну, да ладно, скажу только "спасибо" и не стану с ней разговаривать.

А Рамиль в это время вошел в дом и говорит хозяйке:

- Твой муж во дворе остановил меня и попросил передать тебе вот этот платок, который уже давно купил на базаре, да только пока вы

не разговариваете между собой, все не мог тебе подарить. Надоело ему так жить, хочет он помириться, да не решается первым об этом заговорить.

С этими словами подал ей Рамиль цветастый платок. Хозяйка растерянно заулыбалась, покраснела, а потом бросилась к зеркалу примерять его. И так у нее от радости лицо расцвело, что сразу лет на двадцать помолодела. Соскучилась, видно, женщина по подаркам и вниманию мужа. Все-таки сильно она его любила. Потом, словно очнувшись от долгого и тяжелого сна, взялась она за уборку. Смотрит Рамиль, изба на глазах меняется. Все вокруг заблестело, появились на окнах новые занавески, на стол чистая скатерть легла, и вкусно запахло блинами.

- Ты только не забудь его поблагодарить, долго он берег свой подарок, все мечтал тебе подарить.

Тут как раз хозяин появился. Вошел и дар речи потерял. Смотрит по сторонам и не узнает своей избы. А жена красивая да нарядная, в новом платке, у печи хлопочет.

- Куда это я попал? - удивляется мужик.

- Да ты что? Своего дома не узнаешь? Заходи скорее, - отвечает Рамиль, а сам улыбается.

Тут хозяин вспомнил про кисет и говорит:

- Спасибо тебе, жена, за подарок.

- Это тебе спасибо! - отвечает ему жена.

Смотрят они друг на друга и понять ничего не могут. Что за чудеса? Рамиль поднялся с лавки и говорит:

- Ну, что же вы стоите? Может, поужинаем?

Сели они за стол. Тут Рамиль все им и рассказал. Рассмеялись хозяева от души, и стало им стыдно оттого, что ссорились они по пустякам. Поблагодарили они юношу и решили больше никогда не ссориться.

А на следующее утро Рамиль снова собрался в дорогу. Хозяева стали уговаривать его еще немного погостить, но юноша не мог больше терять драгоценного времени. Уходя из аула, долго еще видел Рамиль, как счастливые супруги махали руками ему на прощание.

На третий день пути стали попадаться ему поля, сплошь заросшие сорняками, и никто на этих полях не работал. Удивился джигит, решил зайти в аул. Смотрит, посреди улицы дерутся между собой мужики. Дерутся жестоко, не на жизнь, а на смерть.

- Эй, мужики, чего деретесь? - спросил юноша, поравнявшись с ними. Перестали мужики драться. Стоят, тяжело дышат. У кого нос подбит, у кого глаз, кто за ухо держится и ничего ответить не могут.

- Давно уже деремся, так давно, что и позабыли, зачем. И наши хозяева-баи - тоже меж собой враждуют, и дети тоже. Каждый день баи заставляют нас драться между собой.

- Лучше бы вы вышли на свои поля да навели там порядок, если силы некуда девать.

- Да вот не можем никак остановиться, - отвечают мужики.

- Тогда пусть борются между собой только двое из вас, по одному из каждой группы, а остальные идут работать в поле. А завтра - другая пара. И работа не будет стоять.

Подумали мужики и решили последовать совету Рамиля. Давно уже

надоело им это дело. Душа в поле просится, да и по дому много работы накопилось. Выбрали они по одному человеку с каждой стороны и оставили их драться между собой, а остальные отправились в поле землю пахать да хлеб сеять. И так каждый день. А Рамиль им в поле помогал.

Когда закончили посевную, Рамиль предложил устроить праздник - надо же отдохнуть после такой тяжелой работы.

- И еще. Я предлагаю вам устроить состязание по борьбе, без кулаков. Пусть борцы перед схваткой пожмут друг другу руки. А после окончания борьбы побежденный должен поздравить победителя. Тот, кто победит всех, получит за свою ловкость и силу барана.

И эти слова юноши понравились мужикам, решили они снова последовать его совету и посмотреть, что из этого получится.

На другой день с утра собрался на той самой поляне весь аул. Женщины все красивые и нарядные, на травке сидят и переговариваются. А рядом детишки играют, веселятся. Все до одного жители аула пришли сюда, соскучились по праздникам. Весело и шумно на поляне, на кострах дымятся котлы с пловом и чаем...

Тут началось главное состязание - борьба батыров. Стали они по очереди выходить и бороться меж собой. Крики болельщиков сливались со смехом ребятишек, и над поляной стоял невообразимый веселый гул. Только в деревне было тихо, потому что там никого не осталось.

Услышали баи смех и крики за аулом и ничего понять не могут. Раньше мужики дрались без смеха, вроде бы. Что же это происходит? И в деревне никого не осталось, даже детей не слышно. Неужели тоже драться ушли? Решили баи сходить на поляну и узнать, в чем дело. Подошли они в самый разгар праздника, когда за звание сильнейшего схватились между собой непобежденные. Узнали баи каждый своего работника и стали их поддерживать. И так они увлеклись, что так же, как и остальные, кричали и махали руками, подбадривая батыров. Кончилась схватка ничьей, и тут заметили баи, что сидят они рядом, а все люди вокруг забыли свои взаимные обиды, и надумали они тоже помириться: раз уж весь аул веселится и празднует, то им, состоятельным и умным людям, просто стыдно продолжать враждовать. А праздник стали проводить каждый год после сева.

Веселье было в самом разгаре, как вдруг откуда ни возьмись налетел страшный смерч, подхватил Рамиля - и очутился джигит во дворце дива-серебряной пиалы. Очнулся он на ковре, смотрит, а перед ним див сидит и улыбается.

- Ну, молодец! Понравился ты мне, парень, хотя я должен был на тебя рассердиться, ведь ты разрушил мои чары. Но ты никогда не сможешь меня погубить, потому что мне намного легче поссорить людей, чем тебе их помирить. За твою доброту, находчивость и настойчивость мне почему-то захотелось тебя наградить, - и див хлопнул в ладоши.

Оказались Рамиль и Рафиля возле своего дома, а рядом с ними сундук с подарками дива. Вскоре они сыграли свадьбу, зажили счастливо, а если в доме назревала ссора, они вспоминали про серебряную пиалу.

12

СОВЕТОВ

Для всякого, кто хочет
"быть",
а не "казаться"

Человек, который в первом номере ленинской "Искры" был упомянут в числе лучших людей России, Петр Лаврович Лавров прожил семьдесят семь лет.

За это время он смог:

стать полковником и профессором Артиллерийской академии;

в 1864 году, впервые в истории русского революционного движения, вывести на Невский проспект студентов Санкт-Петербургского университета под красным знаменем;

"заслужить" ссылку в Вологду по личному указанию Александра II за свои стихи. (Помните: "Отречемся от старого мира..."?);

всю жизнь дружить с Марксом и Энгельсом...

Защищать баррикады Парижской Коммуны в должности командующего артиллерией коммунаров...

Подробнее о его жизни вы сможете прочитать в посвященной П.Л.Лаврову книге, которую готовит к выпуску издательство "Молодая гвардия".

Платон АФАНАСЬЕВ

Перед вами "Двенадцать заповедей" - завещание П.Л.Лаврова будущим поколениям. Он написал их во время вологодской ссылки. Тогда он был таким, каким вы видите его на этом снимке.

- Храни в себе человеческое достоинство.

- Развивай в себе телесные и душевные способности для стремления к истине и к справедливости.

- Стремление к истине возлагает на тебя обязанность безусловной критики, борьбы с призраками и с идолами.

- Изучай природу и владей ею.

- Будь искренен в чувствах и в мыслях.

- Путем критики иди к твердому убеждению.

- Воплощай свое убеждение в дело и жертвуй для него всеми благами жизни.

- Будь последователен в мысли и в жизни.

- Стремление к справедливости возлагает на тебя обязанность не только воздавать каждому по достоинству, но и охранять чужое достоинство так же строго, как собственное.

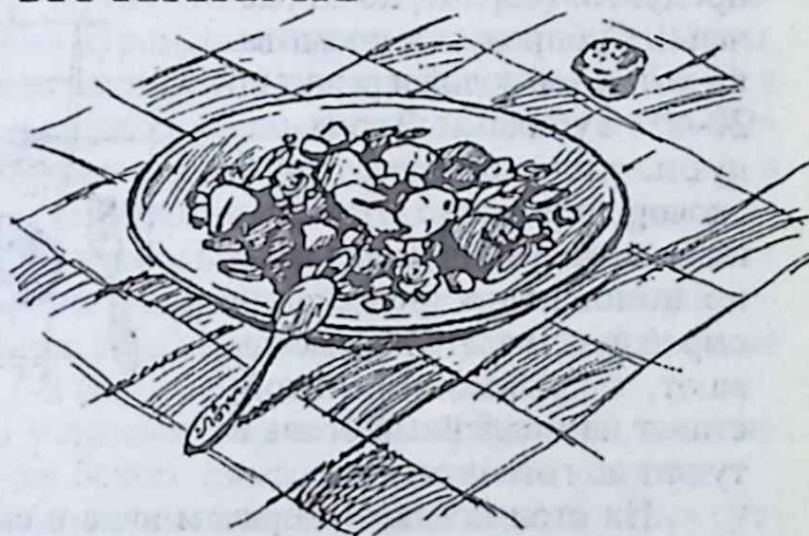
- Развивай в людях сознание человеческого достоинства, стремление к истине и к справедливости, критику мысли, искренность чувства, решимость жить согласно убеждениям.

- Покоряйся необходимости, не падай духом; оценивай возможное, не увлекаясь чувством; стремись к наибольшему возможному благу, когда не можешь достигнуть лучшего.

- Содействуй сознательно прогрессу человечества.

ГОТОВИМ ВКУСНО

КУЛЛАМА

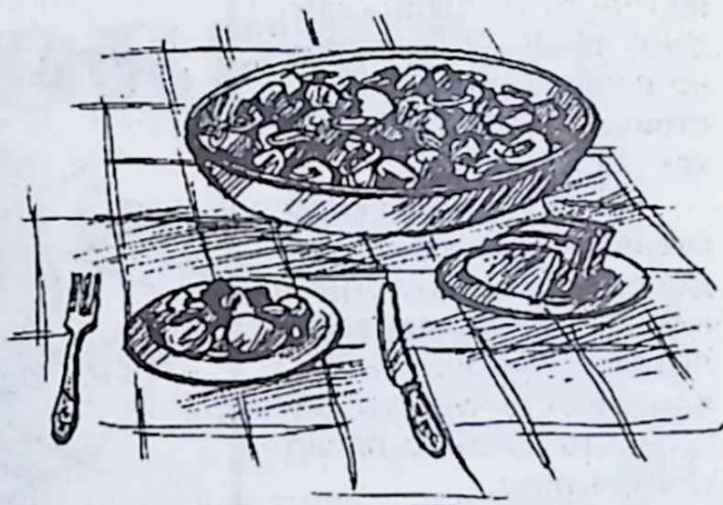
Замешанное как для лапши тесто разделить на жгуты толщиной около 1,5 см, нарезать на орешки, каждому из которых, раскрутив пальцами, придать форму ракушки (салмы). Можно также тесто раскатать толщиной 2 мм и нарезать на полоски шириной 3 см, из которых потом нарезать ромбики. Подготовленные ракушки или ромбики отварить в подсоленной воде и заправить топленным маслом. Отварное мясо нарезать тонкими кусками поперек волокон. Лук нашинковать кольцами, морковь - кружочками. Подготовленные корни залить бульоном, добавить топленное масло, специи, соль и слегка припустить на слабом огне.

Отварные ракушки или ромбики положить на нарезанное ломтиками отварное мясо и залить готовым овощным соусом. К мясу можно добавить отварную печень, сердце, почки, закрыть крышкой и тушить 10-15 минут.

На одну порцию куллары: вареной говядины, баранины или конины - 100 г, салмы - 70-80 г, масла топленого - 10 г, лука репчатого - 25-35 г, моркови - 15-20 г, соль, специи - по вкусу.

КЫЗДЫРМА ИЗ СУБПРОДУКТОВ

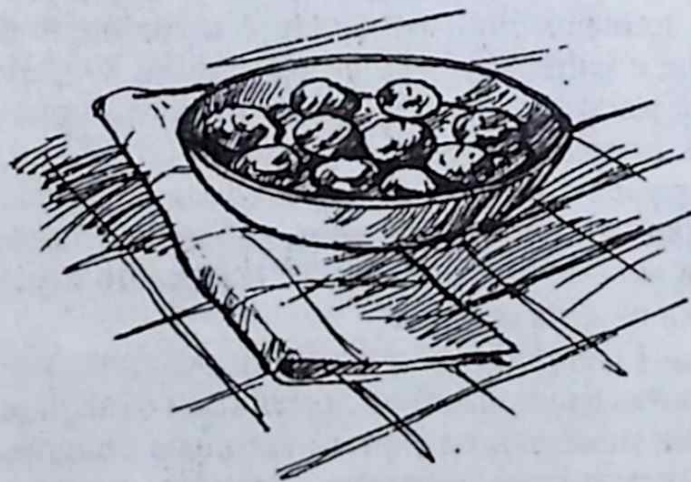
Это жаркое готовится из свежих бараньих субпродуктов (сердце, почки, печень). Субпродукты промывают холодной водой и режут по 30-40 г кубиками. Затем кладут на раскаленную с жиром сковороду и жарят. Добавляют соль, перец, по вкусу можно положить жареный или сырой лук. Все это перемешивают, закрывают крышкой, ставят на медленный огонь и тушат до готовности.

На стол подают в горячем виде в сковороде, рядом ставят картофель зарумяненный.

Субпродуктов (сердце, почки, печень) - по 75 г, сырого репчатого лука - 50-60 г, жареного лука - 30-40 г, соль, перец - по вкусу.

КАРТОФЕЛЬ ЗАРУМЯНЕННЫЙ

Очищенный и промытый картофель нарезать половинками, разложить срезом вниз на разогретую сковороду с жиром, посолить и поставить в протопленную горячую печь или в духовку. В печи картофель со всех сторон покрывается румяной корочкой. Картофель в горячем виде подается на стол. Для улучшения вкуса рекомендуется картофель жарить со шкварками.

КОНСЕРВИРУЕМ ПО-НОВОМУ

ПАСТИЛА ИЗ СМОРОДИНЫ

Натуральная пастила готовится из пюре ягод. Подготовленные ягоды бланшируют паром до полного размягчения или в кипящей воде в течение 4-5 минут, погрузив их в дуршлаг. Пробланшированные ягоды в горячем состоянии протирают через сито. Полученное пюре и сок, образовавшийся при бланшировании паром, помещают в эмалированный таз, ставят на слабый огонь и уваривают массу до уменьшения ее объема в два раза при непрерывном помешивании, не допуская пригорания. Поскольку процесс уваривания очень длительный, его можно проводить в несколько приемов, например, по 30 минут. Если для пастилы приготовлено много пюре, уваривание в несколько приемов по 30 минут может длиться несколько дней. Уваренное пюре снимают с огня и охлаждают.

Остывшее пюре разливают в небольшие картонные или фанерные ящики (100x200мм) слоем 1,5-2 см.

Ящики предварительно устилают пергаментной бумагой, смазанной прокаленным до появления белого дыма растительным маслом.

Чтобы не допустить образования плесени на дне ящика, через сутки пастилу переворачивают на лист пергаментной бумаги, смазанной прокаленным маслом, а первый лист с пастилы снимают. Пастилу можно сушить в духовом шкафу 10-12 часов при температуре не выше 35-40 градусов.

Когда пастила подсохнет, ее можно повесить на веревку или круглые деревянные бруски для подсушивания. Готовая пастила должна сворачиваться в трубку, не ломаясь и не слипаясь. Хранят пастилу в ящиках, устланных пергаментной бумагой. Перед употреблением ее можно порезать на части любого размера и формы.

Для длительного хранения ее можно уложить в сухие чистые банки и герметически укупорить крышками.

ПОВИДЛО ИЗ КАЛИНЫ И РЯБИНЫ

Калину и рябину перебирают, промывают проточной водой, помещают в эмалированную кастрюлю и заливают водой из расчета на 1 кг смеси 2 л воды. Массу ставят на огонь и уваривают до уменьшения первоначального объема воды в 2 раза. Уваренную массу протирают через

сито, в полученное пюре добавляют сахар (0,5 кг на 1 кг пюре) и уваривают на слабом огне до готовности.

Уваренное горячее повидло фасуют в подогретые банки, герметически укупоривают их, переворачивают вниз горлышком и охлаждают. Такое повидло можно хранить и без герметической укупорки. Наполненные повидлом банки ставят в слабо нагретую духовку, чтобы сверху образовалась корочка. В таком виде их хранят до употребления.

КАЛИНА В МЕДУ

Грозди калины промывают проточной водой, дают воде стечь, а затем хорошо обсушивают ягоды. Мед подогревают до разжижения, обмакивают в него веточки калины и обсушивают их. В таком виде калину можно хранить около 6 месяцев.

МЕД ИЗ ДЫНИ

Дыни с нежной мякотью тщательно моют, разрезают пополам, удаляют семена, выбирают мякоть и измельчают ее ножом или пропускают через мясорубку с крупной решеткой. Из полученной массы отжимают сок через марлю, сливают его в эмалированную кастрюлю, нагревают до кипения, снимая образующуюся пену, и фильтруют через 3-4 слоя марли. Профильтрованный сок ставят на огонь и уваривают до уменьшения первоначального объема в 5-6 раз. Уваренный до готовности горячий дынный мед еще раз фильтруют через 2-3 слоя марли. Готовность меда определяется по капле на холодной тарелке. После охлаждения капля уваренного меда не должна расплываться. Конец уваривания дынного меда можно также определить по температуре кипения. В конце уваривания температура кипения должна быть 104-105 градусов по Цельсию. Готовый кипящий дынный мед фасуют в сухие нагретые банки, которые по мере наполнения накрывают прокипяченными крышками, герметически укупоривают и охлаждают, не переворачивая банок.

Равил Сабыр

Куян тотә беләсеңме?

Читлектәге йорт куянын түгел инде. Анысын гына өч яшьлек тишек борын да тотә аның! Урмандагы куянын дим мин.

Без берсендә барган идек урманга, куян тотарга. Мин ул вакытта беренче сыйныфта укый идем. Мәктәптән кайтып ашадым да, уйнарга чыгарга дип киенә башлаган идем, эни әйтә:

- Кая жыендың? - ди.

- Уйнарга чыгам, - мин әйтәм.

- Бу буранда нинди чыгу ди ул? Өйдә генә уйна, - диде эни.

Өйдә уйнау кызыкмени инде ул? Берүзең генә уйнавы да кызык түгел. Шулай булса да, эни рөхсәт итмәгәч, ярамый инде. Матур-матур рәсемле журналларны алып, мин үз бүлмәмдәге өстәл янына килеп утырдым. Тышта буран котыра, сызгырган була, ачулана, ә мин өйдә рәхәтләнеп утырам. Тышта буран булганда журналдагы рәсемнәрне карап утырырга яратам мин.

Тик бу юлы рәхәтләнеп карап булмады. Азат белән Ирек килеп керделәр. Без өчөбез дә бер сыйныфта укыйбыз. Без Азат белән икәү Ирекке караганда яхшырак укыйбыз. Иректен дүртлеләре күбрәк, ә безнең - бишлеләр. Ул да безнең кебек укый ала инде, ялкаулана гына. Өй эшен белмәсә дә, әллә ниләр белә ул Ирек! Менә бу юлы да:

- Әйдәгез урманга куян тотарга, - ди.

- Эһе, - мин әйтәм, - куян анда, кайчан Ирек мине тотарга килер икән, дип көтеп утыра торгандыр.

- Утырмаса соң, без аны хәйлә белән тотарбыз, - ди Ирек.

- Ничек?

- Үзебез белән ипи, суган һәм пычак алып барабыз. Урманга килеп житкәч, агач төбенә бер телем ипи кисеп куябыз. Аның өстенә

суганны эрчеп турыйбыз. Куян ипи ашарга дип килә дә, күзенә суган керә. Шуннан соң куян жылый башлый. Ул күзләрен уып торганда безнең килгәнне күрми дә кала. Ә без һап! колагыннан.

- Әйдәгез урманга! - диештек без.

Куян тотасы булгач, чаңгыларны эләктереп шул хәтле тиз жыенып чыгып киттек, мин сиңа әйтим, эти-әниләр сизми дә калды. Урман ерак түгел безнең - тау башында гына. Тик ул тауга менгәнче кәжә майларың чыга әле. Таудан шуып төшүе генә тиз шул, өскә менүләре ай-һай авыр.

Урман читенә барып житкәч, бер телем ипи кисеп агач төбенә куйдык. Ирек суган әрчедә. Күзләреннән яшьләр агып бетте тегенә.

Шул суганны тураклап ипи өстенә куйдык та, читкәрәк китеп ипи ашарга утырдык. Әллә нишләп карын ачып киткән иде. Көтеп утырабыз куян килгәннән, ә ул килми дә килми. Туңа башладык. Хәрәкәтләнгәч әзрәк жылынырбыз дип урман эченә кереп киттек. Эчтә рәхәт икән. Буран котырмый, жыл юк. Карыгына йомшак - чаңгы кигән булсаң да, билдән чумасың. Йөри торгач тирләп-пештек. Караңгы төшә башлады.

- Куян килгәндер инде, - дигән була Ирек, - күзенә суган кереп жылап утырадыр, әйдәгез, чыгып тотабыз, - ди.

Равил Сабыр (Равил Рәсим улы Сабиров) Минзәлә районы Наратлы-Кичү авылында туган.

Казан Дәүләт университетының журналистика, социология һәм психология факультетын тәмамлый. Студент чагында ук "Татарстан яшьләре" газетасында эшли башлый. Бүгенге көндә Чаллыда яши, шәһәр хакимиятенә мәгълумат һәм жәмәгатьчелек белән элемтә идарәсендә әйдәп баручы белгеч булып эшли. Хикәяләр яза. Равилга 23 яшь.

Чыксак, малай, буран шундый нык котыра башлаган, бер-беренән өч-дүрт адым читкәрәк китсән, жүнләп күренмисән дә. Куян тотулар онытылды, тизрәк өйгә кайтырга ашыгабыз. Элдерттек авылга таба чаңгыларда. Барабыз да барабыз, барабыз да барабыз, авыл юк та юк. Инде бу вакытта өч мәртәбә авылга кайтып килергә булыр иде, ә авыл күренми дә күренми. Тик без бирешмибез. Наман алга таба барабыз.

Берзаман карасак, янадан урман читенә килеп чыкканбыз. Безнең ипи белән суган күренми. Әллә кар астында калган, әллә куян ашаган? Юктыр, ашамагандыр. Жүләр ди ул сиңа мондый буранда йөрергә! Рәхәтләнәп өендә телевизор карап утырадыр.

Янадан авылга таба элдерттек. Караңгылык бөтен дөньясын басты. Ләкин без һаман авылга таба шуабыз. Арып беттек инде үзебез. Ашыйсы, эчәсе килә. Кар ашаган булабыз да, ул гына сусаны басмый. Аны хәзер генә сөйләп утыруы кызык! Ул чакта безнең белән бергә булсаң белер идек! Туңып, өшөп беттек, үзебез куркабыз. Әмма барыбер гел туктап тормыйбыз, чабабыз гына! Өйгә кайтасы килә.

Тик шул чакта, бер дә кетмәгәндә, кем әйткәндәй тип-тигез жирдә, Азат мәтәлеп китте. Егылды да бу, жылап ята.

- Нәрсә жылап ятасың, тор әйдә, тизрәк өйгә кайтырга кирәк, - дибез.

- Тормыйм! - ди бу. - Минем чаңгы сынды. Кайталмыйбыз без бүген, шушында катып үлөбез, хәл бетте минем.

- Жүләрләнәп ятма, тор әйдә, - ди Ирек.

- Малайлар, чыннан да кайталмасак? - дидем мин. Әллә Азаттан йокты, әллә үзем дә йомшаграк инде, иреннәр дерелди башлады, күзләр чыланды.

- Шушында катып үлсәк, иртәгә теге шәп мультикны карап булмый инде, - ди Азат. Үзе һаман жылый. Ирек аны торгызмакчы була, ә ул селкенми дә. Аптырагач, мин дә утырдым.

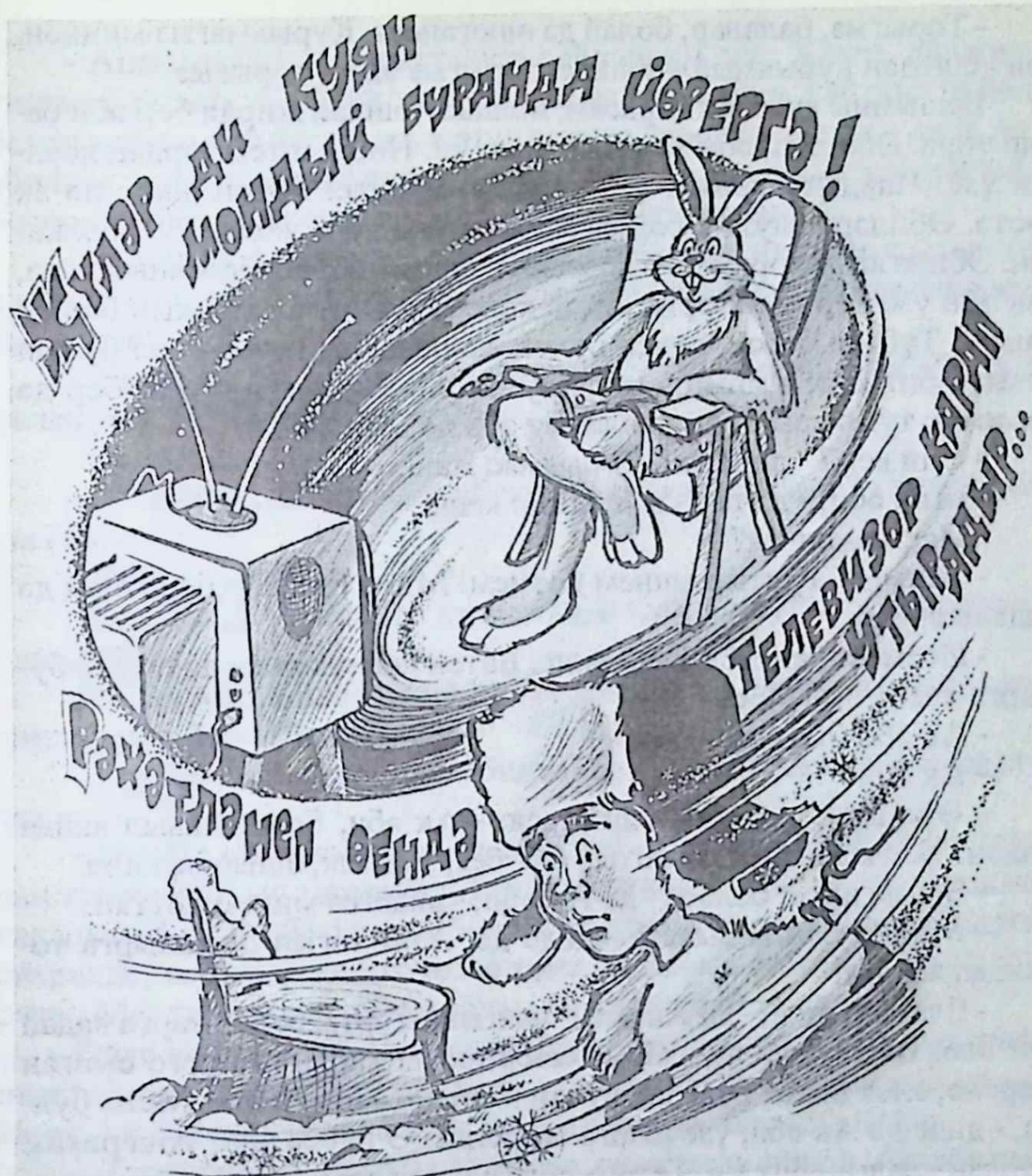
- Әйдәгез, - мин әйтәм, - шушында чокыр казып, ышыкта буран беткәнән көтеп утырыйк. Буран туктагач кайтырбыз, - дим.

- Хәзер кайтырга кирәк, - дип куйды Ирек.

- Юк, әйдәгез, чыннан да чокыр казык та, шунда гына ышыкланып утырыйк, - ди Азат. Шундук казына да башлады. Мин дә. Ирек карап-карап торды да, безгә булыша башлады.

Шулчак кинәт кенә, эх! дигәнче буран туктады. Хәтта кар да яумый иде. Һавадагы тулы ай шундый шәп яктырта, мин сиңа әйтим, хәтта күлэгәләр төшә.

Ни булды икән, дип аптырашырга да өлгермәдек, күктән бер йолдыз атылды да китте, мин сиңа әйтим!

Ирек:

- Әнә бер йолдыз атылды! - дип кычкырган иде, карасак, теге йолдыз безгә таба төшә. Гел өскә килә, малай!

Ул да булмады, миннән өч-дүрт адым ераклыкта гына теге йолдыз жиргә килеп төште дә, шартлады да! Шартлады дип, тавышы әллә ни каты да чыкмады бугай инде, тик без куркудан жиргә авыштык. Азат тагын да ныграк жылый башлады. Башны күтәрергә куркып ятабыз, малай, бер әби тавышы ишетелде:

- Торыгыз, балалар, болай да өшегәнсез. Курыкмагыз миннән, әби кешедән курыкмыйлар инде, торыгыз әйдә, торыгыз.

Башымны күтәреп карасам, йолдыз төшкән жирдә бер әби басып тора. Әби дип, әби дә түгел инде ул. Нишләптер пардан ясалган үзе. Пардан ясалгач, үтә күренмәле инде. Бөтен жире дә ак төстә. Әбиләрчә яулык бәйләгән, жиңелчә генә жәйге күлмәк кигән. Әбине ясый торган пар һәрвакыт хәрәкәтләнәп, болганып тора, тик әби үзе бер дә үзгәрми. Жәй көне печәнлектә ятканың бармы синен? Түбәдә берәр тишек булса, кояш нуры нечкә генә булып сузыла бит әле, ә аның эчендә тузан уйный, тик нур үзе бер дә үзгәрми: туп-туры булып кала. Бу әби дә шундый.

- Син кем? - ди Ирек. Курыкмас жан!

- Мин әби, - ди пардан ясалган кеше.

- Исемен ничек?

- Белмим. Юктыр минем исемем. Миңа бит әле берәүнең дә эндәшкәне юк.

- Исемсез кеше булмый инде. Бөтен кешеләрнең дә исеме булырга тиеш, - ди Ирек.

- Ак әби бул син, - дим.

- Ак әби?

- Әйе шул, Ак әби, - ди Ирек. - Ак әби, безнең авыл кайда микән? Белмисеңме? Адаштык бит без, тундык, ашыйсы килә.

- Беләм инде, беләм, - ди Ак әби, - әйдәгез минем арттан.

- Минем чаңгы сынды, - диде дә, Азат тагын шыңшырга тотынды, жылак!

- Елама, улым, - ди Ак әби, - чаңгыңны арты белән карга кадап куй әле. Вәт! Менә шулай. Ә хәзер икенче яртысын теге сынган жиренә, элек ничек булган, шулай итеп рәтләп куй әле. Менә булды, - диде дә Ак әби, үзе шарга әверелде. Ә нәрсә ана? Ана рәхәт! Пардан ясалган бит ул. Теләсә әби була, теләсә - шар.

Ак әбидән ясалган шар һавада берәз эленеп торды да әкрен генә Азатның чаңгысына таба йөзәп килде. Чаңгы шарның нәкъ уртасында калгач, шар бөтерелә башлады. Башта ул әкрен генә бөтерелә иде, аннан соң тизләнде дә тизләнде һәм берзаман өермәгә әверелде. Теге басуларда жыл бөтереләп йөри бит әле, менә шул өермә инде.

- Әл-ләй! - дип куйды Азат. Ул да булмады, өермә яңадан шарга, шар - Ак әбигә әверелде.

Азатның сынган чаңгысы өр-яңа кебек иде. Сынган да димәссең.

- Басуда тузан туздырып, карлар бөтереп йөри торган өермә синмени инде ул, Ак әби? - дип софады Азат.

- Анысын бүтән вакытта бер сөйләрмен әле. Хәзер, әйдәгез, тизрәк кайтыйк. Салкын тигереп авырый күрмәгез, кайткач та бал белән кайнар чәй эчегез дә, юрган астына кереп чумыгыз, - диде Ак әби һәм шундук башта яңадан шарга, аннан соң өөрмәгә әверелеп, бөтерелә-бөтерелә китеп барды. Без - аның артыннан!

Һи-и-и! Авыл якында гына булган икән. Эһ! иткәнче кайтып та життек. Әллә авылны күргәнгә, әллә хәрәкәтләнгәч, жылынып киттек тагын!

- Хәзер кайта беләсездер бит инде? - дип сорады Ак әби. Ул тагын әбигә әйләнгән иде инде.

- Беләбез? - дим.

- Ак әби, ә син иртәгә дә безнең янга килерсеңме? - дип сорады Ирек.

- Урмангамы?

- Юк, Кызыл ярга. Без иртәгә анда патшалы уйнарга барабыз, - диде Ирек.

- Килермен, килермен, - ди Ак әби әйтә, - барыгыз инде, әти-әниләрегез борчылып ятадыр.

- Рәхмәт, Ак әби, - диештек тә, без таудан аска таба элдертек.

- Иртәгә көтәбез сине, Ак әби-и-и! - дип кычкырды Ирек таудан түбәнгә шуып төшкәндә. Төшөп житкәч, борылып тау башына карадык. Ак әби безгә кул болгап торды да эзрәк, яңадан шарга әверелде, шар бер кеп-кечкенә генә йолдызга әверелде дә күккә очты. Менеп житкәч, безгә салам биреп, сүнөп тә алды әле.

Өйгә кайтка-а-ач, мин сиңа әйтим, вәт орышып та карадылар инде! Безне тракторлар белән басулардан эзләп йөргәннәр икән. Ирек Ак әби турында сөйләп караган иде дә, ышанмадылар.

- Тәртипсез булуыгызны аклар өчен әллә нинди Ак әбиләр уйлап чыгармагыз, - диде Ирекнең әтисе. Әй, ышанмасалар соң! Аның урынына без хәзер күктән атылган йолдызның өөрмәгә әверелүен, ә өөрмәнең Ак әби икәннен беләбез. Иртәгә ул Кызыл ярга, без патшалы уйный торган жиргә киләм диде.

ИРЕКМАН КОЛАК

Һаман шул Иректән чыга инде... Жыен жүнсезлек дисәм, жүнсезлек тә түгел инде ул, Ирек аркасында күрә инде безнең башлар. Урманда адашып йөрөп Ак әби белән танышканның икенче көнендә Ирек, Азат, мин тагын бездә жыелдык. Башта эзрәк шашка уйнап утырдык та, шуннан соң Ирек әйтә:

- Бүген бит без патшалы уйнарга барабыз дигән идек, Ак әби дә киләм дигән иде, әйдәгез киттек Кызыл ярга, - ди.

Өйдә утырганчы, тышта рәхәтрәк бит инде. Малайларны жыйдык та, киттек Кызыл ярга, патшалы уйнарга.

Кызыл яр дигәннән, ул безнең жәй көне су керә торган урын. Ул су кергәндә булган кызыкларны бер сөйләрмен әле, хәзер Кызыл яр турында әйтмәкче булам. Шундый биек яр ул, мин сиңа әйтим, бүтән жирдә андый биек елга ярлары юктыр да әле. Кызыл ярның читенә басып аска карау куркыныч хәтта! Аның өстендә генә эзрәк кара туфрак, аннан соң, аста гел кызыл балчык кына. Мин башта Жир шары гел кара туфрактан гына торадыр дип уйлый идем, Кызыл ярга баргач, туфракның бик аз булуын, аның астында дөнья кадәрле кызыл балчык булуын белдем. Кызыл ярда патшалы уйныйбыз дигәч тә, без аның үзендә уйнамыйбыз инде. Кызыл яр бик биек бит ул, уйнавы куркыныч, жыгылып кулыңны сындырырга да мөмкин, аннан соң аңа кар да сыланмаган, шуңа күрә без патшалыны шул Кызыл яр янындагы тәбәнәгрәк елга ярында уйныйбыз. Кыш көне аның елга яры икәне күренми дә, кар өеме сыман гына. Ә ул жирнең исеме барыбер Кызыл яр инде. Шуңа күрә Кызыл ярга патшалы уйнарга барабыз, дип әйтәм.

Патшалыны сезнең дә уйнаган бардыр инде. Кызыл ярга барасың да, аташып ике командага бүленәсең. Бүленгәч, ике команда да яр астына тезелешеп баса да, “бер, ике, өч!” дип кычкыргач, бөтенендә яр башына менәргә тырышасың. Этенә-төртенә торгач, бер команда яр башына менеп житә тәки! Икенче команда аларны

бәрәп төшәргә тырыша. Болай сөйләгәндә генә бик кызык түгел ул, үзәң уйнап карасаң, белер идек! Жанып-пешәсәң аны уйнаганда.

Менә шулай жанып-пешәп уйнап ятабыз, мин сиңа әйтәм, безнең команда әле яңа гына яр башына менгән иде, ә Ирек яр читендә бер малай белән һаман этешә әле. Шунда, малай, бер дә көтмәгәндә ярга сыланган кар аерылды да, ишеләп төштә дә китте! Шундый зур кисәк аерылып китте, мин сиңа әйтәм, бер “КамАЗ” хәтле генә бар иде ул!

Авызларны ачып карап торабыз, теге малай кар арасыннан киләп чыкты, ә Ирек юк. Без карны казырга тотындык. Казыйбыз да казыйбыз, ә Ирек юк та юк. Шулай да, казына торгач, таптык без моны. Ирекне табуын таптык та, бүреге юк. Үзебез көлешәбез, үзебез бүрек эзлибез. Ирек баштарак: “Әйдә тизрәк эзләгез, колак өшеде”, - дип берничә мәртәбә әйткән иде дә, аннан соң никтер әйтми башлады. Берзаман башны күтәрәп Ирекке карасам, колаklары ап-ак булган тегенә.

- Ирек, колаklарың өшегән, - дим.

Ирек шундук ике кулы белән ике колагына ябышты.

- Әлләй, боз кебек бит болар, үзләре сап-салкын, үзләре каты, - ди. Тотып карасак, чыннан да әз генә бөксәң, сынып чыгардай булып каткан тегенә колаklары.

- Ичмасам, Ак әби дә киләп чыкмый, - дип куйды Ирек.

- Әнә бит килә, - диде Азат. Карасак, боз өстеннән өермә бөтереләп килә. Ирек, Азат, мин:

- Ак әби, Ак әби! - дип сөенә-сөенә кычкырышабыз, ә бүтән малайлар берни дә аңламыйча карап торалар.

Өермә без Ирекне казып чыгарган жиргә кадәр киләп житте дә, бөтерелә-бөтерелә карны казый башлады. Әллә кайларга кадәр менәп житә кар. Берзаман кар белән бергә бөтерелә-бөтерелә Ирекенә бүреге дә һавага менәп китте. Биекке күтәрелгәч, бүрек өермәдән читкә чыгып очты. Ирек тиз генә йөгәрәп барып бүрегендәге карны какты да киләп куйды. Ул арада өермә китеп тә барды.

- Ак әби, кая киттең? Китмә инде, - дип кычкырган идем:

- Килермен тагын, - дигән тавыш ишетелде. Бу тавыш кайта-ваз булып бик озак кабатланып торды әле:

- Килермен тагын...

- Килермен тагын...

Малайлар:

- Ни булды бу? - дигән булалар. Ә без өчәбез бер-беребезгә караштык та, күз кысышып, елмаешып торабыз. Үзебез генә беләбез, янәсе.

Ирек әйтә:

- Ярар, малайлар, мин кайтам инде, өйдә жылыда колакны жебетергә кирәк, -ди.

Ул кайтып китте, без янадан уйный башладык. Ирек булмагач, безне яр башыннан тиз бәрәп төшерделәр. Ярты сәгатьләп маташканбыздыр менәргә, юк, малай, менеп булмый. Бездә бер кешегә эзрәк бит. Әле нинди кеше - Ирек бит ул! Жән урынына үрмәли ул өскә!

Берзаман карасак, күзгә күренә дип торабыз, Ирек кире килә. Килеп житте дә бу:

- Минем колак жебеде инде, өйдә берүзем нишләп ятыйм мин? - ди.

Без:

- Кая, колагыңны күрсәт әле, - диештек.

- Юк, - ди Ирек, - күрсәтмим, көләсез.

Салмый гына бит бүреген! Тик без барыбер салдырдык. Малай! Син аның колагын күрсәң?! Көлә-көлә эчләр авыртып бетте! Эрекмән хәтле булып кабарган Ирекнең колаklары! Малайлар:

- Эрекмән колак, эрекмән колак, - дип үртиләр Ирекне.

Шуннан соң Ирекне бер-ике атна Эрекмән колак дип йөрттеләр әле. Тик бу кушаматны малайларга Ирек тиз оныттырды.

Ә теге бүрекне табып биргән өөрмәнәң Ак әби икәнәң без беркемгә дә әйтмәдек. Шул патшалы уйнаганнан башлап, ул безнең өчөбезнең: минем, Азатның, Ирекнең уртақ серенә әверелде. Сердип инде, аны сөйләсәң дә, беркем дә ышанмас иде.

Кызык кына инде бу Ак әби! Уйламаганда-нитмәгәндә күктән атылып төште дә, безгә авылның кайда икәнәң күрсәтте, аннан соң Ирекнең бүреген табып бирде. Нишләп соң әле ул безгә булышып

йөри? Берэр кайчан, теге кесэ тулы кэнфит булган чакта, аңа да берэрне бирербез дип ышана микән? Бер кэнфитне генэ кызганмабыз анысы, тик беләсе килә бит инде: кем ул? Нишләп аның безнең белән очрашканчы исеме булмаган? Нигә ул пар кебек, нишләп гел пардан гына тора? Нигә ул йә йолдыз булып атылып төшә, йә өөрмә булып чыга? Кызык бит инде, әйеме? Беләсе килә бит.

Ирек, Азат, мин шулар турында сөйләштек тә, киләсе мәртәбә очрашуда һичшиксез бу сорауларны Ак әбигә бирергә кирәк, дип килештек. Тик ул жир йоткандай югалды, килмәде дә килмәде. Без аны көтеп йөрибез, ә ул килми. Берэр кешене түзәлмичә көтсәң, гел шулай була ул - килми.

Ак әби югалды дип өйдә жылап утырмадык инде. Ул вакытларда безнең бик мавыгып футбол уйнап йөргән чак иде. Су буена төшәбез дә, боз өстендә футбол уйныйбыз. Рәхәт бит - ике якта ике яр, туп әллә кайларга, еракка китми.

Берсендә шулай һаман да шул өчөбез су буена иртәрәк төштөк. Туп куып йөрибез шунда, бүтән малайлар күренми әле. Ирек күрә инде, кеше күрмәгәнне. Бу юлы да, теге аның колагы өшегән чактагы кебек үк, елга борылмасы артыннан өөрмә бөтерелә-бөтерелә килүен Ирек беренче булып күреп алды:

- Ак әби! Ак әби килә, - дип кычкыра бу. Өөрмә чыннан да Ак әби булып чыкты. Безнең тирәдә берничә мәртәбә бөтерелгәч, өөрмә пар шарына әверелде, ә шар - Ак әбигә.

- Исәнмесез, Ак әби!

- Исәнмесез, Ак әби! - дип кычкырыштык без.

- Исәнмесез, балалар!

- Ак әби, син кайда югалып йөрисең инде? - ди Ирек.

- Ничек югалып йөрим, югалмадым. Минем әле беркайчан да югалган юк.

- Ничек инде югалмадың? Без бит сине күрмәдек, - ди Ирек.

- Сез күрмәгәч тә, башкалар күрмәде дигән сүз түгел бит ул. Минем бөтен кеше дә төн саен күрә.

- Көн саендыр, Ак әби, - дим.

- Юк, көн саен түгел шул, төн саен. Мин бит сезнең янга кунакка гына киләм, ә үзем йолдызда яшим. Ә йолдызлар төнлә генә күренә. Теләге булган теләсә кем мине һәр төндә күрә ала, димәк, мин беркая да югалмадым.

- Ә кайсы йолдыз соң ул! - монысы Азат инде.

- Бәләкәй чүмеч йолдызны күргәнегез бармы?

- Ба-а-ар!

- Менә шул чүмеч тоткасының иң башындагы йолдыз - минем планета инде.

- Ә нинди ул синең планетаң, безнең Жир кебекме?

- Юк, малайлар, сезнең Жир ул бөтен галәмдә ин матур, ин гүзәл бердәнбер шундый планета. Сездә жәй дә, кыш та, яз да, көз дә бар, һәрберсе үзенчә матур. Сездә үсемлекләр, бөҗәкләр, кошлар, хайваннар, кешеләр, тагын әллә ниләр һәм әллә кемнәр бар! Бик бай сезнең планетагыз. Минем планета да элек шундый булган. Тик анда яшәүче кешеләрнең комсызлыгы, шул комсызлык тудыра торган явызлык аркасында минем планетада бөтен нәрсә дә парга әйләнгән...

- Ничек парга әйләнгән? - дип кысылды Ирек.

- Менә шулай әйләнгән инде. Хәзер ни өчен нәкъ менә шулай килеп чыкканын берәү дә әйтә алмый. Чөнки бик күп еллар элек безнең планетада бик зур сугыш булган һәм бер явызы уйлап чыгарган корал аркасында бөтен нәрсә: тереклек тә, жир-таулар да парга әйләнгән. Хәзер минем планета - ул зур бер пар шары. Шуна күрә мин дә пардан ясалган.

Ак әби моңсуланып берәз читкә карап торды да, безгә таба борылмыйча гына:

- Саклагыз Жирне, малайлар, һәрбер черкине саклагыз. Сөз хәзер генә яратмыйсыз аларны. Менә бөтен нәрсә дә парга әйләнсә, черкинең дә кадерен белер идегез.

- Ак әби-и-и, ә син үзеңнең планетаңнан безнекенә нәрсәгә утырып киләсең? -дип сорады Азат.

- Бернәрсәгә дә утырмыйм. Очам да киләм.

- Ә нигә йә шар, йә менә хәзерге кебек Ак әби, йә өермә була-сың? - дидем мин.

- Өермә булып йөрүе җайлы бит. Ярар, киттем мин, әнә сезнең бер дуслыгыз килә. Минем аңа күренәсем килми, - диде Ак әби, ә үзе шуны әйткәндә башта шарга, аннан соң өермәгә әверелде дә, ничек килгән, шулай бөтерелеп китеп тә барды.

- Нәрсә җыелышып каттыгыз? - дигән була Айрат. Шушы йөрер инде гомер бакый бөтен эшне бозып!

Боз өстендә

Гел шулай ул Айрат! Без әйбәт кенә уйнап яткан жиргә әллә каян гына килеп чыга да, бөтен эшне бозып куя. Аның безгә ясаган этлекләрен сөйли башласаң, аерым бер китап язарга була. Әле ул кадәр начарлыкны уйлап чыгара белергә дә кирәк бит! Баш кирәк бит ана!

Менә бу юлы да ни кыланыр икән тагын, дип уйлап та бетермәдем, аяк астында торган тупны кисәк кенә читкә тибеп жибәрде дә, үзе үк шуны куып тоткач, и шатланган була, мескен. “Оба, оба!” - дигән булып үзенчә футболдагы осталыгын күрсәтмәкче. Уйный да белми ул Айрат! Энә әйтәм бит, үзе үк туп өстенә басып, үзен-үзе екты, сانتый! Безгә нәрсә, безгә кызык, без көләбез. Жөн ачулары чыкты тегенә! Азатка килеп бәйләнә башлады.

Ә беләсезме нигә гел Азатка бәйләнә ул? Үзе кебекләргә көче житми чөнки. (Бездән 6 яшкә зуррак ул). Ә Ирек белән миңа көче житсә дә, безне дә жылатканчы тырышса да, Ирек белән мин барыбер бирешмибез: йә атылып чыгардай булып торган күзенә кар атабыз, йә тешләшәбез, йә чәченнән тартабыз. Кемгә рәхәт инде чәченнән тарткач? Ә Азат эзрәк жебегәнрәк ул. Айрат килеп бәйләнә башласа, кит әле моннан, ди дә, аннан соң жылый башлый. Теге сانتыйга шул гына кирәк тә инде: шатлана, рәхәт чигә Азатның жылавыннан. Ул гына житмәгән, өстәвенә аркасына бер уч кар да салып куйды. Азат тагын да ныграк үкерә башлады.

Ирек түзмәде. Алагаем гына зур бер кисәк кар алды да, тондырды Айратның башына. Тегесе аны куа да башлады. Ирек хәйләкәр ул: йөгереп барган жиреннән кисәк кенә борыла да, алдый Айратны. Без көлешеп карап торабыз. Азат та жылавыннан туктады.

Тоттырмый иде инде ул ана, жыгылды бит. Әүмәкләшәләр тегеләр, мин сиңа әйтим! Без дә карап тормадык инде, ташландык Айратка. Үзебезгә дә әйбәт кенә эләкте инде, ну, малай, Айратка булган ачуны да чыгарып бетердек. Айрат үзе беренче булып:

- Булды, ярар, житте. Шаярудан узды бу, - диде. Э без һаман тынычлана алмыйбыз, сугабыз, тибәбез тегенә. Аннан соң тынычландык. Гомер буе сугышып яшәп булмый бит инде.

Озак та үтмәде, бүтән малайлар да су буена төште. Жыелышып боз өстендә тирләп-пешеп футбол уйнадык.

Икенче көнне Ирек, Азат, мин тагын иртәрәк төштөк. Ак әби-не көттек, көттек тә, килми бу.

- Әйдә чакырабыз, - ди Ирек. Үзе шундук кычкыра да башлады.

- Ак әби! Ак әби-и-и!

Күп тә үтмәде, өөрмә килеп тә житте. Башта пар шарына, аннан Ак әбигә әверелде.

- Сез ник кичә сугыштыгыз, шук малайлар? - ди Ак әби.

- Без түгел бит, Айрат.

- Айрат сугышыр ул, сез бит Айрат түгел. Әгәр минем белән алга таба да дус буласыгыз килсә, борыннарыгызга киртләп куегыз, бүтән сугышмагыз! Дусларча гына этешергә-төртешергә була. Әнә теге патшалы уйнагандагы кебек, ә сугышырга ярамый. Сугышларның әле беркайчан да жүнлелеккә илткәне юк.

- Ә Айрат килеп бәйләнсә? - ди Ирек.

- Ана чарасын табарбыз, - диде Ак әби һәм серле генә итеп елмаеп куйды.

Берсендә бик каты суыклар бәрде. Утыз градустан да түбәнрәк төшкән иде. Мәктәптә укытмадылар. Укытучы апалар һәм абыйлар: "Бүген бик суык, дәресләр булмый", - диделәр. Суык булгач, баш эшләмимени, нигә булмый соң ул дәресләр, дип сораган идек, баш эшли, балаларга мәктәпкә килергә урамда артык суык, диде-

ләр. Без килдек бит инде, дигән идек, хәзер кайтып китәсез, мондый суыкта сезгә өйдән чыгарга ярамый, дәресләр дә булырга тиеш түгел, закон шундый, диделәр.

Безгә нәрсә? Без кайтып киттек! Сумкаларны өйгә кайтарып ташладык та, чаналарны өстерәп Чабырлы тауга чана шуарга киттек. Карап торабыз ди синең суыгыңа! Анда тау башына бер менгәнче дә жиде кат тирләрең чыга. Туңасыз, имеш!

Чабырлы тауга бардык та, ут өертөп чана шудык. Пуф-пуф килеп көч-хәл белән тау башына менәбез дә, выжылдап аска очабыз. Мәтәлеп тә китәсең инде анда, берәр жиренче дә авырттырырга мөмкин, тик барыбер кызык.

Һаман да шул бер балык башы дигәндәй, Ирек инде безнең! Бер чама югалып торды да бу, берзаман кычкыра. Тауның иң биек, иң текә жиренә менгән! Чанасына утырып, төшөп китте, мин сиңа әйтим! Артыннан кар бураннары уйнап калды. Әллә кайларга хәтләне шуып барды. Чанасы туктагач:

- Әнә шулай иттерәләр аны! - дип кычкырган була астан.

Без дә шул биек жирдән шуа башладык. Биегрәктән очып төшүе менә рәхәт ичмасам! Өскә менүе генә читен, бигрәк биек бит, өстәвенә текә. Арыплар беттек. Кайбер малайлар, кайтыйк инде, дия башладылар.

- И-и-и, жебегәннәр! - ди Ирек. - Рәхәт бит әле, әйдә шуабыз. - Шулай диде дә бу, тагын очып төшөп китте. Гел бер юлдан гына төшсәң, кар йомшарып бетә дә, чана бата, экрен төшә, еш егыласың. Шуңа күрә катырак кардан, яңа юлдан төшәргә тырышасың. Алай куркынычрак кына: беркем дә төшмәгән юл бит ул! Карап торабыз шулай Ирекке (яңа юлдан төшә бит), кисәк кенә, бер дә көтмәгәндә жир йоткандай юкка чыкты бу! Аптырашып карап торабыз - юк инде Ирек. Чаналарыбызга утырып төшөп киттек. Без Ирек югалган урынга килеп житкәнче, өөрмә килеп, шул жирне казый башлаган иде инде. Бүтән малайлар шөллиләр, шикләнөп карап торалар өөрмәгә, ә без Азат белән бер-беребезгә елмаешып күз кысабыз. Беләбез бит инде өөрмәнең Ак әби икәнөн. Иректен бүрегөн казып чыгарган иде, хәзер менә үзен эзли инде кар астынан. Ярты гомере үтә инде Иректен көйләп!

Без карап торабыз, өөрмә бер урында бөтерелә тора, кар чыгып оча тора. Чокыр казыла. Бер заман карасак, чокырда Ирек күренде. Торып басты бу, ә өөрмә аның тирәли бөтерелә дә бөтерелә. Ирек гаепле кеше сыман башын иеп тора. Шулай торды бу эзрәк, ярар дигәндәй башын чайкап алды. Ул шулай иткәч, өөрмә бөтерелә-бөтерелә китеп тә барды.

Бүтән тау шумадык инде. Өйгә кайтып киттек.

Икенче көнне белдек. Азат белән миңа Ирек үзе сөйләде. Таудан шуганда эзрәк югалып торды дигән идем бит әле. Бу кызык ясыым дип, чокыр казыган булган. Янәсе, монда берәрсе төшә дә, кызык була. Үзе шунда төшкән.

- Кешегә чокыр казыма, үзең шунда төшәрсен, дигәнне бер дә ишеткәнең юкмыни? - дигән Ак әби. - Каш ясыым дип күз чыгару менә шушы була инде, -дип дәвам иткән ул. - Коега беркайчан да төкөрмә, шуннан су эчәсен булыр, - дип тә өстәгән әле тагын. Дәрәс сүккән инде анысы. Ирек үзе дә белә инде аны. Шуңа күрә икенче көнне, мәктәптә тагын суык дип дәрәсләр булмагач, ул безгә:

- Әйдә, минем бабайның иске ат чанасын жыйнаулашып алып барабыз. Бөтенөбез бергә шуңа утырып шуабыз, - диде. Берәр малай аңа чокыр казыр, дип курыккандыр инде. Жүнсез гадәт тиз тарала бит ул.

Без малайлар белән бер ачыш ясадык әле. Бик каты суыклар булса, гадәттә алардан соң буран килә. Буран беткәч, жылы көннәр башлана. Кар жепшекленә. Менә шул вакытта и рәхәтләнәбез инде, малай, кар атышып!

Ирек һәрвакыттагыча берәр тәртипсезлек эшли инде. Эшәклектән түгел инде, шуклыктан. Менә, мәсәлән, тәнәфестә кар атыша идек, үтеп барган бер кызның битенә кар тиде. Ирек аткан кар. Мин дә атыша идем инде анда, бүтән малайлар да, безнеке тимәде, Ирекнеке тиде. Кыңгырау шылтырагач, класска да бер кар шары алып кергән бу. Кая куярга белмичә йөрде-йөрде дә, түшәмгә ыргытты. Кар шунда ябышып калды. Дәрәс вакытында теге кар кисәге укытучы өстәленә - журнал өстенә килеп төшмәсенме, мин сиңа

эйтим! Без, малайлар, кем атканын эйтмэгән идек тә, кызлар барыбер әйтте. Ну эләкте инде Ирекке. Көндәлегенә кызыл кара белән: “Тәртип - 2” дип язып куйды укытучы апа.

Кич белән өй эшләрен эшләп бетергәч, Азат, Ирек, мин тагын мәктәп ишегалдына кар атышлы уйнарга килдек. Ирек тагын кар белән Азатның күзенә тигерде инде! Тегесе тагын акырып жылый башлады. Жылак! Шунда... әйе, беләсез инде, Ак әби килде безнең янга. Ул башта Азатны тынычландырды. Ирекенәң жүри атмаганын аңлатып бирде:

- Уйнаганда алай гына була инде ул, егет кеше бит син, елама, - диде. Азат тынычлангач, Ак әби әйтә:

- Сез кар атышканчы Кар бабай яки Кар кызы әвәлгез, - ди.

- Бала-чагамени инде без Кар бабай әвәләп йөрергә, - ди Ирек. Үскән берәү! Шулай диде дә бу, Ак әбигә карап-карап торды да:

- Әйдәгез, Кар бабай ясаганчы, ашханә янына кардан йорт ясап куябыз, - ди.

- Ә нигә ашханә янына? - ди Ак әби.

Ирек аңлатып бирде. Хикмәте бар икән анда ясауның. Чөнки безнең ашханә мәктәп бинасында түгел, ә аерым бер йорт булып тора мәктәп ишегалдында. Аның үз бакчасы бар. Ашханә үзе шул бакча эчендә утыра һәм ашханәнең ишегенә килгәндә ике якта ике койма бар. Коймалар - йортның ике стенасы була. Өченче стенасы - ашханә ишеге. Түбәсе - бакчада үсеп утырган алмагач ботаклары, ә дүртенче стенасын кардан без үзебез өябез.

- Әйдәгез соң, ясыйк, - ди Ак әби. - Мин дә булышырмын.

Тиз генә өеп тә куйдык стенаны. Ишек урынын да ясадык кереп йөрергә. Баскычларын да ясап куйдык. Ишеген генә ясап булмады. Кардан ничек ясыйсың инде ачылып ябыла торган ишекне?

Азат белән мин кайтып китәргә жыенган идек инде, Ирек әйтә:

- Ашыкмагыз, әйдә ишекнең ике ягына ике сакчы ясап куябыз, - ди. Бер кар сакчысы ясап та куйдык тиз генә. Сез минем тиз генә дигәнгә аптырыйсыздыр инде, әйеме? Ак әби булыша бит безгә. Без өч малай ясаган зур кар шарының астына агып кына керә дә (аңа рәхәт - пардан ясалган бит ул), безгә кирәкле жиргә күтәреп китереп куя. Икенче сакчыны да әвәләп куйдык. Мин тегесенә ошатып ясый башлаган идем, Ирек әйтә, туктале, ашыкма, ди.

- Әйдәгез монысын сакчы итмибез, ә Ак әбигә охшатып ясыйбыз. Һәйкәл куябыз! - ди Ирек.

- Кирәкмәс инде, - дигән була Ак әби. Сизеп торабыз, үзенә ясалган һәйкәлне үзе карыйсы килә инде! Ак әбигә карый-карый, аңа охшатып һәйкәлне ясап та куйдык. Шундый шәп килеп чыкты. Ак әбигә дә бик ошады.

- Рәхмәт инде сезгә, акыллы, шәп малайлар сез, бәхетле булыгыз, - диде Ак әби. Безгә дә рәхәт булды.

Икенче көнне бөтенесе шаккатты безнең йортны күреп. Ак әбигә һәйкәлне генә Кар кызы дип йөрделәр, наданнар. Хәер, алар каян белсен инде Ак әбине? Безнең өчөбезнең сер бит ул!

Тәртибе белән генә язып барырым дигән идем, килеп чыкмый әле бу. Балачактан бүгенге көнгә үк сикерергә туры килде. Хикмәте болай.

Бер дә көтмәгәндә Ак әби үзе килде бит әле минем янга. Күрешмәгән-очрашмаганга ун еллап булгандыр, әй! Ул мине өермәсе эченә алып, бөтерә-бөтерә балачагымда уйнап үскән Кызыл яр, Чабырлы тауда, елга буйларында йөртте һәм, бер дә көтмәгәндә, миңа... үпкәләвен әйтте:

- Мин бит сезнең өчөгезнең, Ирекнең, Азатның, сиңең сере идем, ә син аны бөтен дөньяга тараттың, - ди бу. Мин тегеләй дә аңлатып карыйм, болай дип тә әйтеп карыйм, юк - Ак әби һаман үзенекендә тора: "Син минем турыда язарга тиеш түгел идең!" - ди. Мин әйтәм, Ак әби, тыңла әле, начар уй белән язмыйм бит мин, балачагымны сагынып, сиңе яратып язам, дим. Ә ул һаман үзенекен сөйли, сер тотмас үрдәк син, ди. Шулай үпкәләгән килеш бөтерелә-бөтерелә китеп тә барды. Ә минем аңа әйтәсе сүзләрем бетмәгән иде әле, артыннан кычкырып калдым:

- Ак әби, - дим, - син хәзерге балаларга да бик кирәк, син, әлбәттә, аларның һәрберсе янына бара алмыйсың, ләкин һич югы кинәшләрнең белән аларга ярдәм итә аласың, - дип кычкырып калдым инде артыннан, барысын да хәтерләмим дә инде хәзер. Югал-

ды Ак эби. Тик түзмэгән, атна-ун көн үткәч, Ак эби кабат килгән.

- Син хаклы, Равил, яз әйдә, рәхәтләнәп укысыннар, - ди Ак эби. И-и, сөенгәнәмне белсәгез.

- Ләкин Айратның минем һәйкәлне ватуын язма инде, яме, - ди Ак эби. Тагын тарткалаша башладык. Язам, мин әйтәм, Айрат сыман малайларга жүнсезлек кылып йөрмәскә әйбәт була ул, дим.

- Алайса, үзегезнең батып үлә язганыгыз турында да сөйләп бир, - ди Ак эби. Ги-и, мине куркыр дип уйлый бугай?! Хәзер ул рәхсәт иткәч язабыз инде! Балачакны искә төшерү үзе бер рәхәт бит ул.

Ак эби белән янадан дуслашкач, теге чакта, бәләкәй чакта, без белмичә калган бер вакыйганы сөйләде ул.

Болай булган.

Айрат кич белән ашханә алдына ясап куйган йорт янына килгән дә, йортны ишәргә тотынган. Башта баскычларны ваткан, аннан сакчыларның башларын бәрәп төшергән. Ә Ак эби читтән карап тора икән моңа. Айрат Ак эбинен кардан ясалган һәйкәленә кул сузгач, түзмэгән Ак эби - кызык иткән Айратны. Кар-йортны Айрат өстенә ишкән. Көчкә-көчкә чыккан Айрат кар астыннан!

Яз җилләре исә иде инде. Көндезләрен бәләкәй генә гөрлә-векләр дә чөлтери башлаган иде. Кар да юеш. Кар астыннан юешләнәп килеп чыккач, туңа башлаган Айрат. Калтырана-калтырана өскә чыккан. Ә Ак эби теге йортны янадан ясап куйган. Үзенә һәйкәлен генә ясып алмаган.

Аптыраган идек аны һәйкәл кая китте икән дип. И, ярар, ул хәтле баш бәләсе түгел. Кышын кар төшүгә ясап куячакбыз без аны.

Юлдаш юлыннан юртсаң...

- Әйдә Юлдашны бәйдән ычкындырабыз, - диде Ирек. Без, бер көтү малайлар, аларның ишегалдында футбол уйный идек. Барыбыз да куркышып калдык. He! Куркырсың да! Беләсезме нинди усал аларның этләре! Ирек Юлдашны бәйдән ычкындырды. И-и-и, күрсәгез сез малайларның ни кыланганын?! Яртысы койма аркылы сикереп яшелчә бакчасына качты, кайберләре урамга ук чыгып йөгәрде, ә берсе бөтенләй гел мунча түбәсенә менеп утырган. Ә мин Азат белән тик кенә басып тордым. Юлдаш ишегалдын чаба-чаба бер-ике урагач, Азат белән мине иснәде дә, тимәде инде, жүләрмени ул сиңа?

Малайлар качышып беткәч, Ирек Юлдашны урамга чыгарды. Чаба-чаба тыкрыкка кереп китте Юлдаш. Без - аның артыннан. И, Ирек кычкырган була этенә, Юлдашның койрык жоны да селкенми инде, Ирекне гел ишетми дә теге. Тыкрык буйлап түбәнгә таба төшә торгач, су буена килеп җиттек. Юлдаш һаман нидер иснәнгән була. Яр буена килгәч, боз өстенә кергәнче эзрәк чинаштырғалап торды да бу, сак кына адымнар белән экрен генә атлый-атлый аръякка чыкты да китте. Без бу якта карап калдык.

Башта без дә чыкмакчы булган идек тә, аннан соң кире уйладык. "Язын бозга ышаныч юк", - диде Азат. Ул әйтмәсә дә беләбез инде.

Карап торабыз шулай Юлдашның котырганын, берзаман, малай, мин сиңа әйтим, тычканнар тота башлады бу. Бер-ике минут эчендә унлапны тоткандыр. Чаба-чаба теге якка чыгып киткәнебезне сизми дә калдык. Юлдаш янына килеп җитсәк... андагы тычканны күрсәгез?! Мамай гаскәре кебек! Күрәсең бу урында көз көне су жылып торгандыр. Чокырлы-чакырлы жир үзе. Юка гына боз эл-

пәсе астында мыжлап тычканнар йөгөрешеп йөри. Боз шул кадәр юка ки, хәтта без түгел, Юлдаш басса да ватылып төшә. Тычканны Юлдаш авызында селтәп-селтәп тора да, бер читкә болгап ата. Тычканнар качышып беткәнче уйнап рәхәтләндек кенә, малай. Ин соңгы тычкан юкка чыккач, өйгә кайтасы бары искә төште.

- Ничек кире чыгабыз инде хәзер?! - дим.

- Бу якка ничек чыктык, теге якка да шулай чыгабыз, - ди Ирек. Елгага таба киттек. Юлдаш яр буенда чинап йөри, боз өстенә керми. Азат аны-моны уйлап тормады, керде дә китте.

- Кая барасың, боз ватылып төшеп китәсең бит хәзер, - ди без Азатка.

- Батмыйбыз, - дигән була, - бу якка чыктык бит әле, - дип әйтеп бетерергә дә өлгөрмәде, боз шартлап ватылды да, Азат суга төшеп дә китте. Күзләрен безнең бакчада үсә торган кытай алмасы кадәр зурайтып акыра да башлады:

- Бата-а-ам, коткарыгы-ы-ыз!

- Акырма, - ди Ирек, - хәзер берәрсе килеп чыкса, өчөбезгә дә элэгә.

Берни эшләр хәл юк. Без дә боз өстенә кердек инде. Тик без шуышып кердек. Алдан Ирек шуышып бара, аның артыннан - мин. Азат янына килеп җиттек, боз өстенә тартып чыгарып кына булмый, малай. Киємнәр юешләнеп бетте, дер-дер киләбез. Суда чәбәләнгән Азат:

- Ак әби-и-и, - дип бер сузды да, жылап та җибәрде. Ничек баштарак Ак әбине чакырырга башка килмәгәндер инде?

Озак көттермәде әбиебез. Шундук килеп җитте. Өчөбезне дә өөрмәсенә бөтереп яр буена чыгарып куйды.

- Эт йөрмәгән җирдә сез йөрисез, - диде ул кырыс кына.

Карасак, Юлдаш та бу якка чыккан - батмаган да, нитмәгән дә. Каян чыкты икән ул?

- Ярар, - ди Ак әби, - бүтән чакта язгы боз белән шаярмаска әйбәт була ул. Гафу итегез, малайлар, ашыгам, очрашырбыз әле, - диде дә, шул мизгелдә үк күздән югалды.

Ярый безне Ак әби коткарды, ә сез батканда коткаручы табылмаса? Тфү! Тфү! Бәладән баш-аяк!

ЯШЬ ЯНГЫНЧЫЛАР

Боз астына китэ язгач, безгә эзрәк акыл керә башлады - алны-артны карап йөрибезд.

Язгы каникулларны көтә-көтә интегеп беткән идек инде, жәйдә уен-муеннар белән ничектер сизелмичә генә үтеп китте.

Ә көз көне мондый хәл булды.

Мәктәптән кайтканда Ирек әйтә:

- Малайлар, әйдәгез бүген учак ягып бәрәңгә пешерәбез, - ди.

- Кайда? - дип сорады Азат.

- Кызыл Ярга барабыз, - ди Ирек.

- Юк, - мин әйтәм, - бу пычракта саз жырып Кызыл ярга кадәр интегеп йөрисе килми. Әйдәгез безнең бәрәңгә бакчасында пешерәбез. Анда ягарга бәрәңгә сабаклары да күп.

- Эһе, берәрсе күрсә, ник шырпы белән уйныйсыз? - дип, шундук колакны борачак, - диде Азат.

- Ә без кешегә күрсәтмичә генә ягабыз, - ди Ирек.

- Ничек?

- Ә анда бит якында гына Салиха әбинең кияве салып куйган өр-яңа өй бар. Аның идән асты, беләсеңме, нинди тирән? Һе! Анда иелмичә диярлек йөрергә була.

- Анысын арттырасың инде, Ирек, - дим, - ул кадәр тирән түгел инде идән асты.

- Чүгәләп утырып була инде!

- Анысы була.

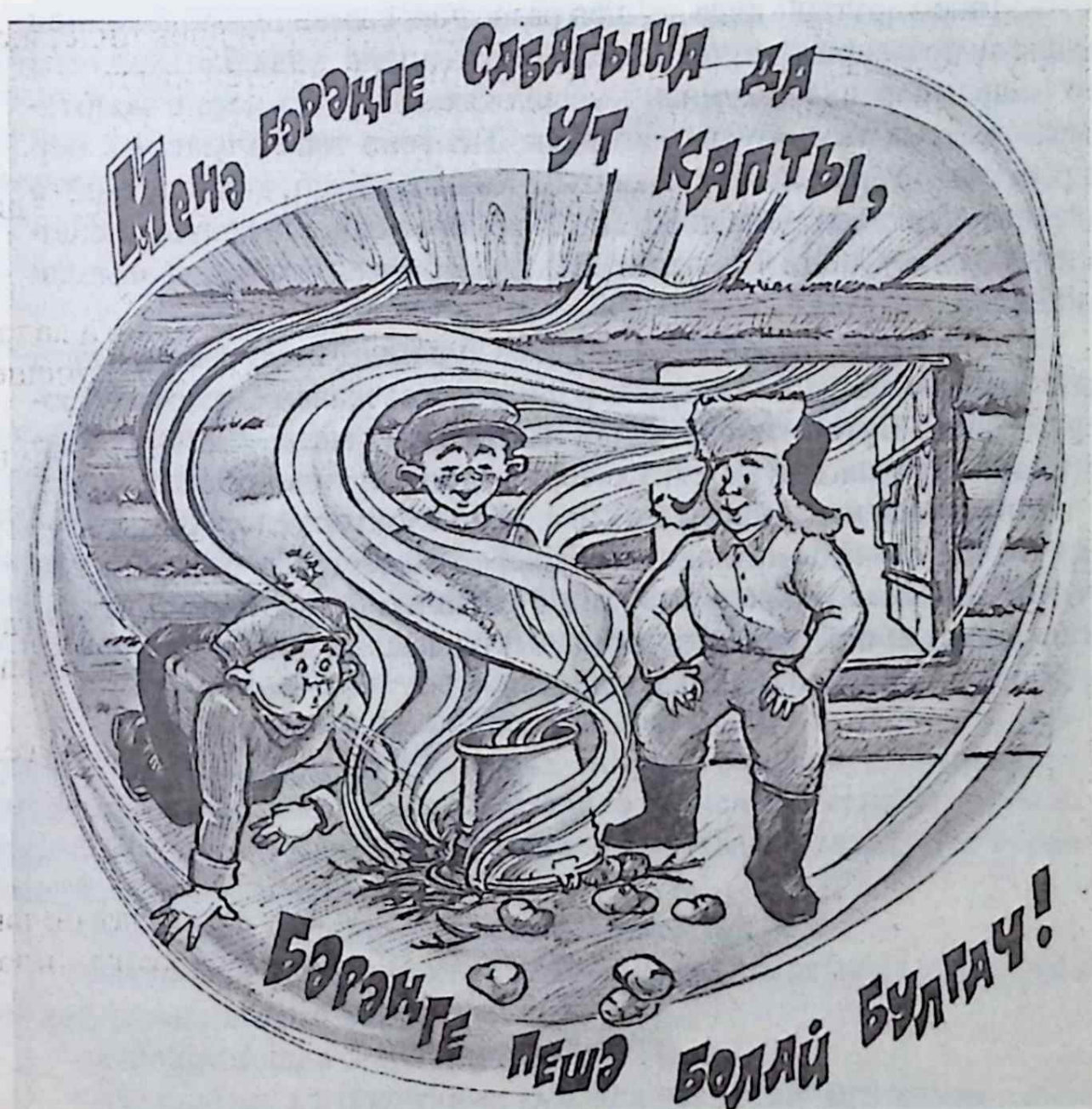
- Ну вәт! Шунда пешерәбез бәрәңгене. Хәзер без Азат белән өйгә кайтып киёмнәрне алыштырып, ашап алабыз да, сезгә киләбез, - диде Ирек.

- Ашап тормагыз инде, бәрәңгә пешерәбез бит, - дим.

- Ярар, ярар, - диешә-диешә чаптылар болар.

Озакламый килеп тә життеләр болар. Бер төпсез чиләк таптык та, өй астына кереп, чиләккә бәрәңге тутырып, тирә-ягына бәрәңге сабаклары өйдек. Алары чи тагын житмәсә! Гел яндырып жибәрәп булмый. Абзар түбәсеннән салам алып килергә туры килде. Ә салам зәп-зәңгәр әче төтен чыгара, корык-корык ютәллибез үзебез, күздән яшь ага. Тик барыбер өй астыннан чыгарга уйламыйбыз әле, чөнки бәрәңге сабагына да ут капты, бәрәңге пешә болай булгач.

Бәрәңге пешереп яткан жирдән безнең өйнең баскыч төбе күренеп тора. Әни баскычны юып бетерде дә, чүпрәген элөп куйды, чиләкләр юды. Мин Салиха әбинең өе астыннан карап ятам. Әни

ишегалдындагы вак-төяк эшләр белән тагын эзрәк йөрде әле. Инде кереп китә бу, дип карап торам, Салиха әбинең өе ягына карады да әни, шундук:

- Үлә-ә-әм, пожа-а-ар! - дип кычкырып жибәрде.

Күз ачып йомганчы бөтен күрше-күлән, алар гына ди сиңа (!) - ярты авыл жыелды. Сап-салкын суны чаж-чож сибәләр генә безнен өскә. Юешләнеп, туңып беттек. Азат әйтә:

- Әйдәгез чыгабыз, - ди.

- Кычкырма, жүләр, - ди Ирек, - хәзер Ак әби килә, булышыр әле берәр ничек. Ә болай гына чыксак, бетте баш, калды муен тырпаеп, дигән сүз.

Аларның сөйләшкәнөн өстәгеләр ишетеп алды.

- Кайсыгыз бар анда, чыгыгыз хәзер үк, - дип кычкыралар.

Ирек:

- Минем арттан! - диде дә, шәп разведчик сыман шуышып өйнең каршы як почмагына китте. Без - аның артыннан! Анда бәләкәй генә бер тишек бар иде. Шуннан кысыла-кысыла, киёмнәрне жырта-жырта чыктык та су буена йөгердек. Тиз генә таба алмаслык бер жиргә, таллар арасына кереп качтык. Киёмнәр юеш, көн суык, өйгә кайтырга куркабыз. Әле дә ярый Ак әбиебез бар, аны чакыра башладык. Килде. Сөйли башлаган идек, Ак әби тиз томалады авызларыбызны:

- Менә нәрсә, малайлар! Сез хәзер зур инде, икенче сыйныфта укыйсыз. Үзегез кылган гамәлләр өчен үзегез җавап бирергә өйрәнергә вакыт. Бүтән юк-бар белән чакырмагыз мине. Өйләрегезгә йөгерә-йөгерә кайтып китегез хәзер үк, салкын тидерерсез алайса.

Нишлисәң инде, йөгердек өйгә. Шәп эләктерделәр! Юк, сугуын сугучы булмады анысы, тик барыбер гомергә дә онытмаслык итеп орыштылар. Чиреккә тәртип буенча икеле чәпәп куйдылар. "Яшь янгынчылар" дигән даныбыз чыкты авылга, ә иң кызганычы - Ак әби белән дуслыгыбыз какшады.

ЖУШЛАШУ

Ак эби белән бозылышып йөрөп булмый бит инде. Без дуслыкны кире кайтару өчен “5” легә генә укырга, өйдә эти-эниләргә булышырга, тәртип бозмыйча гына уйнарга кирәк дигән карарга килеп, икенче чиректә бик каты эшкә керештек. Яңа ел бәйрәме житкәндә барысы да без уйлаганча ук булмаса да, эшнең, кем әйтмешли, әйбәт кенә нәтижәләре бар иде инде. Азатның - гел бишлеләр генә, минем - урыс теленнән генә дүртле, ә Ирекнең - тәртиптән дүртле иде. Калганнары - бөтенесе дә “5”! Үзебез дә шаккаттык! Бер тотынсак, булдырабыз икән үзебез тагын.

Яңа ел төнөндә без өчәүләшеп мәктәп ишегалдына жыелышып Ак эбине чакырдык. Ул ялындырып тормады, бөтерелә-бөтерелә өөрмә булып килеп тә житте. Безгә кечкенә генә бүләкләр дә алып килгән иде. Ә безнең бүләгебез күптән эзер иде инде. Кардан ясалган һәйкәл янына Ак эбинең сынын боздан ясап куйган идек. Аңа бүләк бик ошады, озак итеп рәхмәтләр әйтте безгә. Шунда Ирек уртак булган үтенечебезне шикләнеп кенә әйтеп куйды:

- Ак эби-и-и, безне үз планетаңа алып бар әле-е-е.

- Оста сез, әйеме, малайлар, - диде Ак эби, - тиз генә чит планетага кунакка бармакчы буласыз. Жирнең бер генә кешесенең дә бүтән планетага аяк басканы юк әле, ә сезнең тиз генә барып кайтырга исәбегез! Алай жайлы гына, ансат кына булмый ул! Моңа башта лаек булырга кирәк.

- Нишлик? Нишлик? Нишлик? - диештек без.

- Менә бу соңгы чиректә үзегезне ничек тотсагыз, алга таба да шулай дәвам итәргә кирәк.

- Кайчанга кадәр-ә-эр? - дип куйды Ирек.

- Мин сезне үз планетама кунакка чакырганчыга кадәр, - дип җавап бирде Ак эби.

- Шулай да күпме көтөргө кирәк соң?

- Анысы сер, - диде Ак әби һәм шундук өөрмәгә әверелеп бөтөрелә-бөтөрелә китеп барды. Шул китүеннән озакка югалды ул, бик озакка. Тик без аны беркайчан да онытмадык. Без, олылар әйтмешли, авылның иң акыллы балаларына әверелдек. Олыларны хөрмәт итү, кечкенәләргә булышу, тырышып уку һәм зурлар һәрчак ту-кып тора торган шундый башка нәрсәләр безнең көндәлек яшәешкә әверелде. И, мактанчык инде бу, дисәгез, җавап бирәм. Әйе, мактанчык. И, арттыра бу, дисәң дә килешәм. Кайчак өчөбезнең беребез, кем әйткәндәй, “ычкынып китә” иде. Андый чакларда өчлекнең калган икесе шундук кисәтү ясый:

- Син нәрсә, әллә оныттыңмы?

Юк инде, онытмаган, аның да барасы килә Ак әби планетасына. Шундук төзәтә иде хатасын.

Шулай итеп көн артыннан көн, ай артыннан ай, ел артыннан ел үтте. Җиденче сыйныфны да тәмамладык.

Ак әби юк та юк. Көннәрдән бер көнне...

Су коенып чыккач комда кызынып ята идек (без һаман да шул өчөбез инде), алагаем зур бер өөрмә килүен күрдек. Өчөбезнең беребез дә моңа әллә ни зур игътибар бирмәде - йөри инде ул аның ише өөрмәләр. Ә ул безнең янга кадәр килде дә, теге чактагы, безнең бәләкәй чактагы кебек пар шарына әверелде. Без иң беренче очрашу вакытындагы кебек авызларны ачып карап торабыз гәҗәпләнеп. Шар Ак әбигә әйләнде.

- Нәрсә, әллә танымыйсызмы?

И-и! Ничек шатланганыбызны күрсәгез! Кочып алыр идек тә Ак әбине, ничек кочасың инде аны, пар бит ул.

- Киттекме минем планетага? - ди Ак әби.

Без бер-беребезгә карашып каттык. Шулай аңгыраеп торганда Ирек беренче булып “эләктереп” алды:

- Киенегез тизрәк!

- Кирәкми, киенмәгез, - диде Ак әби һәм безне өөрмәгә бөтөрөп каядыр алып та китте. Әлләни озак бөтөрелеп йөрмәгән дә идек югыйсә, Ак әби планетасына килеп тә җиткәнбез икән.

- Менә, - ди Ак әби әйтә, - минем планетаны күрсәгез килгән иде бик каты, карагыз, - ди.

- Күзеңә китереп төртсәләр дә берни дә күренми ич монда-а-а! - ди Ирек үпкәле тавыш белән. Чыннан да Ак әби планетасында карарлык бернәрсә дә юк иде: һәр тарафта - пар, әйләнә-тирәдә - томан. Хәтта без басып торган урын да җир түгел, ә ниндидер тыгыз пар иде.

- Менә комсызлык, акылсызлык нишләтә, - диде Ак әби, - ми-

нем планетам да Жир кебек матур иде. Сугышлар аны менә шундый хэлгә житкерде... - дигәч, тынып калды.

Тынлыкны Ирек бозды:

- Ак әби, ә нигә син шулай бик озак килмичә тордың?

- Чөнки сез моңа кадәр минем планетама килер өчен генә жүнле малайлар булып йөрдөгез. Шулай үстегез. Ә хәзер бу жүнлелек сезнең табигатегезгә әверелде. Сез хәзер акыллы малайлар. Шылдымы? - дип аңлатты Ак әби көлемсерәп.

Шылды шул. Вәт оста Ак әби! Юк, мин үпкәләп әйтмим, рәхмәт укып әйтәм.

- Ак әби, ә син безне бүтән берәр планетага алып бара алмыйсыңмы соң? - дип сорады Ирек.

- Мин белгән планеталар арасында тереклек булганы берәү генә шул, - диде Ак әби, - ул - сезнең планета - Жир. Галәмдәге иң матур, иң ямьле планета. Саклагыз аны!

- Алайса өйгә кайтабыз, - дидек без һәм шул мизгелдә үк өермә эченә бөтерелеп кереп киттек. Ниһаять, жиргә кайтып життек дип як-ягыбызга карансак, ниндидер бер чит планетада торабыз. Ул ... хәер, аның нинди икәннен сөйләмим! Үзегез Ак әби белән дуслашыгыз да, шул планетага барып карагыз.

Чөнки беләсезме безнең анда нинди сөйләшү булды? Мин Ак әбигә үзәбезнең сыйныфта укый торган бер кызга атап язган шигыремне укып күрсәткән идем. Мин аны Ак әби планетасыннан өермәдә бөтерелеп кайтканда гына язган идем әле. Мондый шигырь.

*Син әле
белмисең,
күрмисең,
сизмисең
Томанлы төннәрдә
тизлекнең рәхәтен!
Ярату,
сөелү,
сөюнең бәхетен!
Жүләр патшалар
биргәндәй тәхетен
Киләмен сиңа мин,
син минем ләхетем!*

Ирек белән Азат хи-хи, ми-хи килә башлаганнар иде, Ак әби безгә шул чакта беренче һәм соңгы мәртәбә, егетләр, дип эндәште.

- Егетләр! Сез хәзер зур, үзегез күп нәрсәләрне эшли, хәл итә аласыз, көн саен уеннардан, балачактан читләшсез, кызларга шыгырьләр язасыз. Мин сезнең янга бүтән килмәм инде. Минне бүтән малайлар һәм кызлар, кечкенәрәкләр көтә. Ә сезгә бик зур рәхмәт. Сиз мине күп нәрсәләргә өйрәттегез, мин сезне беркайчан да онытмам.

Ак әби шулай диде дә, безне тагын бөтереп алды. Төгәл генә әйтә алмыйм, тик, минемчә, шул чакта аның күзеннән бер тамчы яшъ тәгәрәде ахрысы. Без шулай хушлаштык. Кая йөридер инде Ак әби хәзер? Каядыр сезнең арада инде ул, әллә кайда түгел. Алдыгызны-артыгызны искәргәләп йөрегез, Ак әби очрамас микән.

Ә теге чакта мин, Ирек, Азат үз Жиребезгә аяк баскач шундый рәхәт булды, белсәгез иде! Сөенчтән сикеренә-сикеренә беравыздан кычкырып жибәрдек:

- Жирдә яшәүгә ни житә?!

Равил Сабыр

Ак әби

Кече һәм урта яшьтәге балалар өчен

Мөхәррир Рәшит Бәшәр

Рәссам Ратмир Әхияров

Техник мөхәррир Илшат Фәррахов

Корректор Илсәя Минһажева

Равил Сабыр

Городской коммерческий банк

АВТОГРАДБАНК

ДОБРО ПОЖАЛОВАТЬ В АВТОГРАДБАНК

Городской коммерческий банк «Автоградбанк» создан в 1991 году на базе Комсомольского отделения Жилсоцбанка СССР г. Набережные Челны Республики Татарстан (лицензия №1455 от 26. 04. 91г.)

Учредителями стали предприятия и организации практически всех форм собственности.

- 1992 год. Банк получил валютную лицензию.
- 1993 год. Вынут первый ковш земли на строительстве нового здания.
- 1994 год. Банк решил одну из главных задач - подготовил персонал, способный работать на современном уровне.
- 1995 год. Банк приступает к работе с пластиковыми смарт-картами, осваивает рынок государственных и республиканских краткосрочных обязательств.
- 1996 год. Коллектив Автоградбанка переезжает в новое здание.

В настоящее время Автоградбанк имеет филиал в Альметьевске - нефтяной столице Республики.

Клиентами Банка являются юридические и физические лица. Автоградбанк не проводит границы между крупными и мелкими клиентами - для него все клиенты равны.

В банке открыто около 4 тысяч расчетных и текущих счетов. Виды деятельности обслуживаемых лиц - производство, торговля, строительство, предпринимательство.

Основной перечень оказываемых услуг:

- расчетно-кассовое обслуживание;
- кредитование в рублях и валюте;
- валютные операции;
- операции с пластиковыми карточками;
- вкладные операции;
- финансирование капитальных вложений.

Когда настанет время выбирать банк, подумайте о том, на сколько важен для Вас успех Вашего бизнеса, и остановите свой выбор на Автоградбанке.

Телефон: 51-79-97, Факс: 51-86-15.